

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

Підручник

для студентів вищих навчальних закладів

Полтава
ООО «АСМИ»
2012

УДК 291
ББК Э 2/3
Р36

Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів
Лист № 1/11-10354 від 08 листопада 2011 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Полтавського національного технічного університету
імені Юрія Кондратюка,
протокол № 1 від 30 вересня 2010 р.

Рецензенти:

доктор філософських наук, професор В. І. Лубський
доктор філософських наук, професор Г. Д. Панков
доктор філософських наук, професор В. А. Сіверс

Р36 Релігієзнавство : підручник для студентів вищих
навчальних закладів / [Г. Є. Аляєв, О. В. Горбань,
В. М. Мешков та ін.] ; за заг. ред. проф. Г. Є. Аляєва. – Пол-
тава: ООО «АСМИ», 2012. – 282 с.

ISBN

У підручнику розкриваються історико-теоретичні та прак-
тичні проблеми релігієзнавства, місце релігії в системі духовної
культури людства. Основна увага приділяється питанням філосо-
фії релігії, історії релігій та сучасного стану основних релігійних
конфесій у світі й в Україні.

Для студентів вищих навчальних закладів.

УДК 291
ББК Э 2/3

ISBN

© Аляєв Г. Є., Горбань О. В.,
Мешков В. М. та ін., 2012
© ООО «АСМИ», 2012

ПЕРЕДМОВА

Підручник підготовлений авторським колективом кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка на основі робочої навчальної програми курсу «Релігієзнавство» для студентів економічних і технічних спеціальностей, адаптований до вимог модульно-рейтингової системи оцінювання знань студентів, яка передбачає активізацію та підвищення ролі самостійної роботи студентів й індивідуальної роботи викладача зі студентами. Метою дисципліни є вивчення історико-теоретичних і практичних проблем релігієзнавства, розкриття місця релігії в системі духовної культури людства, характеристика сучасних церковних організацій і конфесій. Основна увага приділяється питанням філософії релігії, історії релігій та сучасного стану основних релігійних конфесій у світі й в Україні.

З метою оптимізації самостійної роботи студентів до кожної теми курсу подаються питання для самоконтролю і самостійної роботи та список додаткової літератури; крім того, підручник містить список основної літератури й адреси вибраних інтернет-сайтів інформаційних, навчальних та наукових ресурсів із релігієзнавства, а також інтернет-сайтів, пов'язаних із діяльністю окремих конфесій. Для полегшення користування підручником подається іменний, предметний та інші покажчики.

Авторський колектив:

Аляєв Г. Є., д. філос. н., проф. – загальна редакція; теми I, II, VIII, X, XI, XIII, XIV, XVI, XVII.

Горбань О. В., к. філос. н., доц. – теми III, IX, XII, XV.

Мешков В. М., д. філос. н., проф. – теми IV, V, VI, VII.

Фазан В. В., к. пед. н., ст. викл., д. теолог. н. – теми XI, XIII, XV.

Чернишов В. В., к. філос. н., доц. – теми I, II, XII.

ТЕМА І

ПРЕДМЕТ

РЕЛІГІЄЗНАВСТВА.

РЕЛІГІЯ І СУСПІЛЬСТВО

1. Особливості та предмет релігієзнавства як навчальної дисципліни

Релігія – один із найяскравіших феноменів історії людства. Численні здобутки й поразки, злети й падіння, подвиги й злочини як усього роду людського загалом, так і окремих його представників так чи інакше були пов'язані з релігією або навіть безпосередньо нею мотивовані. Більшу частину часу історичного існування людства – від палеоліту до Нового часу й доби Просвітництва (XVII–XVIII ст.) – релігія була постійним інтегральним чинником людського існування. Значною мірою вона зберігає свій вплив і сьогодні. У добу комп'ютерних технологій, так само як і тисячі років тому, значна частина людей сповідує ту чи іншу релігію, відносять себе до тієї чи іншої релігійної спільноти.

Усе це, безумовно, свідчить про необхідність дослідження релігії. Втім, такі дослідження можуть бути різними. Існує три базові світоглядні позиції у ставленні до релігії (а отже, й до її неупередженого дослідження) – теологічна, філософська й наукова.

Дослідження релігії з теологічної позиції (*теологія* – вчення про Бога, богослов'я) – це, так би мовити, дослідження «із середини». В його основі лежить переконання, що релігія має своїм джерелом безпосереднє Божественне Об'явлення (як, наприклад, в індуїзмі, зороастризмі, іудаїзмі, християнстві, ісламі) або певне «просвітлення» (як,

наприклад, у буддизмі, даосизмі, конфуціанстві); тобто певний містичний досвід – досвід особистісної зустрічі з Надприродним, або «освянення» – досвід миттєвого відкриття, чіткого бачення онтологічної природи речей. Теологічне дослідження релігії веде до найбільш повного й, можна сказати, повноцінного освянення суті тієї чи іншої релігії. Щоправда, для цього до неї потрібно спочатку повернутися, тобто *здійснити акт віри* («подвиг віри») – прийняти на віру хоча б певні початкові положення релігійної доктрини. Але таке навернення редукує (звужує) теологічний дослідницький обрій до певної окремої релігії, а тому є завадою щодо дослідження «розмаїття релігійного досвіду» (В. ДЖЕЙМС), бо ж не можна повернутися до всіх релігій одночасно. Саме тому такий шлях є прийнятним для пізнання тільки тієї релігії, в колі якої перебуває дослідник-теолог. Дослідження інших релігій із теологічних позицій, хоча й можуть бути корисні для більш глибокого пізнання власної релігії, проте, врешті-решт, усе одно неминуче будуть «поглядом іншого» й не зможуть сягнути глибини розуміння, доступної вірному тієї релігії.

Релігію також можна досліджувати з філософських позицій, засобами філософії. Філософія бачить релігію як цілісність, зв'язану єдиними принципами, частинами якої є різні релігії, віросповідання, секти тощо. Втім, тут (як і в теологічній перспективі) також велика частка упередженого ставлення до релігії – серед філософів немає (й мабуть, не може бути) єдності. Принципово відрізняються у ставленні до релігії філософія релігійна і філософія світська: перша виходить із релігійного світогляду та покладає його в основу власних філософських побудов; друга часто-густо не зв'язує себе необхідністю виваженого і неупередженого ставлення до релігії, формуючи свій погляд на релігію, виходячи із задалегідь прийнятих агностичних, а то й відверто атеїстичних (антирелігійних) позицій. Утім, будь-яка філософія намагається дослідити релігію засобами людського розуму, що, безумовно, є необхідною справою, збуджує цікавість щодо феномена релігії та релігійності, примушує над ними замислюватися. Історія знає багато філософських учень, котрі виступали як «за», так і «проти» релігії, однак, мабуть, жодне з них так і не дало більш-менш вичерпної й переконливої відповіді щодо природи релігії. Врешті-решт, для філософії релігія є однією з т. зв. «вічних проблем» – *таємницею*, вічною загадкою, головоломкою, над якою б'ються покоління філософів, розв'язуючи її для себе (в межах власних філософських систем), хоча й не можуть домовитися щодо єдиного погляду на релігію.

Третьою світоглядною позицією, з котрої можливе неупереджене дослідження релігії, є наукова позиція. Саме цей науковий підхід, покладено в основу нашого курсу. За часом своєї появи (друга половина

XIX ст.), наукове релігієзнавство є найпізнішою спробою дослідження релігії. Воно передбачає застосування принципів наукового світогляду, тобто: об'єктивності, причинності (наукового детермінізму), раціональності, відтворюваності, теоретичності, системності, критичності, неупередженості тощо, а також чітке окреслення джерельної бази та методології (сукупності засобів ті методів досліджень).

Наука про релігію намагається порівняти різні релігійні системи, узагальнити релігійний досвід різних народів із точки зору його історичного розвитку та сучасного стану. Емпіричною базою наукових досліджень релігії є: 1) археологічні дані, що дозволяють зробити припущення про релігійні уявлення древніх людей до появи писемної традиції, окремі релігійні традиції й обряди старовини (освячення життєвого простору, поховання та ін.), матеріальні пам'ятки релігійної культури (храми, гробниці, сакральний інвентар тощо); 2) письмові документи – Святе Письмо різних релігій і його авторитетні тлумачення, характерні для тієї чи іншої релігійної традиції; 3) так звані «польові дослідження» (англ. – «field studies»), що дають змогу дослідити сучасний стан тієї чи іншої релігії в її емпіричній даності.

Сучасне наукове *релігієзнавство* є багатогалузевою сферою знань, котра охоплює такі досить самостійні дисципліни, як історія релігій, філософія релігії, соціологія релігії, психологія релігії, географія релігії тощо. Релігієзнавство вивчає різні аспекти сутності та історії релігії, її ролі й місце в суспільстві та житті людини. *Предметом релігієзнавства є релігія як частина людської культури, її історія і сучасний стан.*

Наявність релігієзнавства у програмах вищих навчальних закладів пов'язана з усвідомленням потреби об'єктивнішого підходу до змісту релігії та її ролі у суспільстві, подолання поширених щодо неї суспільних і особистих забобонів, пов'язаних із кількадесятирічним пануванням державного атеїзму й втратою культури релігійного виховання.

Завданням цього курсу є розвиток загальної освіти – це загальноосвітній ознайомлювальний курс, котрий має на меті дати загальне уявлення про феномен релігії (релігійності) з точки зору науки (з позицій наукового світогляду), привернути увагу до релігії як такої, висвітлити її роль у житті суспільства й окремої людини, зорієнтувати в розмаїтті релігій і релігійних конфесій, їх походженні, історії, сучасному стані та взаєминах, особливо ж у питаннях релігійного досвіду власного народу й історично пов'язаних із ним релігій, навчити студентів відрізнити релігію від псевдорелігійних сурогатів – марновірства, забобонів, ідеологічних конструктів, окультних й псевдорелігій-

них учень та культур тощо. При цьому найбільшу увагу буде приділено вивченню історії релігій як найбільш пізнавальному і цікавому розділу, а також деяким філософсько-релігійним питанням, без усвідомлення котрих не може торкатись цієї сфери освічена людина.

Вивчаючи релігієзнавство, треба мати на увазі, що наука про релігію – це трохи інше, аніж будь-яка наука про природу. А саме предмет науки тут особливий, він розглядається поза наукою, він їй певною мірою протистоїть. Звичайно, науковими методами можна користуватись, вивчаючи зовнішні ознаки релігії, але не можна досягнути внутрішнього змісту, сенсу релігії. Тому наукові пояснення не можуть замінити того, що дає людям сама релігія.

Наука вивчає релігію невіруючим оком – у цьому її перевага (з точки зору власних цілей), її неупередженість, але і її обмеженість. Наука може значно розширити обрії знань, зокрема в галузі релігійної історії, але вона не може досягнути релігійний смисл і значення наявних фактів; вона може здійснити аналіз та критику Святих текстів, але не може навчити благоговінню перед Святим Письмом. Якщо релігієзнавство не спирається на глибоку внутрішню релігійність, воно може бути лише «колекціонуванням чужих скарбів, яке примушує забувати про власну бідність» (С. Булгаков).

Усе вищезгадане, звичайно, не ставить під сумнів узагалі необхідність релігієзнавства, а лише з'ясовує його справжнє значення. Воно допомагає зорієнтуватись у релігійних питаннях, але не може замінити людині власної зустрічі з Богом, власного пізнання віри та власного приходу до церкви. Наука про релігію не може навчити вірити – власне, такі «намагання збудити релігію» загалом не дійсні, бо знаходяться поза сферою самої релігії, а «знання, що бог є і що він є дійсністю, є та сфера, де я маю лише асимілюватися» (ГЕГЕЛЬ), тобто є завданням самої особистості.

Єдине, що може релігієзнавство, – це проявити власне благочестя, тобто поставитися до свого предмета так, як він на те заслуговує, позбавитися гордощів, притаманних науці, котра вважає себе найвищим проявом людського духу, і показати приклад поваги до того, що таким проявом справді є.

2. Поняття релігії та класифікація релігій

Поняття релігії. Отже, що ж таке релігія? Єдиного загально прийнятого визначення релігії не існує – як будь-яке складне явище, вона має багато дефініцій. Ці визначення можуть бути номінальними чи реальними. Номінальні дефініції ґрунтуються на безпосередньому значенні слова, розумінні його етимології (походження)

та смислових зв'язків. Натомість реальні визначення намагаються схопити основний зміст поняття, ґрунтуючись на аналізі й синтезі різних аспектів конкретного явища. Тут найчастіше вирізняються визначення структурні (з точки зору структури феномена релігії та його компонентів), генетичні (з точки зору виникнення, становлення й розвитку релігії) й функціональні (з точки зору функцій релігії у суспільному й особистісному житті людини).

Щодо походження слова «релігія» існує кілька теорій, які з філологічної точки зору видаються цілком рівноправними. Так, видатний римський оратор і філософ ЦИЦЕРОН (І ст. до н. е.) вважав, що латинське слово «religio» походить від дієслова «telego» («наново обдумувати», «переосмислювати», «перебирати»). Тобто, за ЦИЦЕРОНОМ, релігія – це постійне, пильне й дбайливе, безкорисливе ставлення до «всього, що стосується культу богів». Саме щиросерде й безкорисливе додержання божественного культу, стверджував філософ, відрізняє справжню релігію від простої побожності – остання нерідко обертається марновірством й забобонами, що ґрунтуються виключно на корисливих бажаннях людини. Релігія, за ЦИЦЕРОНОМ, є основою людської моралі й суспільних відносин, без неї він не може уявити ніяких по-справжньому людських відносин – людство без релігії перетворилося б на скупчення диких тварин. Релігія має два головні виміри – зовнішній та внутрішній – «благочестя» («pietas») й «святість» («sanctitas»). Зовнішній – «благочестя» – полягає у чіткому додержанні традиційного культу й молитви, тоді як внутрішній – «святість» полягає у плеканні чеснот, що базуються на вірі («fide»), найдосконалішою з яких є «справедливість».

Іншу теорію походження слова «religio» висунув християнський апологет ЛАКТАНЦІЙ (III–IV ст.). На його думку, латинський іменник «religio» походить від дієслова «religo» («прив'язувати», «відновлювати зв'язок», «захоплюватися»), бо саме у релігії та через неї люди «узами благочестя прив'язані й поєднані з Богом»). ЛАКТАЦІЙ, подібно до ЦИЦЕРОНА, розмежовує поняття релігії та простої побожності або марновірства, тільки пов'язує це розрізнення вже з виокремленням віри в «єдиного й істинного Бога» та шануванням «багатьох і хибних богів».

Етимологія, запропонована ЛАКТАНЦІЕМ, стала традиційною для більшості християнських мислителів (АВГУСТИН, ТОМА АКВІНСЬКИЙ). та релігійних філософів. «У релігії, – пише С. БУЛГАКОВ, – встановлюється й переживається зв'язок, зв'язок людини з тим, що вище від людини. <...> Релігія є впізнання Бога і переживання зв'язку з Богом». Як «життя у спілкуванні з Богом» визначає релігію й інший російський філософ С. ФРАНК.

Слово «релігія» вже в античності дістало значення *благочестя, святиня, предмет культу*. З цього випливає, що тут ми маємо справу з явищем, яке стосується чогось вищого, надлюдського у людському житті, а часто й взагалі надприродного – *священного*. Відомі дослідники феномена релігії (Р. ОТТО, М. ШЕЛЕР, М. ЕЛІАДЕ) наголошують, що *без поняття священного не існує релігії*, частіше за все воно конкретизується і персоналізується (уособлюється) у певному уявленні про *Божество та Божественне* – Бога (чи богів, духів), хоча іноді персоналізації й не відбувається, тоді священне конкретизується як певна безособова «Вища Сила», певний «Абсолют» і все, що з ним пов'язане (культ, богослужіння тощо – тобто певний сакральний життєвий континуум). Утім, у найбільш загальному сенсі, можна сказати, що ідея Бога (уособленого чи знеособленого) є початком та сенсом будь-якої релігії.

Чи означає це, що існування релігії є вже доказом існування Бога? До цього питання повернемося далі, а зараз лише відмітимо, що релігія – це не тільки уявлення про Бога, не тільки свідомість. Це також реальне життя, життєдіяльність людей – культ, богослужіння, церковна організація, а крім того – це форми і принципи організації суспільного життя, котрі тією чи іншою мірою базуються на релігійних підставах. Отже, *релігія – це світогляд, який ґрунтується на вірі у Божественне, і відповідна (небуденна) сфера життєдіяльності людини, пов'язана з її ставленням до Священного*.

Тут доречно нагадати, що донедавна панівна у нас тоді марксистська ідеологія розглядала релігію як форму суспільної свідомості, що визначається відображенням дійсності за допомогою ілюзорно-фантастичних образів, уявлень, понять. З цієї точки зору, релігія перекидає реальні відносини в природі й суспільстві, наділяє їх вигаданими якостями і здібностями, вона є «опіум для народу». За цією логікою виходить, що більша частина людства більшу частину своєї історії прожила у стані масового гіпнозу та божевілля. Фактично марксизм ніколи не заохочував науково неупередженого аналізу релігії, завжди виходячи лише з ідеологічного завдання «скасувати релігію».

Очевидно, щоб зрозуміти, що таке релігія, треба мати якийсь уявлення про Бога (Священне, Абсолютне), не обмежуючись атеїстичним визначенням його як «ілюзорного образу».

Поняття Бога. Кожна конкретна релігія має своє уявлення про Бога (або богів), відповідно до якого формується і її поняття про Нього (них). Окрім того, навіть у межах однієї релігії, на різних її рівнях (народна релігійність, богослов'я тощо) ці уявлення, а отже, й поняття про Бога може варіюватися.

Так, у релігіях, які визнають існування багатьох богів (*політеїзм*, тобто багатобожжя), боги можуть розумітися як уособлення сил природи або померлі пращури (культ предків) чи герої (героїчний культ), що мають змогу в певний спосіб впливати на події у світі живих.

У релігіях, котрі сповідують існування єдиного Бога (*монотеїзм*, тобто єдинобожжя), Бог розуміється як найдосконаліша, нематеріальна, вічна, жива, всемогутня сила. Він *надприродний, надреальний*, це – *Абсолют*, що стоїть вище відбудь-яких людських або природних сил, здібностей, якостей та відносин. Він породжує природу, породжує все – тому він не є нічим з того, що сам породжує. *Бог є трансцендентним, тобто потойбічним*, таким, що не міститься в межах даного замкненого кола свідомості або емпіричного досвіду (іманентного). Тому людина не може відкрити Бога, «побачити його», пізнати так, як вона може пізнати будь-яке природне явище. Лише сам Бог може відкритись людині, може перейти цю грань між трансцендентним та іманентним, тим більше, що, не будучи сам творінням, Творець мовби залишає в кожному своєму творінні маленьку частинку себе.

У релігіях, котрі визнають багатьох богів, виділяючи одного з них як головного «першобога», першопредка всіх богів, а іноді також героїв та всіх (або тільки обраних) людей (*генотеїзм*), бог сприймається як, безумовно, вища, досконаліша, хоча й, можливо, не абсолютна істота, а то і просто знеособлена сила, існування якої має іманентний світові (такий бог є внутрішньою силою, що рухає світом, з котрої розгортається світ), *пантеїстичний* (усе у світі є проявом божества – бог безпосередньо перебуває у світі й ним обмежується) або *панентеїстичний* характер (світ є результатом дії божественної свідомості, безпосереднім породженням божества).

Теологія і наука багато віків шукають докази як за, так і проти існування Бога. Але результатом цих пошуків є усвідомлення марності цих доказів. Вони нічого не доводять людині, котра не вірить, та вони не потрібні людині, котра вірує.

Необхідність релігії. Далі ми поговоримо про історичні передумови виникнення релігії. Але з точки зору загальнофілософської релігія стає необхідною і можливою, *по-перше*, тому, що людина споконвіку має потребу вийти за межі цього світу, знайти щось таке, що було б вищим, кращим, більш свідомим, ніж вона сама й цей світ, знайти спасіння та втіху, предмет віри.

По-друге, сам цей світ, за умови всієї своєї недосконалості, являє собою щось прекрасне й високоорганізоване, і його існування та якості не можуть бути пояснені лише природними законами. Неупереджений та необмежений погляд на Всесвіт дає підстави стверджува-

ти, що він є не тільки хаосом сліпих природних сил, але й космосом, тобто ладом, який могла створити й організувати лише якась вища, надприродна сила.

По-третє, релігія виникає на основі актів релігійного досвіду, в яких Бог сам, своєю волею і благодаттю з'являється людині. Ці акти дивовижні, та не кожному випадає щастя їх мати, але те, що хтось не має такого досвіду, не дає підстави заперечувати його реальність, – так само як відсутність у будь-кого досвіду альпінізму не дає підстав заперечувати існування Монблану. Таким чином, *існування релігії стає можливим та необхідним тому, що Бог є*, це початок і кінець будь-якої релігії, її зміст і підґрунтя. Тому й існування релігії певною мірою вже служить доказом існування Бога, – власне, того, що не потребує доказів. Бог є реальністю, що не можна довести, – але він спочатку є, а вже потім виникають усі *pro i contra* його існування – справи людських гордощів, пиха глини в руках гончаря (див.: Рим. 9, 20–21)¹.

Різноманітність релігій та їх класифікація.

За науковими даними, виникнення релігії пов'язується з виникненням ранньої родової общини, приблизно 40 тис. років тому. За час, що минув, релігія істотно змінилась, набула найрізноманітніших форм. Сьогодні ми бачимо численність релігій, які сповідують різні люди й народи. Власне, словом «релігія» позначається як відповідна сфера життя і свідомості людей, котра має спільні риси у будь-яких народів, так і *окремі системи релігійних уявлень та богослужіння, окремі віросповідання*. Для позначення останніх як синонім слова «релігія» використовується також термін «конфесія» (від лат. *confessionalis* – віросповідний) або «культ» (утім, останнє частіше означає лише відповідну сторону релігійного життя).

З цієї точки зору немає і, можливо, не може бути якоїсь єдиної релігії, єдиного культу. Різноманітність життя людей і народів у політичній, економічній, культурній, побутовій та інших сферах також стосується, безперечно, духовності й релігійності. Це не суперечить тезі про єдність Бога – він дійсно єдиний, але, будучи трансцендентним і неосяжним, він може усвідомлюватись та уявлятися зовсім по-різному (зокрема як більш-менш правильно, так і зовсім неправильно). Слова Христа своїм учням про те, що «в домі Отця мого багато жител» (Йоан. 14, 2), пояснюються саме як допустимість різних шляхів, котрими можуть іти різні люди й народи до Бога. Цим наголошу-

¹ У посиланнях на біблійні тексти вказуються скорочена назва книги, номер глави та вірша (віршів). Перелік прийнятих скорочень див. на с. 252. Біблійні тексти, а також біблійні назви та імена подаються за перекладом о. І. Хоменка.

ється необхідність терпимості у ставленні до інших конфесій, хоча і зовсім не відкидається обов'язок віруючої людини доводити свою впевненість в істині саме своєї віри.

Учені пропонували багато підходів до класифікації релігій, у яких тією чи іншою мірою враховувались як історичний розвиток, так і зміст віросповідань. Всеосяжну, але надто абстрактну схему створив ГЕГЕЛЬ. Він відрізняв природні релігії (включаючи безпосередньо релігію, релігію міри, фантазії, добра й світла, страждання, загадки); релігію духовної індивідуальності (піднесеного, краси та розуму); а також абсолютну релігію, яку, власне, він сам конструював. О. КОНТ поділяв історію релігій на три стадії – фетишизм, політеїзм, монотеїзм. ДЖ. ЛЕББОК знаходив уже сім стадій: атеїзм, фетишизм, тотемізм, шаманізм, поклоніння ідолам, поклоніння богам як надприродним творцям, поклоніння богам як благодійним істотам. Усі ці та багато інших класифікацій мають певний сенс і відображають справжні риси історичного розвитку релігій. Але цей процес настільки складний, що, мабуть, ніколи не вдасться створити всеохоплюючу та єдино правильну класифікацію.

Тому спинимось на деяких поняттях, які, може й не претендують на всеосяжність змісту, але відображають деякі важливі зовнішні ознаки різних віросповідань. Оскільки релігії генетично були так чи інакше пов'язані з етнічними спільнотами, доцільно було б їх розрізняти в зв'язку з їх етнічним змістом, або контекстом. Так, виділяються племінні культури, національно-державні та світові релігії.

Племінні культури (або первісні форми релігії), на думку багатьох науковців, передували будь-яким іншим. Вони й дотепер зберігаються у традиційних віруваннях народів і племен Африки, Азії, Америки. Як правило, вважається, що ці релігії ще не мають Святого Письма, а також якогось узагальненого (догматичного) уявлення про Бога. Об'єктом поклоніння є природа та її явища, тварини, матеріальні предмети. Переважають культури предків й анімістичні вірування (тобто віра в існування душ і духів), тому їх називають ще *анімістичними релігіями*. Втім, потрібно зауважити, що дослідження племінних релігій ускладнюються недовірливим ставленням їх представників до чужинців. Значною мірою племінна релігійність лишається малодослідженою галуззю релігієзнавства

Національно-державні релігії з'являються з формуванням наrodnостей і класового суспільства й відіграють найважливішу роль при створенні державної організації. Вони вирізняються національною обмеженістю, хоча в процесі історичного розвитку зв'язок національної релігії з однією нацією та однією державою може бути втрачений. За рівнем свого розвитку ці релігії дуже різні, але загалом пе-

реважають *антропоморфні*, тобто такі, що уявляють Бога схожим за виглядом на людину. Національно-державні релігії існували в Стародавніх Єгипті, Месопотамії, Греції, Римі, Персії та інших країнах. Серед сучасних релігій це, наприклад, іудаїзм, конфуціанство, синтоїзм, індуїзм.

Світові релігії з'являються пізніше, вони виникають на ґрунті якихось національно-державних, відрізняючись від них *космополітизмом*, тобто не пов'язуються з окремою нацією, і *прозелітизмом* (грец. προσηλυτος – новонавернений), тобто прагненням завербувати якнайбільше прихильників, – тому, як правило, ведуть активну *місіонерську діяльність*. Вони характеризуються також досить розвиненою догматикою, культом. До світових релігій належать буддизм, християнство та іслам.

Релігії також класифікуються залежно від того, скільки богів є об'єктами поклоніння. *Політеїстичні* релігії сповідують багатобожжя, тобто вшановують відразу декілька богів, мають їх *пантеон* (грец. πάνθεον – храм усім богам). *Монотеїстичні* релігії сповідують єдинобожжя. Існують різні теорії з приводу того, якою була первинна форма релігії, але в подальшому історичному розвитку політеїзм передував монотеїзму. Перехідною формою між ними є *генотеїзм*, котрий визнає існування багатьох богів, але серед них шанує лише одного – захисника свого народу.

Різні форми релігійних уявлень мають загальну назву *теїзм* (від грец. θεός – Бог). Теїзму протистоїть *атеїзм*, тобто заперечення існування Бога. Атеїстичні погляди подекуди існували, вірогідно, з давніх часів. Але як масове явище атеїзм пов'язаний з процесом *секуляризації* (від лат. saecularis – мирський, світський), тобто вивільнення суспільного життя від впливу релігії й церкви, та поширенням раціоналістичного світогляду, починаючи з епохи Просвітництва. Закінченого вигляду атеїзм набув у марксизмі. Інколи атеїзм розглядають як певну форму релігії. Дійсно, він наближається до релігії у своїх спробах спрямувати в певному напрямі віру людини, опанувати цю віру – оскільки людина не може жити без віри, – і заступити релігію в людській душі. Але, насправді, він є не релігією, а лише її сурогатом, оскільки відкидає Бога, не має уявлень про нього та, напевно, не має й релігійного досвіду.

Проміжне місце між теїзмом та атеїзмом посідають релігійно-філософські вчення деїзму і пантеїзму. *Деїзм* (від лат. deus – Бог) визнає Бога першопричиною світу, але заперечує його подальше втручання в явища природи й суспільного життя, тобто Бог ніби почив, створивши світ. *Пантеїзм* (грец. παν – усе, θεός – Бог) так чи інакше ототожнює Бога з природою. Визнаючи Богом саму природу, панте-

їзм фактично розчиняє Бога у природі та втрачає якість уявлення саме про Бога. Історично деїзм і пантеїзм були формами переходу від панування релігійної свідомості до атеїстичних ідеологій, хоча в духовному розвитку окремої людини цей процес може відбуватись й в зворотному напрямі.

3. Релігія і суспільство

Місце релігії у суспільстві. Релігія і культура.

Роль, котру відіграє релігія у суспільстві, впливає з її об'єктивної сутності як зв'язку людини з Богом. Через цей зв'язок людина виступає не стільки як особистість, скільки як представник роду людського. Відчуваючи зв'язок із Богом, одночасно вона відчуває свою причетність до людства, до окремої людської спільноти. Найінтимніше спілкування людини з Богом не обмежується її індивідуальністю, а виводить цю індивідуальність у простір спільного існування.

З цієї точки зору *релігія більш соціальна, ніж будь-які інші – політичні, правові, економічні тощо відносини між людьми, тобто вона є первинною, глибинною основою людського суспільства.* Релігійна свідомість є найдавнішою серед інших видів людської свідомості, й людське суспільство – як усвідомлення людьми їх певної спільності – виникло саме на ґрунті спільної релігії, тоді як усі інші форми спільності (державна, господарство, культура) мають уже похідний, вторинний характер. Тому релігія є *основою будь-якої соціальності*, хоча, як найглибша основа, вона рідше за інші усвідомлюється у цій ролі. Навпаки, релігія часто розглядається виключно як особиста справа людини або навіть піддається руйнації як щось зайве чи шкідливе, що, зрозуміло, тільки позбавляє суспільство його справжньої основи.

Релігія постає як основа соціальності тому, що саме вона створює такі первинні засади спільності, як солідарність, свобода, служіння. *Солідарність, тобто почуття спільної належності людей до якогось цілого, єдиного «ми», породжується єдиним зв'язком між усіма людьми та Богом, у котрому вони вперше почувають себе якоюсь родиною, общиною, народом.* Але в цій співпричетності не зникає людська особистість. Навпаки, саме зв'язок людини з Богом, її боголюдяність, тобто частина Творця (образ і подоба Божі), що неодмінно висвітлюється в кожній людині, породжує людську свободу. *Ця свобода, тобто здатність до творчості, є єдиним рушієм суспільного життя, початком людського спілкування.*

Нарешті, третім началом суспільності, яке перевершує та поглинає суперечності між суспільством і особистістю, допомагає суспільс-

тву уникнути деспотизму або анархії, є начало *служіння*. Це начало має свій справжній сенс, якщо це служіння саме Абсолюту, а не якимось відносним цінностям, точніше, *якщо служіння відносним цінностям – державі, народу, ідеї тощо – ґрунтується на служінні Божій волі*. Саме останнім визначається вся структура відносних за своєю суттю прав та обов'язків людини, що створюють суспільний лад. Узагалі, за думкою С. ФРАНКА, єдиним дійсним та невід'ємним правом людини є **«право вимагати, щоб їй було надано можливість виконати її обов'язок»**, тобто «обов'язок перед Богом, обов'язок служіння правді». Поза служінням Богіві загалом немає нічого такого, що могло б змусити людину служити правді й правдою. Тому епохи безвір'я (як і безвір'я у будь-якій епохи) руйнують цей головний стрижень суспільності – безкорисливе служіння, поняття честі та обов'язку, – замінюючи його кар'єризмом і користолобством, корупцією і бюрократизмом.

Релігія є не тільки первинним й аморфним у своїй первинності підґрунтям суспільства – вона визначає характер цього суспільства, його обличчя і спрямованість, його культурні та моральні цінності (міфологічний світ античності, протестантська етика капіталізму тощо). Не випадково деякі вчені пов'язують походження слова «культура» зі словом «культ» – саме культ, релігійна дія створила потребу в мистецтві, духовній творчості. Протягом багатьох століть культура була наповнена релігійним змістом, який надихав та звеличував її. Більше того, саме релігія, релігійні – тобто абсолютні – цінності є тим головним, що підштовхує людину до великих дій. Саме релігія визначає ці справжні, а не вигадані абсолютні цінності, тому під впливом релігійних ідей звершувались найвеличніші й найвизначніші події. Тому кінець кінцем, за думкою С. ФРАНКА, «світ рухається не інтересами і не інстинктами, а ентузіазмом *релігійної любові*», як підвалини будь-якої творчості та культури. На підтвердження цієї тези він додає слова ГЕТЕ: «Всі епохи, в яких панує віра, у будь-якому вигляді, є блискучими, піднесеними й плідними для сучасників і нащадків. Навпаки, всі епохи, в яких невір'я, в будь-якій формі, бере жалюгідну перемогу, <...> зникають для потомства».

Релігійний фанатизм. Звичайно, не можна не бачити й того, що часто-густо під релігійними гаслами коїлися брудні та злочинні справи. Це пов'язане з явищем *релігійного фанатизму* (лат. *fanaticus* – несамовитий, шалений), тобто нетерпимого, ворожого ставлення до інших віросповідань, до будь-яких думок чи дій, котрі, як уважають фанатики, можуть створити загрозу їхній релігії. Насправді, фанатизм сам є найбільшою загрозою релігії, оскільки намагається утвердити її насильницьким шляхом і тим спотворює її сутність як

внутрішнього духовного зв'язку. Звичайно, не додають авторитету релігії відомі з історії численні релігійні війни, гоніння на єретиків і «невірних», катування й страти, знищення культурних надбань, боротьба проти вчених та досягнень науки.

Причиною цих явищ є недосконалість людини, притаманні їй риси егоїзму та агресивності, нелояльного ставлення до всього чужого, незрозумілого. Підґрунтям фанатизму може бути жорстка внутрішня організація релігійної общини, перетворення її членів у гвинтики, які позбавлені свободи вибору, а мають лише підкорятись наказам керівників. Негативні явища можуть бути пов'язані з надмірною політизацією релігії й церкви, використанням їх у політичних цілях.

У всякому разі релігійний фанатизм випливає не з внутрішньої сутності релігії та церкви, а з їхніх зовнішніх проявів, часто недосконалих або спотворених. Тому боротьба проти нього не повинна перетворюватись у боротьбу проти релігії як такої, інакше це набуває форми фанатизму атеїстичного, який призводить до таких самих жаклих наслідків і так само порушує принцип свободи совісті.

Релігія і мораль. Деякі теорії виправдовують існування релігії її зв'язком з мораллю. І. КАНТ, наприклад, убачав у релігії лише зовнішнє забарвлення етичного категоричного імперативу, «музику етики». З цієї точки зору будь-яка релігійність, котра не має морального обґрунтування, не має й сенсу. Схожих позицій фактичного поглинання релігії мораллю дотримувався Л. ТОЛСТОЙ.

Цей погляд – зведення релігії до моралі – ігнорує власну природу релігії. *Мораль укорінена в релігії, а не навпаки.* Мораль неминуче занепадає, якщо занепадає релігія, тому що тільки в ній знаходить свою основу. *Але релігія вища за мораль та вільна від неї.* Є як мінімум два стани людини, які знаходяться «по ту сторону добра й зла» – це святість і дитинність, тобто свята аскеза, відхід від світу, та дитяча наївність, безпосереднє сприйняття цього світу. Підкреслимо, що, за Ісусом Христом, дитячість стоїть вище будь-якого морального закону, – саме дітям належить Царство Небесне, і тому не ввійдете – каже Він учням своїм – в це Царство, якщо не станете, як ті діти (Мт. 18, 3–4; 19, 14).

Мораль не має абсолютного значення: вона існує для людини в певних межах, але людина має бути здатною підняти над окремими моральними принципами, які обов'язково в чомусь обмежені. Мораль неминуче занепадає, якщо занепадає релігія, оскільки тільки в ній знаходить свою основу. Це ми можемо бачити не тільки на досвіді радянського суспільства, котре прямо руйнувало релігію, але й на досвіді західного, яке руйнувало її зсередини, поступово обмежуючи

сферу її дії, зокрема й на підставі кантівської (близької протестантизму) ідеї виправдання релігії мораллю.

Релігія і філософія. Інший німецький філософ, ГЕГЕЛЬ, розглядав релігію як певний, але не вищий ступінь розвитку Абсолютного духу, як незріле, недосконале філософствування. З цієї точки зору релігія опиняється немовби у початковому класі й має бути поступово асимільована філософією.

Такий підхід є лише одним із прикладів досить розповсюдженого погляду на співвідношення між релігією і філософією, згідно з яким релігія – це сліпа віра, котра далека від істинних знань, а філософія – це глибокі знання, що базуються на логіці та свободі мислення.

Але такий суто раціоналістичний і поверховий погляд пов'язаний із непорозумінням щодо сутності релігійної віри та хибним трактуванням предмета філософії. Віра – якщо це справжня віра – ніколи не була сліпою, вона завжди зряча, вона є насправді істинним знанням, котра базується на очевидності існування Бога. З іншого боку, філософія пізнає найбільш загальні основи буття природи та людини, намагається охопити Всесвіт загалом, шукає вседності – а тому немичуче (якщо це дійсно філософія, а не допоміжна філософська дисципліна) виходить за межі цього світу. Це добре розуміли філософи Стародавнього Світу та Середньовіччя, для яких філософія була саме Богопізнанням, і навіть ГЕГЕЛЬ уважав, що єдиним предметом філософії є Бог. «Предметом релігії, як і філософії, є вічна істина в її об'єктивності, бог і ніщо, крім бога й пояснення бога. Філософія не є мирська премудрість, але пізнання *немирського*; не пізнання зовнішньої маси, емпіричного наявного буття та життя, а пізнання того, що є вічним, що є бог і що зв'язане з його природою. <...> Релігія є породженням божественного духу, а не людське відкриття – результат божественного впливу на людину й діяльності бога в людині».

Таким чином, філософія і релігія частково збігаються за своїм предметом, – але вони різні за методами, якими опановують цей предмет. Релігія спирається на безпосередній досвід, це є саме життя, котре не опосередковується формальною логікою, вона інтуїтивна та ірраціональна. Філософія, навпаки, активно користується логікою, вона все ж таки є пізнанням життя, а не самим життям. Релігія передбачає неосяжність Бога, філософія ж намагається його осягнути. Релігія усвідомлює Бога як живу особистість, для філософії це практично неможливо.

Утім, не слід філософію зводити до раціонально-логічного мислення, навіть у його абсолютному, гегелівському розумінні. Філософія тим і відрізняється від окремих наук, що вона є не стільки логічною аргументацією, скільки спостереженням й описом картини буття за-

галою. А це можливе лише тоді, коли в основі філософії наявна релігійна інтуїція. Релігійне почуття таємниці та глибини буття є першою і необхідною умовою розвитку філософії.

Таким чином, *збігаючись за своїм предметом та маючи єдиний витік свого розвитку, релігія й філософія відрізняються за кінцевими формами свого існування і за тим змістом, який вони мають.* Релігія є пізнанням Бога та життям у спілкуванні з Богом. Філософія є пізнанням Бога, але разом з тим (а іноді й у першу чергу) – пізнанням світу, пізнанням життя. Філософія привносить закінченість і цілісність у наше світосприйняття й розуміння життя, яке має, власне, релігійну основу; вона є необхідним зв'язком між знанням вищого та нижчого, але вона не може замінити релігію – так само, як «ніяка теорія сонця не замінить мені його променя» (С. Булгаков).

Релігія і наука. З початком розвитку природничих наук у XVI–XVII століттях у Європі загострюється протистояння християнської релігії (або філософсько-теологічного типу світогляду, що панував у Середньовіччі) й науки, яка формувала новий, «об'єктивістський» або науковий тип світогляду. Римо-католицька церква, а також і протестантські церкви та общини піддавали репресіям науковців як еретиків, котрі ставили під сумнів букву Святого Письма. Так, у 1553 р. протестантами-кальвіністами у Женеві був спалений іспанський природознавець і лікар МІГЕЛЬ СЕРВЕТ (раніше засуджений до смерті й католицькою інквізицією). У 1600 р. за пропаганду коперніканського вчення був засуджений інквізицією та спалений ДЖОРДАНО БРУНО. У 1616 р. Ватикан офіційно визнав небезпечною ересью геліоцентричну систему, з чим пов'язаний й інквізиційний процес проти ГАЛІЛЕО ГАЛІЛЕЯ в 1632 р. З 1559 по 1948 рік видавався «Індекс заборонених книг», до якого поряд з некатолицькою (головним чином протестантською) релігійною літературою потрапляли і твори видатних філософів та вчених (у тому числі й католиків), заборонені до читання вірним католицької церкви.

З іншого боку, у світській науці й культурі поширюється розуміння релігії як сліпої віри; формується *раціоналізм* як безмежна, саме «сліпа» віра у здібності розуму; а в XIX ст. – *позитивізм*, що віддає безперечно перевагу позитивним наукам перед релігією та філософією. Наслідком стало не тільки поширення світської культури, перетворення релігії на «приватну справу», але й заклики до фактичного знищення католицької церкви – «розчавимо гадину!» (ВОЛЬТЕР) і намагання взагалі знищити релігію, як «опіум народу» (К. МАРКС). Між тим, досвід наукового розвитку, наукові революції мають уже довести, що наукове знання, яке нібито повинно ґрунтуватись на безперечних доказах, насправді часто-густо виявляється помилковим та потребує

перегляду, в усякому разі, завжди має відносний, а не абсолютний характер.

Очевидно, можна припустити, що *релігія і наука мають два різних предмети, два різних шляхи пізнання, два різних критерії достовірності, тому принципово вони абсолютно незалежні, й не можуть перевірятись одна через одну*. Ще М. Ломоносов стверджував: «Неправильно міркує математик, якщо хоче циркулем вимірити Божу волю, але неправий і богослов, якщо він думає, що на Псалтирі можна навчитися астрономії або хімії». Не можна, наприклад, піддавати сумніву біблійну оповідь про створення людини на підставі наукового висновку про її походження від мавпи, й навпаки, – оскільки тут ідеться про зовсім різні речі.

Наука пізнає світ у взаємовідношенні його частин і елементів, не охоплюючи світу як ціле та його співвідношення з Абсолютом. Релігія ж, пізнаючи Бога, відкриває саме відношення світу й людини до Бога як надсвітового начала, як вищої сили. Наукове знання потребує зовнішніх доказів, віра ж доводиться своєю внутрішньою силою. Знання можливе лише про те, що доступне почуттям, а «віра є запорукою того, чого сподіваємося, – доказ речей невидимих» (Євр. 11, 1). Інакше кажучи, *наука базується на зовнішньому, чуттєвому досвіді, віра ж – на внутрішньому, духовному*.

Незалежність науки і релігії пов'язана із самостійністю світу у ставленні до Бога. Але ця самостійність відносна. З релігійної точки зору, Бог є присутнім у світі через людину, а також у світовій гармонії, яка лише певною мірою порушується стихією природи. Тому й між наукою та релігією насправді існує глибинний зв'язок. Наука як часткове знання спирається на світогляд, який має релігійний (або антирелігійний) характер, тобто вона залежить від духовних інтересів, від віри як окремих людей, так і цілих епох. Тому наука не може зруйнувати релігію – вона може бути безрелігійною лише тоді, коли релігія сама у занедбаному стані.

Навпаки, саме глибина релігійного почуття допомагає великим ученим у визначальних відкриттях, оскільки викликає «захоплення перед всемогутнім Будівничим всесвіту» (КОПЕРНИК). Невипадково й засновник сучасної раціоналістичної науки Ф. БЕКОН колись сказав: «Тільки поверхнєве знання природи може відвести нас від Бога; напрооти, більш глибоке і ґрунтовне веде нас назад, до Нього». А ось думка видатного фізика ХХ ст. МАКСА ПЛАНКА: «Релігія та наука зовсім не виключають одна одну, як це думали раніше та чого бояться багато наших сучасників; навпаки, вони погоджуються і доповнюють одна одну. <...> Для першої (релігії) Бог стоїть на початку, для другої (нау-

ки) – наприкінці всього мислення. Для релігії Він становить фундамент, для науки – вінець розроблення світогляду».

Церква останнім часом також робить кроки назустріч науці. Відомий католицький теолог ГАНС КЮНГ, ідеолог модернізації католицизму, зазначає, наприклад, що відносини між релігією і наукою мають будуватися не на *моделі конфронтації* (або фундаменталістському неприйнятті науки, чи раціоналістичному неприйнятті релігії) й не на *моделі інтеграції* (яка полягає у фактичному пристосуванні або науки під догми релігії, або релігії під наукові теорії), а на *моделі доповнюваності*, чи *критично-конструктивної взаємодії*, в котрій обидві сторони зберігають власну царину, відкидають абсолютизацію і взаємно збагачують одна одну, намагаючись краще зрозуміти реальність як ціле в усіх її вимірах. Православний священник і філософ ВАСИЛЬ ЗЕНЬКОВСЬКИЙ наполягав у зв'язку з цим, що «співвідношення сучасного знання й корінних ідей християнства може та повинне бути взаємно вільним». Але при цьому християнство не може обмежуватись рецепцією лише того в сучасному знанні, що для нього прийнятне, – «християнська думка повинна зайнятись переглядом основ знання, щоб повернути християнству його законне місце у розвитку знання».

Релігія та окультизм. Релігію інколи порівнюють або навіть плутають з окультизмом – на тій підставі, що в обох випадках мова йде про якісь надприродні сили та явища, котрі пізнаються за допомогою надчуттєвого, містичного досвіду. З атеїстично-раціоналістичної точки зору це є найтяжчим звинуваченням і не потребує більш глибокої деталізації.

Між тим, ці явища зовсім не однакові. За визначенням одного з визнаних представників цього напрямку Р. ШТЕЙНЕРА, *окультизм* (з лат. *occultus* – таємний, прихований) *є наука про те, як досягти пізнання вищих світів*. Справді, це особливий шлях пізнання світу. Лише на відміну від інших наук, окультизм розглядає цей світ як складну ієрархію світів, вищі з котрих можуть бути осягнуті лише тими, хто посвячений у таємниці «духовного знання». Окультизм, дійсно, може набувати релігійного забарвлення. Але це безкінечне заглиблення в оточуючий світ не веде до зустрічі з Богом, навпаки, може спрямувати в інший бік.

Необхідно відрізнити розширення нашого досвіду, що відкриває нам нові світи (однаково, – чи це світ, який вивчається за допомогою телескопа, чи за допомогою астрального ясновидіння), та його прорив, яким є зіткненням із началом, що є трансцендентним світу, тобто з Богом. Релігійний окультизм уявляє Бога верхівкою цієї ієрархії світів, пізнання котрих, як сходи, веде до нього. Але в такому розу-

мінні Бог як щось потойбічне зникає і пошуки його стають марними. Тому окультизм може бути й прямо протилежним релігії, тобто ставати до неї у відкриту опозицію, намагаючись її замінити. В такому випадку він перетворюється на «вульгарну псевдонаукову міфологію» (С. БУЛГАКОВ).

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Яке місце посідає релігія в історії людства?
- ⇒ Які існують базові світоглядні позиції й можливі підходи до дослідження релігії?
- ⇒ Що є емпіричною базою релігієзнавчих досліджень?
- ⇒ Які є напрями й методи релігієзнавчих досліджень?
- ⇒ Які визначення релігії Ви знаєте?
- ⇒ Що таке Бог (боги)?
- ⇒ Чому й для чого потрібна релігія?
- ⇒ Які принципи та типи класифікації релігій Вам відомі?
- ⇒ За якими принципами відбувається класифікація релігій у сучасному релігієзнавстві?
- ⇒ Що таке релігійний фанатизм?
- ⇒ Як співвідносяться релігія й культура?
- ⇒ Як співвідносяться релігія та мораль?
- ⇒ Як співвідносяться релігія й філософія?
- ⇒ Як співвідносяться релігія і наука?
- ⇒ Що таке окультизм?

Додаткова література

- Андерхил Э.* Мистицизм. Опыт исследования природы и законов развития духовного сознания человека. – К. – М., 2000.
- Армстронг К.* История Бога. Тысячелетние искания в иудаизме, христианстве и исламе. – К. – М., 2004.
- Брюклье Х.* Человек в поисках Бога. – М., 2001.
- Булгаков С. Н.* Свет невечерний. Созерцания и умозрения. – М., 1994.
- Вайдліх В.* Про концепції, що примиряють природничі науки і теологію // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 11–12.
- Вайнгартнер П.* Сходство и различие между научной и религиозной верой // Вопросы философии. – 1996. – № 5.
- Гегель Г. В. Ф.* Философия религии: в двух томах. – М., 1976.
- Гусейнов А. А.* Возможна ли мораль (нравственность), независимая от религии? [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://filosof.historic.ru/books/item/foo/so1/z0001043/st000.shtml>
- Доусон К. Г.* Религия и культура / Пер. с англ. – СПб., 2000. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/Daws/index.php
- Кураев А.* Пантеизм и монотеизм // Вопросы философии. – 1996. – № 6.

- Кюнг Г. Начало всех вещей. Естествознание и религия. – М.: ББИ св. ап. Андрея, 2007.
- Любщев А. А. Наука и религия. – СПб., 2000.
- Мень А. История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни. – Т. 1. Истоки религии. – М., 1991. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://alexandrmen.ru/books/tom1/1__tom.html
- Митрохин Л. Н. Философия религии: новые перспективы // Вопросы философии. – 2003. – № 8.
- Осипов Г. В., Тоценко Ж. Т. Современный мир и религия // Вопросы философии. – 2007. – №. 6.
- Отто Р. Священное. Об иррациональном в идее божественного и его соотношении с рациональным / Пер. с нем. – СПб., 2008.
- Планк М. Религия и естествознание // Вопросы философии. – 1990. – № 8.
- Пупар П. Религии. – М.: Весь мир, 2003.
- Свідзинський А. Релігія і сучасне природознавство // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 11–12.
- Торчинов Е. А. Религии мира. Опыт запредельного: Психотехника и транс-персональные состояния. – СПб., 1998.
- Уайтхед А. Религия и наука // Избранные работы по философии. – М., 1990.
- Франк С. Л. Религиозные основы общественности // Путь. – 1925. – № 1.
- Франк С. Л. Философия и религия // На переломе: Философские дискуссии 20-х годов: Философия и мировоззрение. – М., 1990. – С. 319–335.
- Фромм Э. Психоанализ и религия. – М., 1990.
- Шашкова Л. О. Діалог науки і релігії в культурно-історичному контексті. – К., 2008.
- Элиаде М. История веры и религиозных идей. – Том 1: От Каменного века до элевсинских мистерий. – М., 2002.

ТЕМА II

ФОРМИ РЕЛІГІЙНОГО

ЖИТТЯ ЛЮДИНИ

Російські філософи С. Булгаков і С. Франк визначали релігію як розпізнання Бога та *життя у спілкуванні з Богом*. Релігійне життя має багато різноманітних проявів у різних релігіях, але в головному воно схоже. Це стосується релігійного досвіду як такого, а також його найзагальніших зовнішніх форм – культу, молитви, жертвопринесення, догмату, церковного переказу тощо. Розрізняючись у своїх конкретних проявах, усі ці форми неодмінно наявні майже в усіх релігіях. Ця тема присвячена саме цьому спільному, без чого практично не буває релігії. Слід додати, що з антирелігійної точки зору все це розглядається як хвороба, як омана людської свідомості. Спробуємо підійти до проблеми з іншого боку – погляду внутрішніх закономірностей розвитку релігійного життя людини.

1. Релігійний досвід: його сутність, форми і вияви

Релігійний досвід. Релігійне життя людини базується на *безпосередньому релігійному досвіді*. Його основою є *особиста зустріч людини з Божеством*. Саме доторкання Божества до людини породжує релігійну самосвідомість. Усі народи якимось бачили та знали свої божества спочатку в житті, а вже потім за катехізисом. Так, явлення Бога Мойсеєві у вогненному полум'ї посеред тернового куща (Вих. 3, 2–6) передувало другому явленню – у важкій хмарі на горі Синай, де Господь промовляв слова Закону так, щоб чув увесь народ Ізраїлю, – і люди почували й задрижали... (Вих. 19, 16).

Цей досвід був різний, тому й уявлення про Бога різні. Але спільним є безпосереднє відчуття вищої, Божої реальності, відчуття Бога, який, будучи трансцендентним (потойбічним), раптом стає безмежно близьким до людини, ближчим, ніж вона є сама до себе – абсолютно іманентним. Бог є – це головне синтетичне судження будь-якої релігії, і тільки безпосередній досвід дає їй опору й незалежність у цьому твердженні.

Цей досвід відрізняється від наукового, філософського, естетичного, етичного та будь-якого іншого досвіду людини. По-перше, це досвід *надчуттєвий, містичний* (з грец. *μυστικός* – таємничий). Цією властивістю він докорінно відрізняється від наукового, чуттєвого досвіду, але наближається до етичного й естетичного, теж значною мірою надчуттєвих. Власне, досвід добра і краси входить до релігійної свідомості, але не охоплює всього того почуття *благоговіння*, яке виникає від зустрічі з Абсолютним. Принаймні, це почуття забарвлене неповторною єдністю страху та любові, яка породжується тільки в цьому випадку.

По-друге, релігійний досвід стосується того, що є з *абсолютною необхідністю*. Будь-який інший факт, котрий підтверджується звичайним досвідом, можна все ж таки уявити як такий, що міг би й не бути. Тут же ми маємо вияв такої реальності, що є *передумовою* будь-якого досвіду і будь-якої думки. Творіння є лише за умови існування Творця. До речі, атеїзм не може заперечити цієї тези, тому що він, власне, цього досвіду не має.

Віра як почуття і потреба людини. Релігія стає можливою завдяки релігійній обдарованості людини, існуванню релігійного органа, що сприймає Божество та його дію на людину. Цією здатністю є *почуття віри*, котрим людина докорінно відрізняється від будь-яких інших живих істот. Тільки людина має властивості не лише творіння, а й співтворця, вона отримує свободу, яка має бути спрямована на служіння Божій волі. Саме ця свобода породжує суб'єктивне почуття віри, що можна визначити як *екзистенціальне бажання людини знайти ту силу, яка її створила, для того, щоб бже свідомо прилучитись до неї*.

Віра взагалі (тобто не обов'язково релігійна) є *первинною силою людського життя* незалежно від того, чи розуміє те людина, чи ні. Вона може будувати свою віру, плекати її, берегти та поглиблювати – а може й нехтувати, відкидати, приховувати, і навіть зраджувати. «Проте в одному людині відмовлено, одного вона не може: а саме – *жити без віри*» (І. ЛЬВІН).

Більшість людей ототожнюють віру з визнанням чогось такого, що не є очевидним, на протилежність знанню як тому, що можна до-

вести. Віра в цьому розумінні є впевненість у тому, що не має твердої основи, та істинність чого не з'ясована нами. Це віра як довіра до авторитету, або як страх перед вищими силами, природу і сенс яких ми не можемо збагнути, але владу яких над собою ми постійно відчуваємо.

Таке пояснення сутності віри суто психологічно відповідає дійсності. Як у минулому будь-якої релігії, так і в сучасній релігійності саме така сліпа, безпорадна покірність та слухняність є головним змістом віри багатьох людей. Але розповсюдженість саме такої форми віри не свідчить про те, що вона є головною, висхідною. Дійсно, якби віра базувалася виключно на авторитеті, то досить було б знищити цей авторитет, щоб віра зникла. Насправді ж, багато разів було доведено, що саме періоди найжорстокіших гонінь проти віри породжують найсвідоміші її прояви. Ніякий зовнішній, вторинний авторитет не може спонукати людину піти на такі муки, які вона здатна прийняти заради віри. Коли зникає зовнішній авторитет, віра здобуває своє останнє, але й найтвердіше підґрунтя – авторитет внутрішньої, безпосередньої зустрічі з Богом, котрий є першоджерелом істини та блага, первинним авторитетом. Точніше кажучи, «Бог є не авторитетом, а *джерелом* будь-якого авторитету» (С. ФРАНК).

Справжня сутність віри полягає в тому, що *віра є знанням*, впевненістю в існуванні абсолютного. Будь-яка віра-послух, що потребує зовнішнього авторитету, кінець кінцем спирається на віру-певність, віру-знання. «Віра, – пише С. ФРАНК, – за своєю первинною основою, тобто сутністю є не сліпа довіра, а безпосередня *достовірність, пряме і безпосереднє узріння істини віри*». Таке знання стає можливим лише тому, що між людиною та Богом існує безпосередній зв'язок, який з'ясовується за допомогою самовиявлення Бога. Тому віра є кінець кінцем *зустріччю людської душі з Богом*. Це об'явлення за своїм змістом є не що інше, як «розкриття *іманентності* Бога людській душі» (С. ФРАНК), тобто Бог відкриває себе людині як її Творця, а саму людину – як своє творіння. Екзистенціальне бажання людини знайти Творця існує тому, що цей Творець дійсно є.

Таким чином, за допомогою віри не людина створює Бога, а Бог відкривається людині, й лише після того людина знаходить Бога в собі або себе у Бога. *Віра є об'явленням*. Вона є шляхом знання без доказів. Будь-яке доторкання Божества до людини є актом справді дивовижним і вільним, актом милості та любові, а не необхідності та знання. Цей акт лише деякою мірою залежить від людини, її зусиль, але вирішальним чином – від самого Бога.

Віра є життєвим завданням, подвигом – подвигом серця, віруючої любові. Це жертва себе Богові, тобто підпорядкування своїх пристрастей і бажань волі Божій. Віра повинна спрямовувати дії людини,

втілюватись у цих діях, – інакше вона некорисна, мертва. Віра співдіє з ділами людини й сама вдосконалюється ділами (Як. 2, 22). Розходження між вірою та життям нівечить людину, псує її життя, хоча суб'єктивно життя без віри може здаватись легшим і приємнішим.

Молитва. Пошук віри і Бога є функцією людської свободи, безкінечною творчістю. Бог не нав'язується й не здійснює насильства (хоча інколи люди чинять насильство іменем Бога). Він відкривається не кожному, – здебільшого тим, хто шукає його.

У пошуках Бога потрібні зусилля та відповідний стан душі. Головною формою набуття релігійного розуміння є *молитва*. Це основа релігійного досвіду. Саме у здібності до молитви людина має немовби спеціальний орган релігійного сприйняття. *Де немає молитви, там немає релігії.*

Молитва є звертанням людини до Бога, її розмовою з Богом. Це не звичайна розмова, а тому й характер її зовсім інший, аніж у бесіди людини з людиною. Звертання до Абсолюту є вищим проявом людського духу, тому молитва визначається Біблейською енциклопедією як «піднесення розуму та серця до Бога, що є побожним словом людини до Бога». Щоб воно було саме таким, потрібна належна підготовка – внутрішнє (а іноді також і зовнішнє) очищення, заспокоєння, примирення, можливо – якісь ритуальні дії. «Постой молча, дондеже утишаться чувства, поставь себя в присутствии Божие до сознания и чувства Его с благоговейным страхом и восставь в сердце живую веру, что Бог слышит и видит тебя», – так учить православний Молитвослов. Виголошення молитви (як індивідуальне, так і колективне) також потребує глибокого внутрішнього настрою, йому не пасує поспіх та відволікання іншими справами.

Молитва як форма релігійного життя відома дуже давно. Поступово окремі молитви, набуті досвідом релігійно обдарованих людей, брались за зразки, складались у збірки молитовних гімнів і пісень, текстів молитов та приписів з приводу їх застосування (*Веди, Хорде Авеста, Псалтир, Молитвослов, Сидур*). Найважливішими вважались молитви, що, за переказом, були дані самим Господом. Такими є, наприклад, *Отче наш* в християнстві та *Фатиха (Сура, що відкриває книгу)* в ісламі.

Наявність таких загально визнаних текстів не позбавляє людину власної молитовної творчості, – навпаки, саме особисте, щире звертання може бути найбільш цінним. Але щоб людина була здатна на таку творчість, вона перш за все має опанувати вже набутий досвід. Тому окремі релігії вимагають від своїх вірних дотримання відповідних правил у проголошенні молитов – певного часу, порядку читання окремих текстів тощо (в православ'ї – молитвословів, в ісламі – що-

денна п'ятиразова молитва, в ламаїзмі – «молитовний млин», чотки – перелік молитовних висловлювань тощо).

Розмова з Богом буває різною за своїм змістом, тому й молитви є різні за характером. У первісних народів молитви були виключно з проханнями. Наприклад, одне з індійських племен завершує свою молитву, звертаючись до Бога: «Пам'ятай, що примноження нашого багатства примножує поклоніння тобі, а його зменшення веде до послаблення твого шанування». Пізніше в молитвах з'являються мотиви ворожнечі до іновірців, яких треба покарати, ще пізніше – моральний аспект.

Ранньохристиянський філософ ОРИГЕН (III ст.) відрізняв молитви прохання, хвали, клопотання і подяки. До цього додають ще молитви покаяння. Таким чином, розрізняються *молитви прохання, хвали, клопотання, подяки, покаяння*. Взагалі не слід бачити в розмові з Всевишнім котре тривіальне прохання, яке Бог неодмінно та негайно повинен виконати. Бог нічого не повинен – він лише з власної волі може відгукнутись на щире почуття людини, але не завжди. Молитва може за змістом стосуватись не лише самого себе, але й інших, як близьких та дорогих людей, так і тих, хто скривджував людину – така молитва вносить у душу мир і спокій. У православ'ї відомі такі спільні молитви за інших: літургійне поминання; молитва за живих (молебень); молитва про померлих (панахида); молитви, які читають та співають перед похованням померлого (відспівування).

Однак неправильно було б обмежувати молитву тільки-но усним або мисленим вербальним зверненням до Божества. У різних релігіях світу існує велике розмаїття молитовних практик (напр., молитва-роздуми, молитва зором, молитва дослухання й навіть молитва мовчання тощо), єдиною метою всіх цих практик є відчинити людині двері до подолання власної природної обмеженості, поставити у присутності Божій, найтіснішим чином возз'єднати з Божеством.

Релігійний аскетизм. Віра потребує постійного зусилля, – оскільки прийняття віри є не одиничним, а перманентним актом, який постійно здійснюється. Невір'я стереже кожний хибний крок людини. Тому не можна раз і назавжди «врятуватися» своєю вірою – можна лише шукати спасіння у постійному подвигу віри. Однією з найпоширеніших форм такого подвигу є *релігійний аскетизм* (від грец. ασκησις – вправа), тобто *відмова від життєвих благ, насолод, придушення своїх тілесних бажань та спонукань*. Це насамперед *піст*, інші форми аскетичного життя, *чернецтво*.

Піст полягає в утриманні від їжі, напоїв, тілесних втіх й інших розваг протягом певного часу. Іноді вважається, що спочатку пости з'являлись як релігійний обов'язок у часи суспільних незгод або осо-

бистого лиха – як вираз скорботи – чи як передумова якогось важливого діла. Згодом пости в окремих релігіях стали традиційними, пов'язаними із певними днями або періодами (пости у дні здобуття Єрусалиму та зруйнування єрусалимського храму в юдеїв; ашура та ураза у мусульман; Великий та інші пости у православних тощо).

Історики інколи пов'язують виникнення постів із нестачею їжі в стародавні часи. Але не можна не бачити суто релігійного, духовного поштовху до такої зовні неприродної справи, як піст. Власне, нестача їжі могла лише підштовхнути людину до її здобування, а не до добровільного голодування. Сенс посту полягає в тому, що він навчав стримуванню, приборкує плоть, сприяє духовному вдосконаленню. «Бо ті, що живуть за тілом, думають про тілесне, ті ж, що за духом, – про духове» (Рим. 8, 5). Піст несе в собі принцип самоконтролю – найважливішої передумови внутрішньої праці. Дотримання встановленого посту, а не такого, який кожен може вигадати для себе, є актом добровільного прийняття керівництва з боку церкви.

Піст обмежує насамперед їжу тому, що саме через неї здійснюється зв'язок людини з природним, тілесним життям, і це обмеження допомагає вивільнити простір для життя духовного. Зулуси кажуть: «Постійно ситий не може бачити таємних речей». Деякі, особливо первісні, народи використовують з метою досягнення духовних видінь також ліки або наркотичні засоби. Проте піст передбачає не тільки це. Під час посту людина повинна більше молитись, читати Святе Письмо, каятись, не дратуватись, нікого не кривдити. Саме такий, духовний піст є дійсною серцевиною зовнішнього, тілесного посту. «Хто обмежує піст тільки утриманням від їжі, – казав св. Іоанн Златоуст, – той більше за все безчестить його. Ти постуєш? Доведи мені це своїми справами. <...> Що за користь, коли ми утримуємось від птахів і риб, а братів гризете та їсте (Гал. 5, 15)?».

Різні релігії знають подвижників, які за своїм бажанням збільшують тягар постів, а також катують своє тіло, доводять себе до виснаження, залишають світ та суспільство. Як і звичайні пости, це є формою релігійного аскетизму. Цілі тут ті ж самі, тобто розширення простору духовного життя. Але інтенсивність зусиль допомагає частіше отримувати бажаний результат. Саме старці, пустельники, аскети відомі в багатьох релігіях як найбільші містики, тобто вони мають, як правило, найглибший і найрізноманітніший релігійний досвід. Утім, це не означає необхідності такого аскетизму для кожної людини, оскільки не кожен здатен на це. Питання про міру аскетизму як способу життя є спірним у багатьох релігіях.

Форми аскетизму можуть бути як стихійними, індивідуальними, так і організованими – у вигляді *чернецтва, тобто посвячення себе*

виключно служінню Богові. Різні приклади цього посвячення відомі з давніх часів. У сучасних світових релігіях чернецтво організовано у монастирі (від грец. μοναστήριον – відлюдне житло) – чернечі громади, які володіють побутовими і культовими приміщеннями та іншою власністю й керуються єдиними правилами (статутом), що проголошують аскетичний спосіб життя. Вони виникли в буддизмі в VI–V ст. до н.е., в християнстві – в III–IV ст. н.е., в ісламі в X–XI ст. У буддизмі та ісламі ченцями можуть бути тільки чоловіки, в християнстві також і жінки.

Мова релігійного досвіду: міф, слово, догмат.

Коллективний релігійний досвід людини спочатку приймає форму міфу (грец. μῦθος – переказ). Міф – не вигадка, а розповідь про об'явлення. Можна сказати, що міф – це намагання передати небуденний досвід буденною мовою. Саме тому в ньому обов'язково наявний елемент дивовижного (як маркер небуденності цієї оповіді). Міф – це завжди символіко-алегорична оповідь, що розповідає про певне непересічне відкриття, унікальну, але реально-об'єктивну подію, тобто про конкретні випадки Божоявлення. Міф – це притча, приповідка, для якої Бог відкриває уста свої, «звіщаючи родові, що прийде, хвалу Господню» (Пс. 78, 2–4). Деякі релігії у своєму змісті майже виключно міфологічні – тому й зветься міфологіями. Але міфологічна мова як така притаманна будь-яким найрозвиненішим релігіям.

Згодом міф доповнюється словом, тобто безпосереднім звертанням Бога до людини, об'явленням (одкровенням). Бог звертається до людей через пророків, тому що не кожна людина здатна почути Бога. Таких пророків знає практично кожна релігія: Мойсей та інші біблійні пророки, Будда, Заратустра, Дельфійський оракул, Магомет, Христос. За допомогою слова Бог навчає людей, застерігає їх, сповнює їх своєю премудрістю. У розвинених релігіях роль слова є настільки великою, що воно само обожнюється, мовби заступає Бога. Православна релігійна філософія дорівнює Слово (Логос) одній з трьох іпостасей Бога, поєднуючи його з Ісусом Христом. «Споконвіку було Слово, і з Богом було Слово, і Слово було – Бог» (Йоан. 1, 1).

Кожна релігія має Слово Боже в усному переказі, а більш розвинені отримують його і в писемному вигляді, як Святе Письмо. Веди, Авеста, Тора, Коран, Біблія – це перелік лише найвідоміших святописемних текстів. Святі книги, як стверджує церква, є книгами, що написані Духом Божим за допомогою освячених від Бога людей. Звичайно, ці тексти записували та переписували люди, але авторство людей у цьому випадку відносне. Дійсний їх автор – Господь, а люди лише вносили свій стиль, своє розуміння, свій досвід, переказуючи Його Слово. Саме тому Святе Письмо є не якимось сухим трактатом,

що проголошує остаточні істини, а живою оповіддю, самим життям, інколи й суперечним, але істинним у своїй суперечливій повноті. Тому і відкривається воно людині не відразу, а з кожним новим прочитанням людина лише наближається до того, що хотів їй сказати Господь.

Слідом за міфом як подією Богоявлення та Словом як Божим об'явленням іде *догмат* як виявлення змістового компонента знання про Бога. Будь-яка релігія не тільки впевнена у тому, що Бог є, а й має певні уявлення про те, яким Він є, які його якості та властивості, його образ і характер. Ці уявлення впливають із міфів і Слова та кристалізуються в догматі. У цьому розумінні *будь-яка релігія догматична*, навіть якщо вона не має усталеного *символу віри*. Догмат як усвідомлене трансцендентне буття часто плутають з догматичною формулою, яка звичайно й зветься догматом, але фактично є лише його обмеженим виразом. *Догматична формула*, як правило, має практичний характер і спрямована проти якихось ересі, відступів від віри. Тому вона є межею догмату, котру не можна переходити, але яка приблизно та односторонньо виражає релігійний зміст, тобто власне догмат. Не слід абсолютизувати ці формули, – але не слід і відкидати їх. Це є «висловлене слово» релігії, її багатство, віхи релігійного життя.

2. Культ і богослужіння

Культ і богослужіння. На підставі міфів та догматів, отриманих через релігійний досвід, постає *культ* (лат. cultus – ушанування, поклоніння) як *система сакральних (тобто священних) і теургічних (боготвірних) дій, система богослужіння*. Культ не є чимось випадковим. Це є міф, Слово й догмат у дії, у житті, це є нове й нове переживання того Богоявлення, яке, може, відбулось тільки один раз. Так, основою християнського богослужіння із самого початку була Євхаристія (грец. ευχαριστία – вдячність, подяка), тобто свята Трапеза Господня. Оскільки релігійний досвід буває різним, культу також дуже відрізняються в окремих релігіях, але можна стверджувати, що *немає релігії без культу*.

У первісних суспільствах богослужінням, тобто культом, було саме життя. Обрядові правила та заборони охоплювали всі прояви життєдіяльності людини, а їх порушення вважалося гріхом. Поступово культ відокремився від життя, став специфічною сферою діяльності людей.

Богослужіння в ранніх релігіях виступало переважно у формі «годування» Божества. На Стародавньому Сході, наприклад, у Вавилоні, щоденне богослужіння імітувало етикет царського двору, тобто повторювало весь щоденний цикл життя правителя.

Центральне місце в культурі обіймає молитва – як правило, колективна. Вона може перетворюватись у *літургію* (грец. λειτουργία – спільна справа, спільне служіння), тобто публічне богослужіння, що здійснюється з додержанням певного ритуалу. Воно складається з цілої низки молитов, молитовних пісень, славословлень, читання Святого Письма і т. ін. Літургія – це не лише обряд, котрий виражає релігійне життя віруючих, та не лише спогад про давно минуле. Це перш за все – «дійство» Боже, за допомогою якого Бог закликає свою Церков жити любов'ю, що з'єднує її з Ним й об'єднує всіх вірних. Богослужіння – це передусім спілкування людей з Богом і між собою в єдності віри.

Різні релігійні системи знають різноманітні форми богослужінь. Навіть в одній конфесії існують різні канони, наприклад, православна церква використовує літургії Іоанна Златоуста, Василя Великого та Григорія Двоєслова. Відправи відрізняються залежно від днів (будні, пости, свята), від часу (утрення, вечерня, обідня), від конкретних цілей богослужіння. Але загальним є суворий порядок, «чин» їх здійснення. Тому богослужіння здійснюється, як правило, під керівництвом спеціальних осіб – шаманів, жерців, *священнослужителів* або *проповідників*.

Складовою частиною культу є *елементарні культові акти* (поклони, вставання на коліна, падіння додолу, складання рук, схилення голови, хресне знамення тощо), а також *символічні теургічні дії* – чин богослужіння, обряд, проповідь, жертви, треби, таїнства. У культових діях здебільшого застосовуються різного роду зображення Бога (чурингі – тотемні емблеми, ідоли, статуї, ікони), культові предмети (хрести, свічки, церковне оздоблення, священницькі шати тощо), в тому числі такі, що є об'єктом шанування (наприклад, святі мощі), а також книги – звичайно, якщо це релігія, котра має своє Святе Письмо.

Храми. Богослужіння здавна відправлялось у спеціальних окремих місцях, як правило, уособлених, таємничих. Спочатку це було просто неба, у часи гонінь – у приватних будинках або катакомбах. Але більшість релігій з бігом часу створили спеціальні будівлі – *храми*, які спочатку вважались *помешканням божеств* (у Стародавніх Греції, Єгипті, Ізраїлі), а згодом стали *місцем зібрання вірних і відправи*. Кожна релігія має свої храми або релігійні будівлі (не завжди вони освячуються, і функції їх можуть дещо різнитися) – собори й церкви, костьоли, кірхи, молитовні будинки, мечеті, синагоги, дацани та пагоди тощо. Це місце спілкування людей з Богом звичайно має свою семантику. Наприклад, дуже поширеною була орієнтація цих святих місць на схід. У християнстві й буддизмі храм – це модель Всесвіту, тому він орієнтований на сторони світу; ісламська мечеть

обов'язково має напрямок на Каабу. Кожна деталь храму (архітектурна, живописна) суворо регламентована за каноном певної релігії.

У той же час храмове зодчество кожної країни має власну національну специфіку, що дозволило створити шедеври світової культури. Так, неможливо уявити Стародавній Єгипет без храмів Амона в Карнакі та Луксорі або храму Рамсеса II в Абу-Симбелі; Афіни без Парфенону та Грецію без храму Артеміди в Ефесі або давній Рим без Капітолію, сучасний Париж без Нотр-Дам, Лондон без Вестмінстерського абатства, Бангкок без золотих пагод, Москву без кремлівських соборів, а Київ – без золотих куполів Лаври. Такі «чудеса світу» є майже в кожній країні. І завжди храми надають особливого забарвлення довікілью. «Храм у місті, – пише О. МЕНЬ, – це пророк, що говорить про вічність, чий заклик лунає серед шуму сучасної цивілізації. Зовсім іншого звучання набуває силует церкви де-небудь на пагорбі, в оточенні дерев. Тут гімн людини на славу Творця мовби зливається з гімном самої світобудови». Храм – це не тільки будинок молитви, а й місце виняткової присутності Бога. Тому відвідування храму є неодмінною умовою релігійного життя людини.

Жертви і тайнства. Чи не найдавнішим та первісним елементом культу було *жертвопринесення*. В усіх релігіях можна спостерігати це *зусилля людини наблизитись до Божества й отримати від нього прощення і заступництво за допомогою жертвування того, що людині дороге, з чим їй важко розлучатись*. Відомі різні види жертв – людське життя, частини людського тіла, невинність (культ богині Іштар у Вавилоні чи обрізання та кастрація й самокастрація в сирійському культі Аттіса), посвята живих тварин, забиття жертвних тварин, продукти полювання, скотарства, землеробства, куріння благовонних трав, вогонь і т. ін. З бігом часу спостерігається тенденція заміни тяжких жертв на більш легкі. Жертви відрізняються також за своєю метою, змістом – жертви за гріх та за провину, жертви хвали, вдячності, очищення тощо.

Існує кілька теорій, що пояснюють виникнення жертв. Так, Е. ТАЙЛОР наводить теорії дару, ушанування, та позбавлення. С. ТОКАРЕВ пише про такі спонукливі мотиви, як преклоніння, дар, годування покійників, спілкування членів роду з Божеством ті навіть обман.

Сенс жертвовного обряду полягав у тому, що, відмовляючись від якоїсь частини плодів своєї праці на користь Божества, людина в цей спосіб сповідувала свою залежність від нього. Водночас, у більшості релігій жертви були органічною частиною священної трапези, яка зв'язувала тих, хто зібрався, між собою, – певна частка їжі призначалась Божеству на знак того, що воно небаченим увійшло до кола бен-

кетуючих. У слов'ян жертвна трапеца (жертва – від «жертви») поєднувалася з відповідними іграми, піснями та танцями, на споживання жертви скликалися і бідні. Кров жертвної тварини закріплювала кровні зв'язки (навіть якщо їх не було) між учасниками ритуалу, а також між ними й божим покровителем племені або народу (наприклад, поїдання тотема).

Найвищий вид жертви – готовність віддати своє життя. Відомі в минулому людські жертви, бодай частково, відбувалися за згодою самих жертв (наприклад, спалення вдови одночасно з кремацією тіла її чоловіка, відоме в Індії, а також у давніх слов'ян). Утім, частіше жертвували полонених. Але розвинені релігії, усвідомивши цінність людського життя як Божого дару, відмовилися від цього. Як форму такої жертви можна розглядати і релігійний аскетизм. Але розвинені релігії, усвідомивши цінність людського життя як Божого дару, відмовилися від цього. Останньою такою жертвою була жертва Ісуса Христа, який приніс її за всіх нас. Власне, для християнина після цієї довершеної жертви всі інші втратили своє значення, тому християни приносять безкровну жертву у таїнстві Євхаристії, яка лише символічно повторює Голгофську жертву. Християни переносять поняття принесення жертви в духовну сферу – нести свій хрест, боротись із гріховними нахилами, як говорить Бог устами пророка Ісаї: «Навіщо мені безліч ваших жертв? <...> Я пересичений усепаленнями баранів і ситтю годованих телят. Крови биків, ягнят та козлят я не хочу. <...> Перестаньте чинити зло! Навчіться добро чинити, шукайте правди, захищайте пригнобленого, обороняйте сироту, заступайтеся за вдову!» (Іс. 1, 11, 16–17).

Жертви приносились на *жертвниках*. У найдавніші часи вони склалися з неотесаних каменів або просто із землі. Пізніше жертвник – *вівтар* (або олтар – від лат. *altus* – високий) виготовлявся спеціально з дерева або металу (міді та золота). У християнському храмі олтарем називається стіл (престол), на якому здійснюється служба Євхаристії, а також увесь простір навколо престолу.

Важливу роль у деяких релігіях, зокрема в християнстві, відіграють *таїнства*, тобто *священні символічні дії*. Таїнства, священнодії мають місце в усіх релігіях. Їх роль полягає в тому, що за допомогою таїнства людина мовби торкається святині Божества, мовби знаходить той шлях до Господа, який вона шукає. Через таїнство релігія стає не тільки спрагою і питанням, а й угамуванням і відповіддю. Де-хто ототожнює таїнство із магічними діями. Але схожість тут суто зовнішня. По суті ж магія є виключно людське діло, тобто намагання людини власними силами створити якесь диво, – таїнство ж є злиття благодаті, дія виключно Божа (Святого Духа).

Історичний характер релігії. Релігійний переказ. Релігійний культ є достатньо консервативним елементом релігії. Він акумулює в собі релігійний досвід багатьох поколінь, який знайшов відображення у міфах, вираз у Слові та усвідомлення у догматах. Релігійний досвід однієї людини тільки запалює її віру, але не може дати повного уявлення про Бога – це можливо лише у спільному, соборному досвіді релігійної общини. Віра, що породжується від зустрічі з Богом, шукає розширення цього релігійного досвіду – а це людина може знайти тільки у культурі, сприймаючи міфи і догмати, Святе Письмо, церковний переказ.

Релігійна свідомість, будучи індивідуальною, одночасно є соборною, кафолічною (тобто вселенською). Вона породжується спільним досвідом релігійної общини, – а *община*, або *церква* (грец. – зібрання; в християнстві – зібрання всіх християн, Тіло Христове) є формою існування будь-якої релігії, її життям. Ось як описує цей процес С. Булгаков: «Зачинатель нової релігії покладає свій особистий релігійний досвід в її основу, потім цей останній обростає співзвучним соборним досвідом її послідовників, кожна релігійно жива людина приносить камінчик за камінчиком для цієї будівлі, колективність перероджується на кафолічність, переплавляється на церковність, виникає релігія, „віра”. Релігійний досвід кожної окремої людини не дає можливості відчутти всю повноту релігії, проте зазвичай буває достатньо живого торкання до релігійної реальності, яке дається вірою, в одному тільки місці, й тоді приймається як постулат, як надія, як шлях і весь інший зміст релігії, все її обетовання».

Таким чином, релігійна віра має подвійну природу – інтимно-індивідуальну та кафолічно-надосібну. Це потребує поваги до релігійного переказу, до старовини, усталеного в церкві. Поняття *церковний переказ* має два значення: 1) усні оповіді, матеріальні та обрядові традиції, зодчество, іконографія, церковне мистецтво, звичаї, що пов'язані з Богом, Богоявленням і взаємовідносинами між Богом та людьми – такий переказ існує у будь-якій релігії й передує Святому Письму; 2) церковні твори, що визнаються Церквою богонатхненними, але рангом нижчими за Святе Письмо. Це творіння отців церкви, богословів і літургійні тексти.

Віруюча людина перевіряє особисті інтуїції та досвід за церковним переказом. Але не завжди знаходиться міра у співвідношенні церковного авторитету та особистого містичного досвіду. Перевага церковного авторитету породжує *догматизм*, тобто абсолютизацію догматичних формул, заперечення творчого розвитку віри, фактично – нового релігійного досвіду. Перевага особистої містики породжує *ересі*, тобто неканонічне тлумачення віри, збочення, пов'язане з но-

вим релігійним досвідом або із спекулятивним умоглядом. Проте з ересей інколи з'являються і нові релігії.

Таким чином, *церковний переказ є внутрішнім законом життя Церкви*, що впливає з її єдності, але це має бути творчий закон, здатний до розвитку. «Церковний переказ є життям Церкви в минулому, яке є і теперішнім. Це – божественна істина Церкви, що відкривається у словах, справах та установленнях людських. Це – боголюдське тіло Церкви, що живе у просторі та часі» (С. БУЛГАКОВ).

Слід розрізнити поняття «церква», «община», «секта». *Церква*, як правило, має внутрішню організацію, вона розподіляється на клір і мирян, тобто священнослужителів, що мають особливу благодать, та інших віруючих. *Община* такої внутрішньої організації й розподілу майже не має, це є спільнота рівних. *Секта* (лат. secta – вчення, напрям, школа) – це релігійна община, що виникає шляхом розколу існуючої общини чи церкви. Секта може розглядатись як молода церква, але суттєвим є те, що секта спрямована на роз'єднання, а Церква – на об'єднання.

Таким чином, будь-яка релігія має історичний характер і тому потребує належної поваги до своєї історії. Немає релігії поза історією – а тому й немає релігії взагалі, а є лише конкретні релігії. Спроби створити таку релігію (синкретизм, теософія) здебільшого зазнають краху, а спроби оновити стару релігію, позбавивши її переказу (протестантизм), швидко стають історичними, засновують нову традицію. З цієї точки зору розгляд історії релігії є першим і дуже важливим кроком її осягнення.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Що таке релігійний досвід?
- ⇒ Що таке віра?
- ⇒ Які форми релігійного життя Вам відомі?
- ⇒ Що таке аскетизм?
- ⇒ Які форми аскези та аскетичних практик Вам відомі?
- ⇒ Що таке міф?
- ⇒ Що таке догмат?
- ⇒ Що таке культ?
- ⇒ Чим відрізняється культ від богослужіння?
- ⇒ Що таке обряд?
- ⇒ Що таке таїнство?
- ⇒ Чим відрізняється обряд від таїнства?
- ⇒ Що таке релігійний переказ?

Додаткова література

Аверинцев С. С. Софія-Логос: словник. – 3-є вид. – К., 2007.

- Арутюнов С. А., Жуковская Н. Л. «Святые» реликвии: миф и действительность. – М., 1987. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.bibliotekar.ru/relik/index.htm>
- Библейская энциклопедия. – М., 1990.
- Булгаков С. Православие. Очерки учения православной церкви. – К., 1991.
- Булгаков С. Свет невечерний. – М., 1994.
- Витгенштейн Л. Лекции о религиозной вере // Вопросы философии. – 1998. – №5.
- Герасимов Ю. Н., Рабинович В. И. Зодчество и православие. – М., 1986.
- Джеймс У. Многообразие религиозного опыта. – М., 1993.
- Ильин И. Путь к очевидности. – М., 1993.
- Мень А. Православное богослужение. Таинство, слово и образ. – М., 1991. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://alexandrmn.ru/books/tso/tso.html>
- Ориген. О молитве и увещание к мученичеству. – СПб., 1897.
- Франк С. Духовные основы общества. – М., 1992.
- Шукуров Ш. Образ храма // Наука и религия. – 1995. – №2.

ТЕМА III

РЕЛІГІЯ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

1. Проблема походження релігії

Питання про походження релігії вирішується дуже складно з кількох причин. По-перше, це обмеженість і специфіка джерел. Як *джерела* тут використовуються: *археологічні знахідки*; *етнографічний матеріал* (дослідження життя й релігійних вірувань народів, які ще зберегли родоплемінний устрій); а також вивчення окремих *пережитків* у звичаях цивілізованих народів.

По-друге, духовна сфера життя людини, до якої належить і релігійна свідомість, має більш-менш адекватне відображення лише в писаних джерелах, тому релігійні уявлення, що існували до появи писемності, дуже важко реконструювати.

Нарешті, по-третє, перешкодою стає негативне ставлення до «панганства», шанування «ідолів» з боку представників розвинених монотеїстичних релігій. Часто-густо це призводило до насильницького знищення первісних культів або в кращому випадку – пристосування їх до чужих їм релігійних систем чи тенденційного опису та пояснення незнайомих релігійних уявлень.

Існує кілька *теорій щодо походження релігії* й первісного стану релігійних вірувань. Так, еволюційна школа антропології XIX ст. (Дж. ЛЕББОК та інші) виходила з концепції *первісного атеїзму*, тобто безрелігійного стану первісної людини, який поступово еволюціонує в анімістичні, потім політеїстичні й, нарешті, монотеїстичні культури.

Прихильники цієї версії вважають, що:

– людина має тваринне походження, а не божественне. Перехід від мавпи до людини почався декілька мільйонів років тому і налічує декілька періодів. Лише 60 тис. років тому назад з'являється так званий кроманьйонець, який за фізичними ознаками близький до сучасної людини;

– люди, які жили на ранніх етапах розвитку суспільства, не знали релігійних вірувань, тому що їх свідомість не була включена і не могла створювати будь-яких абстракцій, у тому числі й релігійних;

– перші ознаки елементарних релігійних уявлень з'явилися в епоху неандертальської людини, а формування релігії в систему поглядів відбулося у кроманьйонця. Аргументом для підтвердження цього положення є практика поховання стародавніх людей.

Щоправда, відомий представник *еволюціонізму*, етнограф Е. ТАЙЛОР дуже обережно оцінював фактичні дані про цей стан людства, допускаючи, що тут дається в знаки обмеженість наших знань: «<...> Ми повинні допустити, що вірування в духовні істоти виявляються в усіх примітивних суспільствах, які вдалося пізнати ближче. Відомості ж про відсутність такого вірування стосуються або древніх племен, або більш-менш неповно описаних сучасних народів». Марксизм дещо трансформував цю схему, виходячи з того, що виникнення релігії як викривленої форми суспільної свідомості відображало безсилля людини перед незбагненими законами природи та суспільства. З цієї точки зору перехід від первісного атеїзму до розвитку релігійних систем є, по суті, регресом, тобто вдосконаленням одурення народу, тому логічним є повернення – тільки вже на новому, вищому етапі, – до атеїзму як науково обґрунтованому світогляду.

Інша концепція – *прамонотеїзму* – стверджує, що спочатку людство мало уявлення про єдиного Бога-Творця, яке згодом або забулось, або було втрачене чи викривлене, і лише поступово, завдяки перш за все християнству, окремі народи повертаються до монотеїзму. Ця ідея базувалась на біблійних оповідях про ранні етапи історії людства, а в XIX ст. дістала й фактичні підтвердження в дослідженнях вірувань окремих племен сучасних «дикунів». Найбільш ґрунтовно, на підставі зібраних матеріалів стосовно поняття про верховну Істоту у віруваннях первісних племен, ця теорія була викладена у 12-томній праці австрійського священика-місіонера та етнологу В. ШМІДТА «Походження ідеї бога», виданої протягом 1912–1955 рр. Концепція «прамонотеїзму» складається з таких положень:

– якщо первісна релігія дана людині Богом, то за своєю формою вона із самого початку була вірою в єдиного Бога-творця і притаманна всім народам з початку їх розвитку;

– багаточисленні вірування, які з'явилися пізніше, – це лише «уламки» перших уявлень про єдиного Бога.

Послідовники В. ШМІДТА дещо пом'якшили цю концепцію, говорячи вже про *пратеїзм*, тобто первісні релігійні вірування у різних варіантах (в одного Бога або в богів).

Обидва підходи мають свої «за» і «проти». Еволюціонізм у тій частині, де він розглядає *історичний розвиток релігійних форм* від примітивних до більш розвинених, ґрунтується на великому фактичному матеріалі. Цей матеріал – як етнографічний, так і археологічний (неандертальські поховання, живопис у печерах та на скелях пізнього палеоліту тощо), – схиляє до думки, що «мінімум релігії», а саме – «вірування в існування духовних істот» (Е. ТАЙЛОР) – було першою формою суспільної свідомості. Що ж до первісного атеїзму, то тут треба визначитися з тим, кого ми називаємо людиною. Якщо визнавати людину духовною істотою, а не тільки мавпою, котра ходить на двох ногах, то саме поява свідомості, яка фіксується першими формами «віри в духовний світ», є ознакою народження людини – це саме той «віддих життя», що вдихнув Господь Бог у порох земний, зробивши його «живою істотою» (див.: Бут. 2, 7). Тому первісний атеїзм може бути віднесений лише до попередників людини, а не до самої людини, яка народжується свідомістю, а отже – релігійною вірою як первісною формою цієї свідомості. З іншого боку, первісні вірування важко уявити послідовним монотеїзмом, який потребує абстрактного мислення, розвиненої свідомості та багатого релігійного досвіду, Слова та догмату. Вірогідніше, що спочатку це були досить примітивні прояви релігійного духу, які лише згодом удосконалювались (хоча й цей процес зовсім не був однолінійним).

2. Особливості первісних релігій

Первісні релігійні уявлення, звичайно, ще не були релігійними системами у сучасному розумінні, з розвиненою догматикою, організацією та літературою. Вони відрізняються, по-перше, *відсутністю абстрактних уявлень про Бога* – переважають конкретні образи, що пов'язують вищі сили з якимись окремими явищами природи, тваринами, предками тощо. Ці вищі сили – власне, ще не боги, а духи, – виявляються не такими вже й вищими, вони досить близькі до людини, котра може за допомогою певних культових дій вплинути на їх рішення.

По-друге, це *ранньоміфологічний характер релігійного досвіду* і богоявлення, тобто ще не йде мова про Слово, про об'явлення або догмат, – люди можуть сприймати Бога лише в міфологічних образах,

та й то досить примітивних, у приказках і притчах. Ця первісна міфологія існувала, безперечно, у будь-якого народу, але подальший розвиток міфологічних систем залежав уже від історичної долі та характеру певного народу.

По-третє, слід підкреслити *родоплемінний характер релігійних культів*. Кожний рід або плем'я мали свої уявлення про духів, своїх духів-покровителів, особливості культу тощо. Звичайно, культу споріднених племен могли мати спільні риси, наявна була і певна дифузія релігійних уявлень, крім того, на більш пізніх етапах з'являються окремі сімейні та навіть особисті культу, але все ж таки родоплемінні форми залишаються провідними.

Нарешті, ще одну особливість первісних релігій можна визначити як майже повне *злиття культу й життя*. Тут ще немає того розмежування між культом, богослужінням та повсякденним життям, що притаманне так званим цивілізованим країнам і народам та є наслідком процесів секуляризації, й дуже часто породжує моральне лицемірство. Життя первісної людини і є її богослужінням, тобто кожна її дія відбувається згідно з релігійно освяченими обрядами та правилами, що є підґрунтям збереження первісної моралі.

Учені пояснюють виникнення первісних вірувань особливостями мислення перших людей, які сприймали навколишній світ як живу істоту з власними почуттями.

Релігійному життю первісних племен є притаманною низка явищ, які об'єднують їх культу, є спільними для них. Це явища двох категорій – перші можна визначити як найбільш характерні риси релігійного життя і вірувань (анімізм, фетишизм, магія); інші – як певні типи релігійних культів (тотемізм, шаманізм, культ предків тощо).

3. Спільні риси первісних культів (анімізм)

Анімізм (від лат. *anima* – душа) – це *віра в існування духовних істот, душ або духів*. Певною мірою анімізм властивий будь-якій релігії. Але в цьому випадку йдеться про особливий стан релігійних уявлень, котрий умовно можна назвати «безбожним»: за цими уявленнями існує не Бог як трансцендентна істота, навіть не боги, а духи, надприродні сили, які контролюють людину, допомагають їй або перешкоджають, яких можна вмилоствити або впросити. Це поняття у значенні первісної стадії розвитку релігії вперше обґрунтовано Е. ТАЙЛОРОМ («Первісна культура», 1871). Сьогодні *анімістами*, тобто прихильниками традиційних місцевих релігій, є корінні мешканці Африки, Південної Америки, Океанії.

Спочатку, очевидно, виникло уявлення про *людську душу*, яка з'єднується з матеріальним тілом, але після смерті тіла може продовжувати існування. Поступово формується уявлення про безсмертя душі, що проявляється в намаганні забезпечити життя людини після смерті всім необхідним. Душі предків стають чи не найголовнішим об'єктом культу. В деяких народів існують уявлення про існування кількох душ у людини, про *реінкарнацію* (перевтілення, грец. μεταψυχοσις – *метемпсихоз*, переселення душ) тощо. Душа як нематеріальна істота ототожнюється або з тінню, або з диханням, часто – із серцем або кров'ю.

Первинний синкретизм людської свідомості призводить до того, що душами наділяються інші живі, а також і неживі істоти. Весь оточуючий світ стає населеним духами – духами вулканів, скель, струмків, озер, лісів, тварин, птахів тощо. Вони збереглися й зараз в образах русалок, водяних, лісовиків, фей, гномів, німф та ін. Пізніше з'являються уявлення про більш абстрактні істоти, як добрі, так і злі, – демонів, бісів, відьом, вампірів, духів-покровителів людей (геніїв).

Один з різновидів анімізму – віра в духи рослин, каменів, інших неживих предметів, що надають цим предметам надприродну силу, дістала назву *фетишизм* (з португ. feitiço – амулет, чаклунство – так називали португальські мандрівники предмети поклоніння негрів Західної Африки; термін «фетишизм» уперше застосував у 1760 р. французький просвітник Ш. де Бросс). Предмети, яким люди поклонялись, називали фетишами. Фетишем міг бути будь-який предмет, котрий, як уважалось, допомагав людині, чи був її заступником. Фетишизм був поширений у багатьох народів Африки. Він і зараз залишається як пережиток у повсякденному житті – у вигляді віри в талісмани й амулети. Вважається, що талісман приносить щастя, а амулет оберігає від нещастя. Сучасними фетишами є підкови, кулони, іграшки і т. п. Крім того, фетишизмом зараз називають сліпе поклоніння будь-чому.

На більш пізній стадії розвитку анімізму виникають уявлення про богів, перш за все – природних. Це боги неба, дощу, грому, вітру, землі, води, моря, вогню, сонця, місяця тощо. Так, у індіанців Північної Америки існувало уявлення про 12 «маніту» (Великий Маніту на небесах, Сонце, Луна, Земля, Вогонь, Вода, Бог дому, Мана і 4 Вітри). З'являються також боги окремих сфер життєдіяльності: землеробства, війни, померлих, народження та ін. Відбувається перехід до *політеїзму*.

Магія (з грец. μαγεία – чаклунство) – це *сукупність обрядів і дій, пов'язаних з можливістю людини вплинути на оточуючий світ*. Витоки цієї форми релігійних вірувань найбільш точно описав ан-

лійський етнограф Б. МАЛІНОВСЬКИЙ у праці «Магія, наука і релігія», де він справедливо доводив, що магія подвоювала (в уяві людей) шляхи впливу на природу: вважалось, що людина могла впливати на неї не лише своєю працею, але й особливими символічними діями. Наприклад, перш ніж починати полювання, люди танцювали, і якщо полювання було невдалим, то карали не того, хто невлучно стріляв, а того, хто погано танцював.

Магія буває *контактна* та *імітативна*. Вона поділяється на такі основні види: *лікувальна* – заклинання, молитви; *військова* – військові танці, чаклунство над зброєю; *виробнича*, *метеорологічна*, *магія погоди*. Найпоширенішим видом була магія виробнича, яка в свою чергу поділялася на мисливську, рибальську, будівельну, землеробську, гончарну, ковальську, навчальну, спортивну.

Особливим різновидом застережної магії були релігійні *табу*. Полінезійське слово «табу» означало заборону щось робити чи говорити, щоб не накликати на себе кару надприродних сил (цей звичай уперше був відкритий великим мандрівником Дж. КУКОМ у аборигенів острова Тонга в 1771 р.). Не було єдиного переліку об'єктів табу, це могли бути різні предмети та об'єкти: дерева, тварини, виробничі процеси, люди та ін. Дії табу були тимчасовими або постійними. Люди вірили, що порушення табу призведе обов'язково до покарання, яке може відбутися зразу ж після порушення або згодом. Сфера дії цих заборон була надто широкою, вони стосувалися всього життя людини, виконуючи регулятивну функцію.

Магія виникла в сиву давнину, але збереглась і до сьогодення, перш за все, у вигляді релігійного окультизму.

4. Основні форми первісних культів

Тотемізм (мовою індіанців племені оджибве слово «тотем» – «його рід») – це віра у надприродну спорідненість людських колективів з певними видами тварин (у такому значенні це поняття ввів у науковий обіг шотландський етнолог Дж. МАК-ЛЕННОН у 1869 р.). *Тотемами* називають тварин, яких первісні люди вважали своїми родичами. У тотемах люди вбачали покровителів роду і племені, захисників і заступників. Тотем – це видимий символ єдності й солідарності первісного роду. Свої родові колективи первісні мисливці називали їх іменами. Наприклад, північноамериканські індіанці з племені журавля у XVII ст. мали декілька родових колективів, які мали назви журавля, сома, гагари, ведмедя.

Спочатку як тотему поклонялись тільки тварині, та причому тій, яка була об'єктом полювання. Пізніше родинні відносини були по-

ширені на решту тварин, а в окремих народів – також на рослини й природні фактори. Наприклад, у австралійців тотемами були собака динго, кенгуру, водяна лілія, сливове дерево, великий камінь, гарячий вітер і т. п. Тотема фратрій були також культурними героями. Слід відмітити також явище полового тотемізму, тобто окремих тотемів у чоловічої та жіночої половини роду.

Відзначимо дві основні риси тотемізму. Перша – виділення в ролі головних об'єктів поклоніння тотемних духів, тобто – двійників тотемів. Не самі тотеми, а їхні двійники були головним об'єктом поклоніння в цій релігійній системі. Це поклоніння виявлялося через молитви, танці, табу, жертвопринесення, виготовлення і вшанування зображень тотемів, спеціальні тотемні свята. Міфи про тотемних предків були лібрето священних церемоній.

Друга риса – дозвіл убивати і з'їдати тотема тільки за умови дотримання особливих релігійних процедур. Тотемам поклонялись, але їх же вбивали і з'їдали. Важливо при цьому було вбити і з'їсти за правилами, тобто так, щоб не нашкодити тотемному духові.

Тотемізму притаманний езотеризм, тобто обмеженість посвячених у священні знання. Тотемізм увійшов як елемент у всі сучасні релігії. Особливо відчутним є його вплив в індуїзмі, де багато тварин ушановуються як священні.

Культ поховання. Культ поховання був найважливішою частиною життя первісних племен, і наслідки цього відчутні в усіх сучасних народів. Він виявляється у: 1) поховальних дарах та жертвах, у тому числі людських; 2) надмогильних вогнях (вічний вогонь, свічки); 3) поховальних тризнах, бенкетах та іграх; 4) поховальному траурі та заборонах. Поступово формувалось різне ставлення до душ померлих (залежно від їх земного стану). Вже в австралійців відмічається ідея реінкарнації. Дуже різними були уявлення про загробний світ (залежно від місця мешкання й характеру народу).

Ініціації. Обряди ініціації (від лат. *initiatio* – «посвячення»), тобто «посвячення у дорослість», мали виключне значення у житті первісних племен і супроводжувались важливими релігійними церемоніями. Їм притаманні: 1) обов'язковість цього обряду для певного віку; 2) особливо важливе значення його для хлопчиків; 3) фізичні та моральні випробування; 4) ізолювання на час випробувань; 5) піст; 6) посвячення у звичаї, вірування, моральні закони; 7) магичні церемонії. Можливо, з цими обрядами пов'язаний обряд обрізання (обмеження статевих контактів на час посвячення).

Промисловий культ. Головним чином полягав у магичних церемоніях. Дуже поширені промислові табу. Анімізм виявляється в поширеності уявлень про духів-покровителів (тварин, певних територій).

Материнсько-родовий культ святих і покровителів.

Поширене шанування домашнього вогнища, особливо у північних народів. Образ господині вогню (вогнища); домашні божки-покровителі (ляльки); родові та сімейні ідоли (терафіми в Біблії).

Шаманізм (евенкійською мовою «шаман» означає несамовитий) – це віра в особливо могутні можливості стародавніх професійних служителів культу (шаманів). Головний обряд шаманізму – так зване *камлання* – це несамовитий танець.

Основні риси шаманізму такі:

1) Поява професійних служителів культу. Вперше в історії релігії виникла група людей, які засоби для існування значною мірою або й повністю одержували за рахунок відправлення релігійних обрядів. Хоча в особі шаманів уже по суті з'явилося духовенство, церкви ще не було. Шамани діяли в межах родоплемінної організації, підкоряючись ватажкам роду і племені, виконували їхні вказівки.

2) Виділення в ролі головних об'єктів релігійного поклоніння так званих шаманських духів. З погляду людей того часу, ці духи служили шаману, виконували різні його доручення, допомагали пізнавати таємниці, билися зі злими духами.

3) Керівна роль чоловіка в релігії. Кількість духів-жінок різко зменшилась, і вони були витіснені на другий план духами-чоловіками. Серед професійних служителів культу були і жінки, але кількість шаманок весь час зменшувалася.

Шаманізм був особливо поширений у народів Півночі, але й в інших країнах мав місце. У народів Азії, Австралії та Америки, які і досі живуть в умовах, де зберігаються залишки первісного суспільства, шаманізм існує й дотепер.

Нагуалізм (від назви племені індіанців нагуаль) – віра в особистих духів-покровителів. Тісно пов'язаний з фетишизмом.

Культ таємних союзів. Пов'язаний з ініціаціями і переходом до патріархату. Притаманний езотеризм. Дуже поширений в Африці. Напр., у племені мандинго існує союз жакливого духу Мумбо-Юмбо (Джумбо, правильно – Махаммах-Джамбох), який в образі жакливого маски з'являється час від часу з лісу, б'є та тероризує жінок (можливо мусульманський вплив).

Культ вождів. У первісних племенах поступово відбувається сакралізація влади вождя, що виявляється в таких ознаках: 1) надприродна санкція його авторитету; 2) шанування померлих вождів, як сильних і небезпечних духів, що пов'язане, зокрема, з людськими жертвами під час поховання (в Беніні, наприклад, на похованні вождя вбивали до 400–500 чол.); 3) виконання вождем ритуальних та культових функцій.

Обожнення влади вождя пов'язане з його відповідальністю – якщо він не виправдовує довіри, його можуть зняти або навіть убити. Це пов'язане також з виникненням уявлень про безосібну таємничу силу – наприклад, «мана» в Океанії, – це своєрідний відповідник харизми, тобто благодаті, володіння котрою дає право на володарювання.

Культ племінного бога. Уявлення про племінного бога формується з: тотема-епоніма братрії; патрона ініціацій; культурного героя-деміурга; образу творця; уособлення небесних або атмосферних явищ. Приклади таких богів – Бунджил у австралійців; ЦАГН у бушменів; ТАГАРО у меланезійців. Утім, питання про походження світу ще майже зовсім не розглядається. У камчадалів КУХТУ, який має риси творця, є одночасно об'єктом глузування за невдале творіння. В африканців боги-творці знаходяться на другому плані порівняно з божествами дощу, грому; уявленням про них притаманні риси деїзму. Виникає також образ Бога-войовника, що пов'язане з ідеєю обраного народу (плем'я масаї в Східній Африці). Це – боги ацтеків та більш пізніх релігій.

Аграрні культури – це переважно поклоніння двійникам тих факторів природи, які впливають на врожай. Аграрні культури пов'язані з проведенням різних магічних обрядів, релігійних церемоній, свят. Можна відмітити такі основні риси цієї релігійної системи:

Перша – шанування землеробських духів у ролі головних. Це духи землі, рису, маїсу, хліба, бобів, кукурудзи, гарбуза тощо. Поряд з цими шанувалися також духи сонця, дощу, вітру.

Друга – керівна роль жінки в релігії. Найголовніші духи зображувались у вигляді духів жіночого роду, а найважливіші релігійні обряди в цей час виконували жінки. Поширені й еротичні форми землеробських культів.

Третя риса – людське жертвопринесення як система. Люди вважали, що врожай – це зворотна вдячність духів за жертви. Тому первісні землероби намагалися свої дари духам зробити більш дорогими, більш цінними. Так виникла ідея необхідності жертвування людей.

Четверта – ідея смерті й воскресіння духів. Спостерігаючи за зерном, люди помітили, що після «поховання» воно народжується знов. Звідси зародилося уявлення, що деякі духи можуть тимчасово померти, щоб потім воскреснути. У багатьох релігіях збереглися образи таких богів: ОСІРІС, ТАММУЗ, АДОНІС, ДІОНІС.

Землеробський культ широко представлений у сучасних релігіях. Серед християнських святих є й покровителі землеробства (ГЕОРГІЙ), і повелитель дощу та грому (ІЛЛЯ-пророк). Від ідеї жіночого духу землі веде свій початок уявлення про Богородицю: недарма віруючі в селі називали її «покровителькою хлібів».

5. Поняття про міф і міфологію як специфічну форму сприйняття світу.

Поняття і класифікація міфів. Слово *міф* (μῦθος) грецького походження й буквально означає «переказ», «сказання», що припускає розповіді про богів, духів, пов'язаних із богами своїм походженням героїв, про першопредків, котрі діяли під час утворення самого світу, його як природних, так і культурних елементів. *Міфологія є сукупністю сказань про богів та героїв і в той же час системою відповідних уявлень про світ, специфічним способом його сприйняття.* Міфологією називають також науку про міфи.

Якраз про античні міфи збереглися високохудожні літературні пам'ятки, найбільш доступні й відомі найширшому колу читачів. Наступне виявлення міфів народів Америки, Азії, Океанії, Австралії підтвердило, що *міфологія на певній стадії історичного розвитку існувала практично в усіх народів світу.* Науковий підхід до вивчення «світових релігій» (християнства, ісламу, буддизму) показав, що і вони «наповнені» міфами. Втім, цілий ряд релігійних систем, що відображають певну відповідну стадію розвитку самосвідомості, є переважно міфологічними: Стародавній Єгипет, Месопотамія, Мала Азія, Греція, Рим, Персія, Індія. Розвиненою була міфологія також прадавніх європейців – кельтів, скандинавів, германців, слов'ян.

Порівняльно-історичне вивчення широкого кола міфів дозволило встановити, що в міфах різних народів світу при надзвичайній їх різноманітності ціла низка основних тем і мотивів повторюється. До найстародавніших і найпримітивніших міфів належать, очевидно, *міфи про тварин* (про походження людей від тварин), чи тотемні, залишки яких збереглися у віруваннях про вовкулаків (перевертнів на вовків – напр., у слов'ян). Дуже давні *міфи про походження сонця, місяця, зірок* (солярні, місячні, астральні міфи) – про знаки зодіаку, планети (числа 12 і 7, зокрема, відповідність планет дням тижня: Сонце – неділя, Місяць – понеділок, Юпітер – вівторок, Меркурій – середа, Марс – четвер, Венера – п'ятниця, Сатурн – субота).

Центральну групу міфів становлять міфи про походження світу (*космогонічні*) й людини (*антропологонічні*). У культурно відсталих народів мало космогонічних міфів (австралійські міфи). У народів порівняно високої культури з'являються розвинуті космогонічні та антропологонічні міфи (північноамериканські, Стародавнього Сходу, Середземномор'я, Скандинавії). У цих міфах виділяються дві ідеї – ідея творіння й ідея розвитку. За одними міфологічними уявленнями (*креаційними*, в основі яких ідея творіння) світ створений якою-небудь надприродною істотою (богом-творцем, деміургом, великим

чаклуном). За іншими, *еволюційними*, світ поступово розвивається з якогось первісного безформного стану (хаосу, п'тьми-мороку, води). У космогонічні міфи вплетені *теогонічні* сюжети (міфи про походження богів). До них примикають також міфи, які трапляються лише на порівняно високій стадії розвитку – *есхатологічні* (міфи про кінець світу або катастрофічні події – наприклад, про потоп).

Дуже важливе місце посідають *міфи про походження культурних благ*: добування вогню, винахід землеробства, ремесел, шлюбних правил, звичаїв і обрядів, введення яких звичайно приписується культурним героям. *Героїчні* міфи розповідають про біографії героїв (ГІЛЬГАМЕШ, АХІЛЛ, НІБЕЛУНГІ, ГЕРАКЛ). Можна виділити такі категорії *міфічних героїв*: першопредки (тотеми), культурні герої, герої-деміурги, духи, боги.

У міфології розвинутих аграрних народів істотне місце посідають *календарні* міфи, які символічно відтворюють природні цикли (зміна дня і ночі – подорож Сонця, зміна зими та літа). Аграрний міф про бога, що вмирає й воскресає, дуже добре відомий у міфології Стародавнього Сходу. Це міфи про ОСІРІСА (Єгипет), АДОНІСА (Фінікія), АТТІСА (Мала Азія), ДІОНІСА (Фракія, Греція) та інших.

Можна виділити такі категорії *міфічних героїв*: першопредки (тотеми), культурні герої, герої-деміурги, духи, боги.

На ранніх стадіях розвитку міфи примітивні, короткі, елементарні за змістом. Пізніше, на порозі класового суспільства, створюються складні міфи, які перетворюються в розгорнуті оповідання, пов'язуються один з одним, утворюючи цикли. Таким чином, порівняльне вивчення міфів різних народів показало, що, по-перше, дуже схожі міфи часто існують у найрізноманітніших куточках світу, і, по-друге, теми й сюжети міфів (походження світу, людини, культурних надбань тощо) зачіпають дуже широке коло корінних питань Всесвіту.

Міфологія виступає перед нами вже не як сума або навіть система «наївних» оповідань древніх. Це надзвичайно важливе явище культурної історії людства. *У первісному суспільстві міфологія була основним засобом розуміння світу.* Міф виражає співчуття і світорозуміння епохи його створення. Людині із найбільш ранніх часів доводилось осмислювати навколишній світ. *Міф виступає як найраніша, що відповідає давньому, особливо первісному суспільству, форма світосприйняття, розуміння світу і самого себе первісною людиною, як початкова форма духовної культури людства. Нарешті, міф є первинною формою Богоявлення, розмови Бога з людиною за допомогою образів, символів.*

Особливості «міфологічного мислення». Міфологія являє собою дуже своєрідну систему уявлень про оточуюче люди-

ну природне і соціальне середовище. *Головні передумови своєрідної міфологічної «логіки»* – це, по-перше, те, що *первісна людина ще не виділяла себе із навколишнього середовища* (природного й соціального); по-друге, *елементи логічної дифузії, неподільності первісного мислення*, яке ще виразно не відокремилось від емоційної афекторно-моторної сфери. Наслідком цього стало наївне олюднення природного середовища та спричинена цим загальна персоніфікація в міфах і широке «метафоричне» зіставлення природних та культурних (соціальних) об'єктів. *Людина переносила на природні об'єкти власні властивості, приписувала їм життя, людські почуття*. Вираження сил, властивостей космосу як конкретно-чуттєвих і одухотворених образів породжувало дивну міфологічну фантастику. Космос часто уявляється живим велетнем, з частин якого міг бути створений світ, тотемні предки малюються істотами подвійної природи (зооморфні та антропоморфні), сила може бути виражена багатьма руками, а хороший зір – численністю очей.

Символізм міфу являє його найважливішу рису. Дифузійність, неподільність первісного мислення виявилась у невиразності відокремлення суб'єкта й об'єкта, предмета й знака, мови й слова, істоти та її імені. Міфологічне мислення оперує, як правило, конкретним і персональним, маніпулює зовнішніми вторинними почуттєвими якістьми, за суміжністю в просторі й часі. Те, що в науковому пізнанні виступає як подібність, у міфологічному поясненні виглядає як тотожність. Конкретні речі, не втрачаючи своєї конкретності, можуть ставати іншими речами чи явищами, тобто їх символічно змінювати. Змінюючи одні символи чи одні ряди символів іншими, міфічна думка робить описувані речі ніби більш зрозумілими, хоча повне здолання метаморфізму і символізму в рамках міфу неможливе.

Для міфу характерна *заміна причинно-наслідкового зв'язку прецедентом*: походження предмета видається за його суть (генетизм міфу). Науковому принципу пояснення протиставляється початок у часі. Пояснити устрій речі – це значить розповісти, як вона робилася, *описати навколишній світ* – значить розказати про його походження. Нинішній стан Всесвіту – рельєф, небесні світила, породи тварин і види рослин, засіб життя й т. ін. – все це наслідок подій давноминулого часу та дій міфічних героїв, предків і богів. У будь-якому типовому міфі міфологічна подія відокремлена від «теперішнього» якимось великим проміжком часу: як правило, міфологічні оповідання відносять до «стародавніх часів», «початкових часів».

Різке розмежування міфологічного і сучасного періодів («сакрального» й «профанного») *властиве навіть найпримітивнішим міфологічним уявленням*. Міфологічний час – це той час, коли все було

«не так», як тепер. Міфологічне минуле – це не просто попередній час, а особлива епоха першотворення, що сталась до початку емпіричного часу; це епоха першопредків і перводій: перший вогонь, перший спис, перші вчинки тощо. Все, що відбувалось у міфічний час, розглядається як прецедент, що служить взірцем для відтворення в силу того, що він мав місце в «початковому часі». Тому міф поєднує в собі два аспекти – *оповідання про минуле* (діахронічний аспект) та *засіб пояснення сучасного*, а деколи й *майбутнього* (синхронічний аспект). Для первісного мислення все, що є нині, – наслідок розгорнення початкового прецеденту. Актуальність «історичних» легенд підтверджується жанром етіологічних пояснень основних об'єктів на території даного колективу і його основних соціальних установок.

Узагалі *етіологізм* (від грец. *aítia* – причина), намір пояснити причину й походження реальних явищ та їх ознак в оточуючому людину середовищі – істотна риса міфологічного мислення. Етіологізм уходить у саму специфіку міфу, оскільки в міфі уявлення про будову світу передаються у вигляді оповідання про ті чи інші елементи. Крім того, є (особливо в найбільш архаїчних міфологіях, наприклад у австралійських аборигенів) немало і власне етіологічних міфів, які являють собою короткі оповідання з примітивним поясненням особливостей тварин, рельєфу й ін.

Зміст міфу мислиться первісною свідомістю цілком реальним (більше того – як «вища реальність»), *різниця між реальним і надприродним не проводиться*. Для тих, серед кого міф виникає та існує, міф – «правда», оскільки він – осмислення реально даної сучасної дійсності, котра продовжується. Колективний практичний досвід, який би він не був, нагромаджувався багатьма поколіннями, тільки тому він розглядався як достатньо «надійний». Для будь-якого первісного суспільства цей досвід був зосереджений у мудрості предків, в традиції, тому осмислення фактів зовнішнього світу ставало справою віри, віра ж не підлягала перевірці, не мала потреби в ній.

Багато із сказаного підводить нас до складного питання *співвідношення міфології та релігії*. Релігійний обряд і міф тісно пов'язані між собою. Релігійні дії склались на основі релігійного міфу як його постановка. *Міф та обряд* у стародавніх культурах у принципі *становлять єдність* (світоглядну, функціональну, структурну), являють ніби два аспекти первісної культури – словесний і діючий, «теоретичний» і «практичний».

Міфологія була серцевиною первісного культу. *Культовий міф* завжди є священним. Оточений глибокою таємницею, він – потаємне надбання тих, хто посвячений у відповідний ритуал. Культові міфи становлять *езотеричний* (звернутий внутрішньо) бік релігійної міфо-

логії. Але є й інша група релігійних міфів, які утворюють її *екзотеричний* (звернутий назовні) бік. Це міфи мовби навмисно придумані для залякування непосвячених, особливо дітей, жінок. Обидві категорії міфів стосуються іноді якогось суспільного явища і пов'язаного з ним ритуалу. Розщеплення релігійно-міфологічних образів на езотеричні й екзотеричні – явище історично обмежене (характерне для деяких племінних культів та національних релігій). У світових релігіях принципова межа між цими сторонами міфології послаблюється і навіть зникає: релігійні уявлення стають обов'язковим предметом віри, перетворюються на релігійні догми.

Такий розгляд проблеми вносить в наше уявлення про міфологію ще одне уточнення. І хоча міф – це оповідання, сукупність «оповідань», які відображають дійсність, але це не жанр словесності, а визначені уявлення про світ, які частіше всього набувають форму оповідання; міфологічне ж світовідчуття виражається та в інших – діях, піснях, танцях і т. ін.

Міфи становлять мовби священні духовні скарби племені. Вони зв'язані із заповітними племінними традиціями, *утверджують прийняту в певному суспільстві систему цінностей*, підтримують і санкціонують визначені норми поведінки. Міф пояснює і санкціонує існуючий у суспільстві й світі порядок, він так пояснює людині її саму та оточуючий світ, щоб підтримувати цей порядок. У культових міфах момент обґрунтування, виправдання виразно переважає над моментом пояснення.

Будучи системою первісного світосприйняття, міфологія включала в себе як нерозщеплену, синтетичну єдність зачатки не тільки релігії, але й філософії, політичних теорій, донаукових уявлень про світ і людину, а також – в силу несвідомо художнього характеру міфотворчості – та різних форм мистецтва, перш за все вербального.

На порозі класового суспільства міфологія істотно змінюється. В силу суспільних умов, які змінювались, і через контамінації (від лат. *contaminatio* – «змішування») міфологічних сюжетів самі персонажі (боги, герої, демони і т. д.) вступають один з одним в складні відносини (родинні, шлюбні, ієрархічні). Виникають цілі генеалогії богів, образи яких спочатку народжувались й існували окремо. Складну міфологію, забарвлену туманно-містичним і спекулятивно-філософським духом, створили протягом віків брахмани Індії.

У зв'язку з поділом суспільства на класи міфологія, як правило, теж розшаровується. Розробляються міфологічні легенди (сказання, оповідання), поеми про богів і героїв, які змальовуються як предки аристократичних родів. Так було в Єгипті, Вавилоні, Греції, Римі. Від цієї «аристократичної» міфології дещо відрізняється грецька, міфо-

логічні сюжети якої розроблялись замкненими корпораціями жерців. Так створювалась *вища міфологія*.

Навпаки, у віруваннях народних мас довше зберігалась *нижча міфологія* – уявлення про різні духи природи (лісних, річкових, пов'язаних із землеробством, рослинністю тощо). Ця «нижча міфологія», глибша і більш безпосередня, виявлялась більш стійкою. У фольклорі та повір'ях багатьох народів Європи збереглась якраз «нижча міфологія», тоді як «вища», уявлення про великих богів, котрі існували у стародавніх кельтських, німецьких, слов'янських народів, майже зовсім зникла з народної пам'яті й лише частково влилась в образи християнських святих.

Як система первісного світосприйняття міфологія включала в себе синтетичну єдність зачатків релігії, філософії, політичних теорій, донаукових уявлень про світ і людину, а також різних форм мистецтва. У силу своєї синкретичної природи вона відіграла значну роль у генезисі різних ідеологічних форм, послуживши початковим матеріалом для розвитку філософії, науки, літератури.

Ось чому таке складне завдання розмежування не тільки міфології та релігії, але й близьких до міфу за жанром і часом виникнення форм словесної творчості: казки, героїчного епосу, легенди, історичного переказу. Так, як уважають сучасні фольклористи, міф є попередником *казки*. У казці порівняно з міфом виникає послаблення етіологічної функції, послаблення строгої віри в правдивість викладених подій, розвиток свідомої видумки і т. п.

Історичною легендою частіше називають ті твори народної творчості, в основі яких лежать якісь історичні події (легенди про заснування міст Рима, Києва, про Троянські війни тощо). Але провести межу між цими оповіданнями і власне міфами дуже важко.

Міфологія вплинула на формування *героїчного епосу*, перш за все через образи культурного героя. Саме цей образ послужив, очевидно, вихідним матеріалом, із якого потім були «виліплені» моделі епічних героїв. Через казку і героїчний епос, які виникли в надрах фольклору, з міфологією опиняється генетично пов'язаною й література. Сучасна драма та частково лірика сприймали спочатку елементи міфу безпосередньо через ритуали, народні свята, релігійні містерії.

Сліди тісного зв'язку з міфологічною спадщиною виразно зберігають і перші кроки розвитку *науки* (давньогрецька натурфілософія, історія Геродота, медицина стародавньої Індії).

Пізніше, коли з міфології остаточно виділяються мистецтво, література, політична ідеологія тощо, вони ще довго користуються міфом як своєю «мовою», поширюючи й по-новому тлумачачи міфоло-

гічні символи. У ХХ ст. відбувається свідоме повернення деяких напрямів літератури до міфології (Ф. КАФКА, Т. МАНН, Г. МАРКЕС).

Деякі особливості міфологічного мислення можуть зберігатися в масовій свідомості поряд з елементами дійсно філософського і наукового знання, поряд з використанням строгої наукової логіки (ідеї упорення, загробної відплати, «обраного народу»).

Без знання міфів неможливо зрозуміти сюжети багатьох картин і опер, образного ладу поетичних шедеврів. Але не тільки цим «цінна» міфологія для сучасності. Якщо підходити до неї не як до «суми помилок» древніх (а з таким поглядом сучасна наука давно покінчила), а як до великого пласту культурного розвитку, через котрий пройшло все людство, як до найважливішого явища культурної історії, пануючої над її духовним життям протягом десятків тисяч років, значення міфології для самопізнання людства стане очевидним.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Які концепції походження релігії Ви знаєте?
- ⇒ Одна з концепцій походження релігії дістала назву «прамонотеїзм». У чому суть цієї концепції?
- ⇒ Які форми релігії називають первісними?
- ⇒ Що таке анімізм? Чим можна пояснити появу в людей анімістичних уявлень?
- ⇒ Чому люди поклонялись тотемам? Які особливості соціальних відносин виражені в тотемізмі?
- ⇒ Що таке фетишизм? Які предмети можуть бути фетишами?
- ⇒ Що таке магія? Яке значення вона мала в життєдіяльності первісних людей? Наведіть приклади.
- ⇒ Що таке табу? Які функції воно виконувало?
- ⇒ Дайте визначення шаманізму. Назвіть його особливості.
- ⇒ У чому полягає обряд камлання?
- ⇒ Яке значення для подальшого розвитку релігії мав шаманізм?

Додаткова література

- Бадж Э. А. У. Египетская книга мертвых. – СПб., 2008.
- Бучма О. Еротичні культи в історії релігії // Людина і світ. – 1996. – №6.
- Вуду – культ заклинань та отрути // Людина і світ. – 1998. – №1.
- Кабо В. Круг и крест. Размышления этнолога о первобытной духовности. – Канберра, 2002. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://aboriginals.narod.ru/cc.htm>
- Кабо В. Происхождение религии: история проблемы. – Канберра, 2002. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://aboriginals.narod.ru/origins_of_religion.htm
- Кун М. А. Легенди і міфи Давньої Греції. – К., 2010.
- Лосев А. Ф. Философия, мифология, культура. – М., 1991.

Малиновский Б. Магия, наука и религия / Пер. с англ. – М., 1998. [Электронный ресурс] Режим доступа:

http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/malin/index.php

Мифологический словарь. – М., 1991.

Мифы народов мира. Т. 1–2. – М., 1980, 1982.

Мифы народов мира. [Электронный ресурс] Режим доступа:

http://enc.mail.ru/encycl.html?encycl_id=mif

Словник античної міфології / Укл. І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів. 2-ге вид. –

К.: Наукова думка, 1989. [Електронний ресурс] Режим доступу:

<http://litopys.org.ua/slovmith/slovnm.htm>

Тайлор Э. Б. Первобытная культура. – М., 1989. [Электронный ресурс] Режим

доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Tail/index.php

Токарев С. А. Ранние формы религии. – М.: Политиздат, 1990.

Токарев С. А. Религия в истории народов мира. – М., 1986. – Гл. 1–13, 20.

Фрэзер Дж. Фольклор в Ветхом Завете. – М., 1985. [Электронный ресурс] Режим доступа:

http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/Frez_2/index.php

ТЕМА ІV

РЕЛІГІЯ

СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Національно-державні релігії Стародавнього світу – Єгипту, Ассирії, Вавилону, Хетської держави, Стародавньої Греції, Стародавнього Риму та ін. – на сьогодні є мертвими, проте мають велике культурно-історичне значення. Серед спільних рис цих релігій можна виділити: міфологічний характер; політеїстичний характер; зооморфізм (зоолатрія) й антропоморфізм; ставлення до храмів як до помешкань богів, а не місць відправи; державний характер (велика роль жерців); багат шаровість (державна ідеологія, міфологія, побут); матеріальний та обрядовий (а не моральний) характер; містичний характер. Більш докладно розглянемо давньогрецьку релігію, яка залишила чи не найбільший слід у європейській і світовій культурі.

1. Архаїчний період становлення грецької міфології

Загальний характер та джерела. Грецька релігія часто-густо ототожнюється з міфологією. Певною мірою це відповідає дійсності. За своїм характером грецький народ мав особливу схильність до уяви, любов до переказу та казок. І він створив одну з найрозвиненіших міфологій, яка до того ж непогано збереглась. Поряд з цим у релігії жерців та народу значне місце посідав культ мертвих, ушанування тварин, каменів і дерев, численних місцевих богів тощо. Сама міфологія в історичний час була вже фактично світською, й ставлення до неї у багатьох давньогрецьких авторів критичне. І все ж таки, міф залишається головною ознакою грецької релігії.

Греки, вірогідно, не мали свого Святого Письма, лише окремі священні тексти – богослужбові пісні, молитовні формули, гімни, яких збереглося дуже мало (легендарні поети ОРФЕЙ, МУСЕЙ). Найважливіше місце у вивченні давньогрецької міфології посідають поеми ГОМЕРА «Іліада», «Одіссея» (перша третина I тис. до н.е.). Систематизатором міфів про утворення світу, народження богів, їх генеалогію («Теогонія»), зміни людських поколінь («Праці й дні») був поет ГЕСІОД (VII ст. до н.е.). Втім, це світські, а не релігійні твори, які наділяють богів суто людськими якостями, відрізняючи їх від людей фактично тільки безсмертям.

Численні свідчення збереглися і в інших давньогрецьких авторів. Трагіки V ст. до н.е. ЕСХІЛ, СОФОКЛ, ЕВРИПІД використовували в своїх сюжетах міфологію героїзму в усій її складності й загибельній безвихідності. Велику роботу здійснили міфографи (збирачі міфів і упорядники спеціальних збірок). Серед них виділяються александрійці (III–II ст. до н.е.), АПОЛЛОДОР АФІНСЬКИЙ (II ст. до н.е.), якому належать твори «О богах» та «Міфологічна бібліотека». Однак спеціальні праці з релігії свого народу давньогрецьких авторів здебільшого втрачені. Важливим джерелом є *археологічний матеріал*, а саме розкопки храмів, інших культових місць, знахідки надгробок і місць поховань, творів мистецтва тощо.

Періодизація та докласичний період. Грецька міфологія починається не з прекрасних богів і героїв, а зі світу сумного й жахливого. Виділяються *докласичний (архаїчний)* та *класичний (героїчний)* періоди. Перший з них починається в темряві тисячоліть і завершується до II тис. до н.е., про що свідчать переважно археологічні дані. Другий припадає головним чином на II тис. до н.е., досягаючи розквіту в середині цього тисячоліття й завершуючись у його кінці міфами про загибель героїчних поколінь. Стара наївна міфологія відходить у небуття разом з родовим устроєм, коли в першій третині I тисячоліття виникають передумови класового рабовласницького суспільства і утворюються принципово нові форми життя. Міфологічні сюжети й образи набувають у подальшому розвитку грецької культури – майже до кінця античності – художніх та ідеологічних функцій.

Докласичний період міфологічного розвитку збігається з періодом збиральництва та полювання і початковими ступенями виробляючого господарства, відображує життя прадавньої материнської общини. На цій підставі його називають міфологією матріархату, або *архаїчним періодом*. Цей ступінь міфології йменується також *доолімпійським* або *дофесалійським*: уявлення про те, що боги мешкають на горі Олімп у Фессалії ще не з'явилося. Вчені використовують до цього періоду також назву *хтонічного* (від грец. χθών – «земля»), то-

му що в ці архаїчні часи земля вважалась загальною матір'ю, яка все породжує й годує. А вся природа і все те, що є на землі, виявлялося живим.

Стародавня людина, заглиблена в стихію природи, сприймала її як щось дисгармонійне, страхітливе, жахливе, тому й міфологія була *тератоморфною* (від грец. *тератос* – «потвора, виродок»), тобто такою, що має справу з жахливими образами, а значить, і з дивами, уотрі стережуть її на кожному кроці та викликають здивування і страх. Стародавня міфологія не знала людських форм, вона *доантропоморфна*, натомість як породження природи вона була фетишистсько-анімістичною, а точніше *зооморфною* (від грец. *ζῷον* – тварина) і *фітоморфною* (від грец. *φύτον* – рослина).

Головне, на що треба звернути увагу, – це злиття архаїчної людини з природним світом, усвідомлення себе, як і взагалі всього тваринного світу, частиною природи. Оскільки кордони між «я» та «не-я» розмиті, то людина ще не почувала себе повною мірою людиною, скоріше деяким тварним організмом, частиною загального природного тіла. Тому так характерні для її свідомості змішані *міксантропічні* форми: поєднання людини і коня (кентавр), людини і змії (*ехидна*) або відразу декількох образів в одному – голова та груди людини, крила грифона, тулуб лева (*Сфінкс*). Стають зрозумілими й міфи про перевтілення однієї істоти на іншу, те, що називають вовкулацтвом. Якщо і людина, і тварина, і рослина, і водна стихія усвідомлюються як єдина природна матерія, то немає ніякої різниці між формами, котрі набуває та чи інша істота. В архаїчних міфах людина легко перетворюється в сірого вовка, обертається птахом, тече стрімкою рікою, не змінюючи своєї єдиної з усім світом суттєвості.

Одним з найважливіших принципів архаїчної міфології є панування у світі непомірності, безладдя, дисгармонії, навіть жаху. В період збиральництва та полювання людина, використовуючи готові продукти, проявляє себе досить пасивно, природне життя вона сприймає як смутну, невпорядковану течію явищ, без чітко окреслених образів і кордонів.

Теогонія. ГЕСЮД у «Теогонії», в поемі про походження богів, називає серед тих, хто «зародився поперед усього», Хаос, Гею, Ерос і Тартар. *Хаос* (від грец. *χάινω* – розкриватись, розверзатись) народився, коли ще й землі не існувало, лише Ніч і Морок окутували світовий простір та, вступивши у шлюб, були наготові породити День і Ефір. Ніч та Морок уступають у шлюб тому, що з'явилась ще одна міцна сила, що рухає світом: *Ерос* – Любов, що теж не має ніякого визначеного образу. Це стихійна сила, що дає життя й спонукає до шлюбу. Слідом за Хаосом народилась «широкогруда *Гея*» – Земля (Хтон).

Уявлення про *Тартар* не зовсім виразне. Тартар виступає як простір, котрий залягає в надрах землі, якась велика безодня, що має шию.

Головною реальністю є земля, яка дає життя численному потомству. Характерно, що першою була саме вона, а не небесний простір. Земля народжує сама із себе рівний їй простір – Уран, зоряне небо. Вони вступають у шлюб і утворюють цілісне, неподільне космічне тіло. Слід відзначити, що за джерелами практично невідомий якийсь культ Урану. Втім, культ Геї існував – зокрема Дельфійський оракул спочатку був пов'язаний саме з ним.

Завдяки Еросу *Небо-Уран* і *Земля-Гея*, вступивши у шлюб, народжують жахливих на вигляд дітей – 6 синів і 6 дочок, які отримують ім'я *титанів*. Це брати – Океан, Кой, Крій, Гіперіон, Іапег, Кронос, і сестри – Тейя, Рея, Феміда, Мнемосіна, Феба, Тетіда. Діти Землі й Неба наділені невичерпною силою життя – вони безсмертні. Титани та титаніди вступають між собою у шлюб, змішують в одне ціле круговерть космічних стихій. Весь цей жахливий рід зненавидів сам Уран, тому він відразу при появі своїх дітей на світ скидав їх у надра матері-землі. Всі діти його боялись. Лише *Кронос*, молодший із титанів, який володів хитрим розумом, навчений матір'ю, оскопив батька, котрий спав, і таким чином спинив безмежну плодовитість Урана, що переповнила землю чудовиськами. З цим актом пішло в небуття володарювання Урана й наступило царство Кроноса.

Але навіть із крові оскопленого Урана, пролиті в море, і з морської піни, що змішалась з кров'ю, все ще народжуються жахливі істоти – *Еринії* (сиві скривавлені старі із собачими головами та зміями в спутаному волоссі, захисники прав материнського роду). Від нього ж народились гіганти й чарівна Афродіта.

Тим часом діти Геї та Урана продовжували заселяти землю новим потомством. У глибинах Ночі зародилася сама Доля у вигляді трьох сестер-мойр: *Клото* (пряде нитку життя), *Лахесис* (дає людині жереб) і *Атропос* (неминучість долі). Помста-*Немезида* й *Ерида*-Розбрат – теж діти Ночі. До того ж Ерида поклала початок тяжкій праці, голоду та скорботі, а також стала матір'ю вбивств, битвам, беззаконням.

Нащадки матері-Землі були тератоморфні, але й міксантропічні, тобто їх жахливий вигляд уже мав якісь людські риси. Особливо страшні були породження жіночого роду, що цілком зрозуміло, якщо взяти до уваги матриархальну основу стародавньої міфології (*Медуза Горгона* та її сестри, *Єхидна* й інші). Крім Землі, особливо багате нащадками було Море-Понт.

Ім'я Кронос інколи плутають із Хроносом, тобто часом, але це непорозуміння. Можливе тлумачення – «вершитель». Зробившись ца-

рем, Кронос у шлюбі із сестрою Реєю мав 6 дітей: трьох дочок – Гестію, Деметру, Геру і трьох синів – Аїда, Посейдона й Зевса. Побоюючись відплати, Кронос поїдав кожну дитину. Рея врятувала Зевса, подавши чоловіку загорнутий камінь. Зевс, його брати та сестри досягли вищого щабля антропоморфізму, на який було здатне грецьке міфологічне мислення патріархату.

2. Класичний період розвитку релігії стародавніх греків

Специфіка класичної міфології. Класичний період міфології будувався на основі патріархальної общини, в якій консолідуючу роль відігравав вождь, чоловік, батько. Об'єднання грецьких богів відбувається також під владою одного владики – Зевса, центр влади котрого знаходиться на Олімпі Фессалійському на противагу доолімпійській архаїці з її розмитотою по всій природі магічно-динамічною силою. Класична міфологія *нехтонічна*, це не міфологія землі. Вона бореться з породженнями землі. Вона протилежна архаїці з її зооморфними, фітоморфними і міксантропічними формами. Олімпійські боги *антропоморфні*. У класичній міфології антропоморфізм ґрунтується на принципах гармонії, міри й загального впорядкування, які є передумовою чарівного тіла та духу, характерного для героїчної людини. Тому олімпійська міфологія називається ще й *героїчною*.

Боги і герої олімпійської міфології борються з тератоморфним та стихійним світом, перемагають чудовиськ й утворюють нові, прекрасні в своїй основі закономірності життя. Але це ще не означає, що давнина пішла в небуття. Архаїка незримо ховалася в глибинах нового світу, на його окраїнах, в глухих кутках. Прекрасні боги Олімпу, міцні герої, діти і нащадки богів приховують, часто проти своєї волі, в собі жакливе, зле. Таким чином, олімпійська міфологія є складним комплексом, у якому знаходяться стародавні пласти.

Титани і молоді боги бились 10 років. Одні зібрали сили на Орфійській горі, інші – на Олімпі. Останні покликали на допомогу трьох велетнів – *Кіклопів*, які викували Зевсу грім, блискавку й перун. Посейдон отримав тризуб, Аїд – мідний шолом, що робив його невидимим. Також покликали *Сторуких*, або *Гекатонхейрів*, які взяли в кожну сотню рук скелі, каміння та метнули зоо каменів у титанів. Титани були переможені, заковані й кинуті в Тартар. До речі, титани мають усі ознаки скинутих божеств, як асури в Індії, деви в Ірані.

Три брати поділили між собою світ, кинувши жереб. ЗЕВСУ дісталось небо, ПОСЕЙДОНУ – море, АїДУ – царство мертвих. Під владою

Зевса світ набуває впорядкованої єдності, дістає назву *космос* (від грец. *κόσμος* – «лад, краса»), що протистоїть безформній безодні Хаосу. Всесвіт у класичній міфології нагадує формою яйце, приплюснуте на полюсах. На одному з них – Олімп підіймається до верхнього неба. На іншому – глибина Тартару, довічний морок нижнього неба.

Олімпійські боги. В результаті законних шлюбів народились боги і склався *пантеон* з 12 Олімпійських богів. Образи багатьох з них, очевидно, утворювалися шляхом злиття й поглинання місцевих божеств. Про це свідчить різниця функцій та різні епітети, які застосовуються до одних і тих самих богів.

Найдавнішим богом, очевидно, була ГЕСТІЯ (у давньоримський міфології їй відповідає *Веста*) – богиня домашнього вогнища. ГЕФЕСТ (*Вулкан*) – бог природного (вулканічного) полум'я, покровитель ковалів та ремісників. ДЕМЕТРА (*Церера*) – богиня землі й землеробства, охоронниця заміжніх жінок. На її свята не допускались чоловіки. Її дочка *Персефона* – богиня смерті – була вкрадена Аїдом, але кожного року на деякий час відпускається ним (міф про повернення весни, сюжет Елевсинських містерій). ЗЕВС (*Юпітер*) – головне божество, отець богів. Відповідає індогерманському *Dyauś*. Бог неба, грози, грому. Зевс – покровитель міста, гостинності, дому та вогнища. Він верховний спаситель й охоронець родинних зв'язків, дає щастя та багатство, охороняє кордони, дає царську владу (скіпетр), захищає право і справедливість. ГЕРА (*Юнона*) – дружина Зевса, допомагає жінкам, береже подружнє щастя та материнство. АФІНА (*Мінерва*) – охороняє місто, народні зібрання, ремісників, богиня мудрості й справедливої війни. ГЕРМЕС (*Меркурій*) – бог родючості та торгівлі, подорожей, посланець і проводир душ померлих. *Герма* взагалі – це купа каменів або кам'яний стовп, яким відмічалися місця поховань, вони ж були знаками на шляху. АПОЛЛОН – бог пастухів, лікарів, віщун, музикант, покровитель мистецтв. Пізніше – бог світла й Сонця. АРТЕМІДА (*Діана*) – покровителька тварин і полювання, богиня Місяця. АРЕС (*Марс*) – бог підступної війни. АФРОДИТА (*Венера*) – богиня любові та красоти. ДІОНІС (*Вакх, Бахус*) – бог виноробства.

Музи. Богині, що жили на горі Парнас, дочки Зевса та титаніди Мнемосіни йменувались у грецькій міфології *музами* (*μοῦσα* – мислячі) і були покровительками наук, поезії та мистецтв. Зазвичай їх нараховують дев'ять: *Калліона* – епічна поезія й знання (символи – свиток і паличка для письма), *Евтерпа* – лірична поезія (флейта), *Мельпомена* – трагедії (маска і вінок з плюща), *Талія* – комедії (маска), *Ерато* – любовна поезія (ліра), *Полігімнія* – пантоміма і гімни, *Терпсихора* – танець (ліра і плектра), *Кліо* – історія (свиток і паличка для письма), *Уранія* – астрономії (небозвід і циркуль). Музи – покро-

вительки співаків і музикантів, вони надають людям мистецтва нахнення і владу над людськими душами. Музам присвячували храми – *мусейони* (звідси походить слово «музей»).

Герої та походження людей. Герой у грецькій міфології – син бога і смертної людини. ГОМЕР уважає героєм відважного воїна, шляхетну людину, що має славних предків. ГЕСІОД уперше називає героїв «напівбогами». Історія героїзму належить до класичного періоду грецької міфології. Олімпійські боги утворюють покоління героїв, уступаючи в шлюб з родом смертних людей. Герой повинен виконувати волю олімпійців на землі серед людей, упорядковувати життя і вносити в нього справедливість, міру, закон усупереч стихійності й дисгармонії. Тому він наділяється безмірною силою та надлюдськими можливостями. Але герой позбавлений безсмертя. Звідси суперечність між обмеженістю смертного існування і прагненням затвердити себе в безсмерті, що компенсується безсмертям подвигу й славою серед нащадків. Драматичний характер, ідея страждання героїчної особистості, нескінченні випробування і важкий труд – така доля героя (ГЕРАКЛ, ПЕРСЕЙ, АХІЛЛ, ОДІССЕЙ, АЯКС, АГАМЕМНОН, ТЕЗЕЙ й інші).

Перші люди виростають начебто із самої природи, подібно до рослин і тварин. Іноді вони походять прямо із землі. Перші люди були такими ж дикими, як сама природа, й володіли звіриною силою (*кентаври, ланіфи*). Вони були приречені до зникнення (міф про знищення кентаврів Гераклом).

Перемога олімпійських богів сталась, коли люди були у жалюгідному стані. ПРОМЕТЕЮ (син титана Іапета, двоюрідний брат Зевса) та його братові Епіметею було доручене вивести людей та тварин із глибин землі на світло й розподілити між ними засоби до життя і різні здібності (за іншими джерелами, саме Прометей виліпив перших людей з землі та води). Нерозумний Епіметей наділив в першу чергу тварин, а коли Прометей з'ясував, що людям бракувало засобів життя, він украв вогонь із кузні Гефесту й Афіни і наділив їм людство, рятуючи його від загибелі. Прометей також дав людям розум, навчив будувати дома, кораблі, займатись ремеслами, носити одяг, рахувати, писати, читати. Він упорядкував їх життя, навчив їх розрізняти пори року, приносити жертви богам, ворожити. Можна сказати, що «всі мистецтва у людей від Прометея» (Есхл). Є ще один дар Прометея: він удихнув у людей «сліпі надії», прагнення до постійної діяльності, віру мрії.

Прометей увів ще в одну оману Зевса. Він вирішив допомогти людям не обтяжуватись багатими жертвуваннями, для чого сховав м'ясо бика в здерту шкіру і поклав зверху шлунок. Поряд він склав

кістки й прикрив їх жиром. Зевс вибрав купу, покриту жиром. Оскільки рішення Зевса остаточні, то люди стали на честь богів спалювати кістки, залишаючи м'ясо собі. Розгніваний Зевс покарав за це Прометея.

3. Культ і храми

Храми. Храмові споруди виникли в Греції не раніше від VIII ст. до н.е. До цього були поширені культу каменів, дерев, тварин (особливо змій). Місцями поклоніння богам були вершини гір, печери, дерева, джерела. Стародавні греки вважали, що там живуть божества, і тому ці місця були священними. У священних дібровах та печерах греки зводили вівтарі. Тут вони приносили жертви своїм богам, яких згодом стали уявляти у вигляді прекрасних та могутніх людей.

З появою статуй богів виникло уявлення про необхідність житла для них. Найдавніші храми являли собою прості дерев'яні будівлі з вогнищем усередині й отвором у даху для виходу диму. Згодом культ стає справою держави. З'являються храми як ритуально чисті будівлі, доступні не всім, храми культу і храми таїнств.

У житті стародавніх греків храми відігравали надзвичайно велику роль. Вони були центрами вшанування найбільш популярних богів. Храм був одночасно священною коморою, касою і банком. У ньому зберігались державні гроші, найбільш цінні статуї, картини, які належали не тільки місту, але й окремим громадянам. Пограбування храму вважалось найжахливішим злочином та жорстоко каралось, тому багато громадян зберігали свої цінності в стінах храму. Храм служив також архівом. Тут виставлялись кам'яні плити, на яких були вибиті різні закони і постанови. У Мілеті всю стіну храмової будівлі покривали списки іноземців, яким було надано громадянство Мілета. Будування храму було справою всіх громадян кожного грецького міста. Красота храмів, на думку греків, яскраво свідчила про багатство і силу держави. Тому в грецькій архітектурі найбільшого розвитку набула храмова архітектура.

Коли знадобилось місце для охорони храмових речей (посуду, вбрання, запасів пахощів тощо), в задній частині храму відгородили невелике приміщення – *опістодом* («опісто» – «ззаду»). Друга поперечна перегородка відділяла невеликі сіни в передній частині храму – *пронаос*, де також знаходилось майно, що належало храму. Із сіней можна було потрапити в центральну частину храму – *наос*, або *целлу*. Тут завжди був напівморок (вікон у храмі не було, і світло попадало тільки через двері). Коли двері храму відчиняли, то промені сонця освітлювали статую бога. Вона займала центральне місце в целлі. В

стародавніх храмах для підтримки покрівлі та стелі служили внутрішні колони. Вони розташовувались в один ряд по центру і поділяли храм на дві частини. Коли розміри храму збільшилися, знадобилося два ряди колон, які поділяли храм вже на три частини.

Збільшення храму привело до зміни і в його зовнішньому вигляді. Спочатку передню частину храму (фасад) прикрашали двома колонами – *храм в актах*. Потім по фасаді з'явилося 4, 5 та більше колон – *протіль*. Коли ряд колон з'явився й на задній стороні, храм назвали *амфіпротіль* (від грец. «амфі» – з обох сторін). Коли колони оточили і бокові сторони храму, з'явився найбільш розповсюджений у Греції вид храму – *периптер* (від грец. «з усіх сторін окрилений»). Із часом храми почали оточувати двома рядами колон – з'явилися *диптери*.

У VII ст. до н.е. греки почали будувати храми з м'якого каменю. У той же час у грецькій архітектурі складаються визначені типи архітектурних споруд – *ордера* (*дорійський, іонійський, коринфський*). До найбільш видатних храмів відносять *Парфенон* на честь Афіни (і взагалі весь комплекс афінського *Акрополю*), *храм Артеміди в Ефесі* (вважався одним із див світу), *Храм Зевса в Олімпії* з 17-метровою статуєю верховного бога, яка теж розглядалась як диво світу, та ін.

Культ, свята і таїнства. Грецькі жерці не були замкненою кастою – це були державні чиновники, які обирались, лише інколи ці посади успадковувались. Жертвопринесення були як криваві, так і безкровні. Мали місце й людські жертви. В особливих випадках приносились *гекатомби* – великі жертви суспільного значення, які супроводжувалися святковими церемоніями. Молитви були з проханнями та з подяками, славослов'ями, клятвами і прокляттями. Були розповсюджені сімейні культури, а також велике розмаїття місцевих культів.

З давніх часів у Греції було поширене ворожіння. На цьому ґрунті постали *оракули* – віщуни. Найбільш відомий *Дельфійський оракул*, пов'язаний з культом Аполлона. Він відіграв велику роль у суспільно-державному житті, його словами освячувались найважливіші рішення (прийняття законів, заснування колоній тощо). Він же був з'єднуючим центром релігійного союзу грецьких міст-держав. На його храмі були написані вислови: «пізнай самого себе» («γνῶθι σεαυτον») і «нічого понад міру».

У Греції були поширені *свята*. Майже всі вони мали релігійний характер та присвячувались окремим богам – Афіні, Аполлону, Деметрі, Зевсу та іншим. Свята супроводжувалися процесіями, жертвопринесеннями, хваліннями богів. Спочатку значення таких релігій-

них свят мали й знамениті *Олімпійські ігри* – вони були присвячені Зевсу, – як і менш відомі піфійські, істмійські, немейські.

Інший характер мали *Елевсинські містерії*. Якщо свята та ігри були відкриті для всіх (інколи крім рабів і жінок), то містерії – тільки для посвячених. Це були священні потаємні дії, які полягали головним чином у театралізованому богослужінні, пов'язаному з культом Деметри. В містеріях людина відчувала безпосередній зв'язок з богом, що не могли дати інші форми культу. Таїнства давали посвяченим надію на більш блаженне життя на тім світі за умови дотримання певних вимог (посту, очищення тощо). Посвяченим міг бути будь-який грек, якщо він не був заплямований кров'ю.

Містичний бік релігії розвивався також у релігійних спілках, особливо в *орфізмі*. Орфічні союзи були пов'язані з культом Діоніса. Ідеї орфізму виникають, очевидно, не раніше від VII–VI ст. до н.е. Орфізм мав свою теогонію. Знаменним є їх учення про подвійну природу людей – вони створені з крові титанів і з бога Загрея (Діоніса), тому одночасно це істоти титанічного й діонісійного характеру. Тіло є титанічним, душа – діонісійною. Завдання людини полягає в тому, щоб звільнити душу з в'язниці. Недосконалість, скорбота та примарність світу, природжені нечистота і гріховність людини повинні бути переможені. Засіб – посвячення в таїнства, а також аскетизм.

Історичне значення. Грецька релігія та міфологія була основою грецької культури, яка в свою чергу є основою європейської культури (архітектури, скульптури, драматургії – трагедія безпосередньо виникає з Елевсинських містерій). Але її місце в релігійній історії людства, очевидно, не таке важливе. Неоднозначними були і її відносини з філософією. Це пов'язане з тим, що грецька міфологія в цілому була позбавлена якості трансцендування, спрямованості до вищого божественного буття, була світською, заземленою. Антропоморфні боги, як і люди, творили, раділи й страждали в цьому ж світі, виступаючи співучасниками суспільних подій. Ф. Ніцше писав з цього приводу: «Греки дивилися на гомерівських богів не як на своїх владик та не усвідомлювали себе їх рабами на кшталт іудеїв. Вони вбачали в них мовби лише відображення найвдаліших екземплярів своєї власної касты, тобто ідеал свого власного ества, а не його протилежність. Люди й боги відчують себе родичами одне одному, між ними існує взаємний інтерес, певного роду сіммахія. Людина має високу думку про себе, створюючи таких богів, і стає до них у відношення, подібне відношенню нижчої знаті до вищої». Це не є притаманним більшості великих релігій. Можливо, лише через орфізм релігія Стародавньої Греції вплинула на християнство.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Хто написав твір «Теогонія»?
- ⇒ Які головні особливості архаїчного етапу розвитку грецької міфології?
- ⇒ Які головні особливості класичної міфології стародавніх греків?
- ⇒ Які боги входили до складу олімпійських богів?
- ⇒ Розкрийте сутність міфу про Прометея і покажіть його гуманістичне значення?
- ⇒ Який устрій грецьких храмів та їх роль у життєдіяльності суспільства?
- ⇒ Назвіть найвидатніші храми Стародавньої Греції?
- ⇒ Яке релігійно-культурне значення бога Аполлона?
- ⇒ Які Ви знаєте міфи про бога Діоніса і його релігійно-культурне значення?
- ⇒ Які особливості міфології Стародавньої Греції?

Додаткова література

- Вайнтриб І.* Вічне місто. «Словесний портрет» сакральної культури Стародавнього Риму // Людина і світ. – 1997. – №11–12.
- Зелінский Ф.* Древнегреческая религия. – К., 1993. [Електронний ресурс]
Режим доступу:
http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Zel/index.php
- Зелінский Ф.* Религия эллинизма. [Електронний ресурс] Режим доступу:
http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Zelinsk/_RelEll_index.php
- Кун М. А.* Легенди і міфи Давньої Греції. – К., 2010.
- Мень А.* История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни. – Т. 4. Дионис. Логос. Судьба. Греческая религия и философия от эпохи колонизации до Александра. – М., 1992. [Електронний ресурс] Режим доступу:
http://alexandrmn.ru/books/tom4/4__tom.html
- Словник античної міфології / Укл. І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів, відп. ред. А. О. Білецький. – 2-ге вид. – К., 1989. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://litopys.org.ua/slovmith/slov.htm>
- Токарев С. А.* Религия в истории народов мира. – М., 1986. – Гл. 20, 21.

ТЕМА V

ЗОРОАСТРИЗМ

Зороастризм (авестизм, маздаїзм, парсизм, шанування вогню) – національна релігія персів, тобто давніх іранців. Це найдавніша з релігій одкровення (тобто одержаних пророком від Бога). Схоже, що зороастризм вплинув на людство, прямо чи побічно, більше ніж будь-яка інша віра. Зороастризм був державною релігією трьох великих іранських імперій, які існували безперервно з VI ст. до н.е. до VII ст. н.е. і панували на більшій частині Близького та Середнього Сходу. Влада й могутність Ірану забезпечили зороастризму величезний престиж і деякі із найважливіших його доктрин були запозичені іудаїзмом, християнством, ісламом, а також гностичними сектами. На сході зороастризм вплинув на розвиток північного варіанта буддизму. Зороастризм – це благородна релігія, окремі її положення унікальні й прекрасні. Вони давали можливість послідовникам вести цілеспрямоване життя, яке дарує задоволення, що, в свою чергу, пробудило в них глибоку відданість своїй вірі. Ця релігія заслуговує на увагу через ту роль, яку відіграла в релігійній історії людства.

1. Пророк Зороастр і його релігійне вчення

Передумови виникнення. В давні часи предки іранців та індійців (індоаріїв) утворили народ, який називають протоіндоіранцями. Вони – гілка індоєвропейської сім'ї й жили, як вважають, тим, що розводили худобу в південноросійських степах і на схід від Волги, вели напівкочовий спосіб життя (випасали овець, корів, кіз за допомогою собак, на той час кінь ще не був свійською твариною). Їх суспільство поділялось на дві групи: жерці-священнослужителі та пастухи-

воїни. В той буйний і тривожний час, коли правила сила, а не закон, схоже, й жив Зороастр.

Між іранською та індійською релігіями існує багато спільного – культ духів померлих, спільні божества (напр., Мітра) і культурні герої (Йима – Яма), священні тварини (корова, собака, півень), шанування священного напою (хаома – сома). Але є й відмінності, які вказують на те, що на певному етапі ці народи вступили в різкий антагонізм. Так, якщо у індійців боги називаються девами, а погані духи – асурами, то у персів, навпаки, боги зветься асурами, а сили зла – девами. Різну роль також відіграє культ вогню, зокрема в індійців утвердився обряд кремації, тоді як у іранців це вважалось смертним гріхом.

Основні об'єкти зороастрійського культу й нині ті ж, що у пастухів бронзового віку – вода та вогонь. *Вода* давала життя степу. Протоіранці обожнювали води рік і водоймищ як богинь (Апас), молились і здійснювали їм узливання. У зороастрійців узливання води складалась із трьох елементів: молока, соку і листя двох рослин (*хаоми*). Число «три» було для них священним, воно й тепер є організуючим началом у багатьох обрядах зороастризму та брахманізму. *Вогонь* також був суттєвим для жителів степів. Він був джерелом тепла в морозні зими, на ньому готували м'ясо диких та свійських тварин, що становили основу харчування. Жертвування також складалась із трьох елементів – сухих чистих дров, пахоців (сухого листя або трав) і невеликої кількості тваринного жиру. Узливання вогню і воді були основою щоденних богослужінь.

Індоіранці відчували благоговійний страх і трепет, віднімаючи життя у тварин. Вони ніколи не вбивали без освяти молитвою, дякуючи якій, за їх уявленнями, душа тварини продовжувала жити. Для них характерне усвідомлення кровної спорідненості між людиною і твариною. Древні іранці вірили, що боги задовольняються ароматом жертвування та самим наміром того, хто приносить жертву, присвятити її божеству. Освячене м'ясо після богослужіння ділили між священниками і тими, хто молиться.

Зороастр – пророк і релігійний реформатор.

Зороастризм дістав таку назву на Заході тому, що його засновник – пророк ЗАРАТУШТРА – став відомим древнім грекам під іменем ЗОРОАСТР. Він був іранцем та народився в доісторичний для іранців час. Установити точні дати його життя неможливо, але є деякі свідчення, які дозволяють допустити, що Заратуштра жив у той час, коли бронзовий вік поступався місцем залізному, тобто між 1500–1200 рр. до н.е. Так уважає англійський іранознавець МЕРІ БОЙС. Але більшість учених відносять життя Заратуштри до періоду VIII–VI ст. до н.е.

Можна також стверджувати, що зороастризм пов'язаний з переходом до землеробства, що видно з характеру його свят, а також деяких висловів Авести, напр.: «Хто сіє хліб, той сіє святість».

Пророк ЗАРАТУШТРА (можливо – «багатий верблюдами»), син Поурушаспи, з роду Спітама, відомий перш за все *Гатами* – 17 великими гімнами, які він створив. Ці гімни були добросовісно збережені його наступниками. Гати – це не зібрання повчань, це натхненні пристрасні висловлювання, більшість з котрих звернені до Бога. Мова Гат архаїчна й наближена до санскриту Рігведи (близько 1700 р. до н.е.).

Зороастр – єдиний засновник релігії, який був одночасно і священнослужителем, і пророком. Навчання священству в індоіранців починалось з семи років та було усним, тому що вони не знали писемності, а посвячення в священники – з 15 років. Згідно з переказами він багато років провів у мандрах, шукаючи істину. У світі грабунків й убивств, усвідомлюючи себе безсилим, Зороастр сповнився пристрасного прагнення до справедливості, до того, щоб моральний закон був один для всіх (сильних і слабких), щоб переміг спокій та порядок й усі могли вести добре, мирне життя. Не уникнув Зороастр і спокуси, зокрема диявол обіцяв йому земне панування.

За легендами Зороастр досяг 30 років – віку зрілої мудрості, коли він одержав одкровення. Ця велика подія згадується в одній із Гат (Ясна 43): одного разу Зороастр, беручи участь у зібранні людей з приводу весняних свят, пішов на світанку до річки по воду для приготування хаоми. Він увійшов у річку і спробував узяти воду із середини потоку. Коли він повернувся на берег (у цей момент він сам перебував у стані ритуальної чистоти), перед ним у світлому повітрі весняного ранку виникло видіння. На березі він побачив сяючу істоту, яка відкрилась йому як *Воху-Мана*, тобто «Благий промисел». Вона привела Зороастра до *Ахури-Мазди* та 5 інших, випромінюючих світло персон, у присутності яких пророк не побачив власної тіні на землі через їх яскраве світіння. Тоді ж від цих 7 божеств Зороастр й одержав одкровення.

Роки, присвячені проповіді серед родичів, були майже марними. Тоді він покинув свій народ і як чужоземець зміг домогтися прихильності цариці Хутаоси та її чоловіка царя Віштаспи. Зороастр прожив ще багато років після навернення Віштаспи. Він був тричі одружений. Від перших двох дружин у нього було три сина і три дочки. Шлюб з третьою був бездітний. Від трьох синів, за переказом, пішли три іранських стани – жерці, воїни, землероби. Згідно з переказами, сам Зороастр загинув у старості насильницькою смертю (його заколов кинджалом жрець-язичник).

Учення про богів і сили зла. Зороастр рішуче пориває з існуючими віруваннями й проголошує АХУРА-МАЗДУ («Мудрий Господь», спочатку, можливо, табуйоване ім'я божества, більш пізня транскрипція – ОРМАЗД) єдиним нествореним богом, існуючим вічно, творцем усього благого – святості, чистоти, справедливості), а також всіх інших благих божеств.

Головною новацією вчення Зороастра була ідея про «сімох богів». На його думку, Ахура-Мазда створив з допомогою Святого Духа (СПЕНТА-МАЙНЬО) 6 нижчих божеств. Усі ці божества прямо чи побічно є проявами самого Ахура-Мазди і також прагнуть сприяти творенню добра та знищенню зла. В зороастризмі вони називаються АМЕША-СПЕНТА («Безсмертні Святі»). Поняття про безсмертних святих суттєве для вчення Зороастра, воно має значні духовні й етичні наслідки, оскільки ці істоти втілюють якості та атрибути самого Ахури-Мазди і можуть із свого боку (якщо правильно їх просити й шанувати) наділити ними людей.

Для кожної людини, включаючи і самого пророка, Безсмертним Святим, який указує шлях до інших, є Воху-Мана. Найближчий його спільник – це *Аша-Вахішта* («Істина», «кращий розпорядок»), бог, який утілює могутній закон аша – істини. Потім ідуть *Спента-Армаїті* («Святе благочестя»), що втілює посвяти доброму й праведному, та *Хшатра-Вайр'я* («Влада», «добре володарювання»), яка становить собою і силу, яку кожна людина повинна проявити, прагнучи до праведного життя, а також божественну владу та царство. Завершальна пара – це *Хаурватат* («Цілісність») і *Амертат* («Безсмертя»). Вони не тільки зміцнюють смертне буття, але й дарують вічне годування та вічне життя, яке одержують праведні в присутності Ахура-Мазди.

Зороастр об'єднав 7 Амеша-Спента із 7 творіннями, явищами природи. Хшатра-Вайр'я – геній металів, став володарем небес із каменю, які захищають своїм склепінням землю. Розташована внизу земля належить Спента-Армаїті. Вода – це творення Хаурватат, а рослини належать до Амертат. Воху-Мана – геній тварин, є володарем лагідної, милосердної корови, яка для іранських кочовиків була символом творчого добра. Вогонь, який пронизує всі інші творення, а дякуючи сонцю, управляє зміною пір року, знаходиться під покровом Аша-Вахішта, який розповсюджується в світі та впорядковує його. Людина з її розумом і правом вибору найбільше належить Ахура-Мазді.

Існують також нижчі божества – *язат*. Пізніше набуває поширення вшанування МІТРИ, який відомий ще з індоарійських часів, а також богині любові, родючості й війни АНАХІТИ, або Ардвісури (мо-

гутньої, безпорочної). Цікаво, що по відношенню до Ахура-Мазди, а також Мітри вживається індоарійське слово *бага*, або *бхага*, тобто «той, хто наділяє», «господин», з якого походить слов'янське *Бог*.

В одному з видінь Зороастру з'явився співіснуючий з Ахурою-Маздою його противник – АНГРА-МАЙНЬЮ («Злий дух», пізня транскрипція – АРІМАН), який також одвічний, але повністю шкідливий. Протиставлення цих двох сил – добра й зла, їх постійна боротьба надають зороастризму такий характерний для нього різкий *релігійний дуалізм*. Цей розподіл світу на світле та темне начало було незвичним для стародавніх релігій і взагалі відрізняє зороастризм від інших релігій. Корені цього дуалізму, можливо, полягають у природних контрастах континентального клімату, в міфі про братів-близнят, у дуальній організації первісного суспільства, у міжплемінній ворожнечі.

Ери творіння. Ахура-Мазда здійснив акт творення за два етапи. Спочатку він створив усе вільним від тілесних оболонки, тобто в духовному, нематеріальному вигляді. Потім він надав усьому матеріальний вигляд. Ці два етапи становлять акт творення.

Коли творення стало матеріальним, почалась битва із злом, тому що, на відміну від нематеріального буття, матеріальне творіння виявилось уразливим для сил зла. На нього відразу ж накинувся Злий дух (Ангра-Майньо). Він розлючено ввірвався в світ через нижню сферу кам'яного неба і погубив його досконалість.

Він виринув із води, зробивши більшу частину її солоною, й кинувся на землю, і там, де він пройшов, утворились пустелі. Потім Злий Дух висушив рослину, вбив єдиного бика та першу людину, розіслав 9999 хвороб. Зрештою він напав на сьоме творіння – вогонь – і зіпсував його димом, та таким чином завдав матеріальній шкоди всім благим творінням. Напад Ангра-Майньо ознаменувало початок другої ери – «Змішування», протягом якої світ є сумішшю добра й зла. Злий Дух і демони-деви не тільки завдали шкоди матеріальному світові, але й викликали всі моральні хиби та духовне зло в людях.

Третя ера «*Розподіл*» почнеться, коли добро знову буде відділено від зла, оскільки останнє буде остаточно знищене. «*Розподіл*» продовжиться вічно, весь цей час Ахура-Мазда, благі божества будуть жити разом у повному спокої й мирі. За одкровенням, одержаним Зороастром, людство має з благами божествами загальне призначення – поступово перемогти зло і відновити світ у первісному, вдосконаленому вигляді. Це відкриття надавало людині нову гідність: оскільки виходило, що вона створена бути спільником бога та працювати разом з ним для досягнення перемоги над злом.

Смерть і загробне життя. Головна біда для людства – смерть. Вона змушує душі людей протягом ери «Змішування» по-

кидати матеріальний світ і повертатися на деякий час у нематеріальний стан. Зороастр уважав, що кожна душа, залишаючи тіло, засуджується за те, що здійснила за час життя. На суді на вагах зважуються думки, слова, справи кожної душі: добрі – на одній чаші ваг, погані – на іншій. Якщо добрих справ та думок більше, то душа вважається гідною раю. Тоді, супроводжувана прекрасною дівчиною, котра уособлює власну совість, вона переходить широкий міст і прямує вгору. Якщо ж ваги схиляються в бік зла, то міст звужується й стає ніби лезо шаблі, а гидка відьма хапає душу і тягне вниз, у пекло, над яким нагледяє Ангра-Майнью. Але навіть в раю душам протягом усієї ери «змішування» не дано повного блаженства, тому що щастя наступить лише в час «Дивоздійснення», або «Творіння майбутнього» (фрашкерети), коли блаженна душа з'єднається із своїм воскреслим тілом, щоб вести щасливе, сповнене чуттєвих насолод життя. За загальним воскресінням наступить останній суд, тоді праведні будуть остаточно відділені від грішних. За час останнього випробування всі грішники переживуть другу смерть і щезнуть назавжди з лиця землі – таким чином, остаточно воскреснуть з мертвих тільки праведники. Демони й сили пітьми будуть знищені в останній битві з благими божествами. Річка розплавленого металу потече вниз, у пекло, вб'є Ангра-Майнью та спалить останні залишки зла в світі.

Зороастр став першим, хто вчив про суд над кожною людиною, про рай і пекло, про наступне воскресіння тіл, про загальний останній суд та про вічне життя об'єднаних душ і тіла. Ці уявлення стали в подальшому відомі релігіям людства, вони були запозичені іудаїзмом, християнством, ісламом. Згідно з Зороастром, порятунок кожної людини залежить від сукупності її думок, слів і справ, у які втручатися й змінювати не може жодне божество. Кожна людина повинна тримати відповідь за долю власної душі та поділяти загальну для всіх відповідальність за долі світу. Проповідь Зороастра була і шляхетною, і такою, що вимагала зусиль від кожної людини; вона закликала тих, хто вибрав її, до рішучості й відваги.

Зороастр рвав із старою аристократичною традицією і традицією жерців, які відводили всім незначним людям після смерті підземне царство. Більше того, він не тільки давав надію на порятунок на небесах біднякам, але й загрожував пеклом та в кінцевому підсумку знищенням сильним світу цього, якщо вони будуть чинити несправедливо.

Учення про спасителя. Ще Зороастр учив, що після нього прийде «праведна людина, благого походження» (Ясна 43, 3). Вона й поведе людей на останній бій проти зла. Послідовники Зороастра вірили, що Саош'янт (Спаситель) народиться від сімені пророка, яке

чарівним способом зберігається в глибині вод озера Касава. Коли наблизиться кінець часів, у ньому скупається дівчина і зачне пророка. В призначений час вона народить сина на ім'я АСВАТ-ЕРЕТА («Той, що втілює праведність, істину»). Незважаючи на чарівне зачаття, майбутній Спаситель світу буде людиною, сином людей.

2. Зороастрийські релігійні обряди. Авеста

Культ і звичаї. Ранній зороастризм не потребував ані священних приміщень, ані постійного вівтаря (були переносні вогняні вівтарі) й не залишив ніяких слідів археологам. Жерці (*атравани*) здійснювали обряди посвячення, весільний та поховальний, щоденні богослужіння. Вони повністю залежали від мирян, оскільки жили тим, що одержували за кожну відправу.

У IV ст. до н.е. набрало розвитку будівництво *храмових вогнів* і встановлення *статуї божеств*. Храмовий вогонь набував особливу святість і глибоку шану віруючих. Утвердження храмових культів мало багато послідовників. Ранній зороастризм накладав багато матеріальних вимог. Підношення вогнищу мали й практичне значення, допомагаючи підтримувати в кожному домі вогонь. Храмові вогні не мали практичного застосування. Вони вимагали спорудження храмів, утримання великої кількості жерців. У богослужінні широко використовувався священний напій – *хаома* (з наркотичними властивостями), а також *барсом* – жертвні гілки. Лунали жертвні пісні, молитви, сповідання. Найбільш поширені молитовні славослов'я: «Агунавайрія» – «Воля Господня»; «Ашем-вогу» – «справедливість є кращим благом».

Ритуал очищення й етика. Зороастризм має глибокий та своєрідний етичний характер. Моральним за цією доктриною є не відмежування від зла, а боротьба з ним. Сповідуються такі доброчинності, як правда, справедливість і вірність (легенда про «справедливого» Камбіза, який покарав несправедного суддю, здерши з нього шкіру і посадивши на крісло з цієї шкіри його сина). Втім, головною доброчинністю було орати землю та висаджувати рослини, виконувати заповідь «сприяння всьому, що живе».

Людина повинна не тільки стежити за власним фізичним і моральним здоров'ям, а також турбуватися про своїх менших братів, тому що кожний з них є божим створінням. Зороастр дав послідовникам особливий *моральний закон* – *жити згідно з благими думками, благими словами й благими діями*. Вчення про сім Амеша-Спента та сім створінь зобов'язувало до загальної моралі й надихало віруючого глибоким почуттям відповідальності за оточуючий світ.

Гріхом у зороастризмі вважається порушення заповіді. За гріх має бути кара (земна та небесна) і спокутування. Сповідь гріхів – *патет* – звільняє від небесної кари, але не від земної. Крім того, існує три найбільших гріхи, яких не можна спокутувати: спалення трупа, вживання падалі, гомосексуалізм. Таким чином, зороастризм є релігією закону (недарма релігія в Авесті зветься законом – *даена*), побудованою на принципі відшкодування, але із сильним етичним елементом.

Зороастр уважав: сім творінь виконані досконалими, а бруд, блячка, іржа, пліснява, сморід, гниль (усе, що псує їх) – справа рук Ангра-Майнью і його війська. Попередження або зменшення поганих впливів сприяє захисту благих творінь та послабленню нападаючих на них сил зла. У цьому твердженні полягає одна із сильних сторін зороастризму, оскільки він залучає кожного члена суспільства до боротьби із силами світового зла шляхом виконання звичайних обов'язків.

Як вершина всіх семи творінь, людина зобов'язана перш за все утримувати себе бездоганно чистою внутрішньо і зовнішньо. Володіючи здатністю думати й діяти, вона повинна ревно турбуватись про чистоту решти 6 творінь: зберігати землю родючою та незабрудненою, вирощувати рослини і дерева, доглядати тварин тощо. Їжу необхідно готувати ретельно, дотримуючись абсолютної чистоти, а їсти її потрібно з благоговінням, адже все вживане в їжу належить до тих чи інших благих творінь. Особливі правила, які становлять своєрідність зороастризму, стосуються води і вогню.

Більшість людей, не задумуючись, використовують воду для миття, але зороастрієць перш за все піклується про чистоту самої води, бо це святе творіння, якому сприяє Хаурватат. Тому ніщо брудне не повинне стикатися безпосередньо з природним джерелом води – озером, ручаєм, колодязем. Якщо потрібно вимити щось ритуально забруднене, воду слід спеціально для цієї мети набрати, але й тоді її не можна використовувати безпосередньо. Спочатку забруднений предмет повинен бути очищений коров'ячою сечею і висушений піском або на сонці, та лише після цього його можна помити водою для остаточного очищення. Точно так поводитись і з вогнем – спалювати на ньому сміття для зороастрійця немислимо. У вогонь слід підкладати чисті, сухі дрова, здійснювати ритуальні uzливання й з особливими застереженнями ставити посуд для приготування їжі.

Найбільша ж скверна, як доводили жерці, полягала в мертвих тілах праведних людей, тому що для придушення добра потрібна концентрація злих сил і вони продовжують збиратися навколо трупа після смерті. З моменту смерті з померлим поводитись як із чимось най-

вищою мірою зараженим. У старовину їх кидали на оголених схилах або ж у пустельному, кам'янистому місці, щоб мертве тіло, викинуте на поїдання птицям і тваринам, не доторкувалось до благої землі, води, рослин. Починаючи з часів Середньовіччя трупи залишали на особливих круглих баштах – *дакмах* («вогнище», можливо, спочатку все ж таки мало місце спалювання трупів). Дакми мають вигляд ступінчастої лійки з колодязем усередині, з трьома концентричними колами – зовнішнім для чоловіків, середнім для жінок, внутрішнім для дітей.

Ритуально брудним уважалась будь-яка кровотеча, адже вона порушувала ідеальний стан. Це завдавало великих труднощів жінкам, перетворюючи їх у ритуально забруднених під час місячних, вимагало їх усунення і заборони нещасним займатися своєю роботою. Існували різні обряди, які допомагали відновити чистоту.

Для того, щоб відрізнити своїх послідовників, Зороастр запровадив *знак зороастризму* – носіння шнура як пояса, тричі обгорнувши ним попереk і зав'язавши вузлом спереду й позаду. Обряд посвячення здійснюється в 15-річному віці, після чого віруючий зобов'язаний сам розв'язувати та зав'язувати пояс кожного дня під час молитви. Ця процедура повинна зосереджувати думки власника на основах віри. Пояс пов'язується поверх нижньої білої сорочки, у комір якої зашитий маленький гаманець. Він повинен нагадувати віруючому про те, що людина все життя повинна наповнювати його благими думками, словами, справами для того, щоб знайти собі благо на небесах.

Зороастр запровадив *п'ять молитов на день*: уранішню, полудневу, післяполудневу, дві нічні. Спочатку віруючий готує себе до молитви, змиває пил з обличчя, рук, ніг. Потім, розв'язавши священний пояс, він стоїть, тримаючи обома руками пояс перед собою, уявляючи себе в присутності Творця. Погляд його спрямований на вогонь – символ праведності. Віруючий молиться Ахура-Мазді, проклинаючи Ангра-Майнью (при цьому він презирливо махає кінцями пояса). Весь обряд займає кілька хвилин, але його постійне повторення має величезне релігійне значення, утверджує дисципліну і привчає до визнання основних положень віри.

Сім свят. Стародавні перси мали непогані астрономічні знання. Сучасні зороастрійці ведуть літочислення за календарем «*фаслі*» від року прийняття царем Віштаспою релігії від самого Заратуштри – ця подія віднесена до 1738 р. до н.е. (отже, у 2010 р. розпочався 3748 рік зороастрійської ери). Рік поділений на 12 місяців по 30 днів, до яких наприкінці року додається 5 (кожного четвертого року – 6) «днів Гат».

Незмінним обов'язком, який Зороастр поклав на своїх послідовників, стало щорічне відзначення семи свят: «Середина весни» (на честь створення неба), «Середина літа», «Свято збирання зерна», «Свято повернення додому худоби з літніх пасовищ», «Середина зими», «Свято рівнодення» (напередодні весняного рівнодення). Це свято нагадує про останній день світу, коли остаточно переможе Аша (порядок, істина), а останній день стане одночасно новим днем вічного життя. Новий рік – «Новруз» – відзначається з настанням весняного рівнодення (21 березня). Це свято нагадує про наступ ахурівського часу року – літа – і відмічає щорічно поразку Злого Духу. Кожна община відмічала ці свята тим, що вранці всі вірні були присутні на святковому богослужінні, присвяченому завжди Ахура-Мазді, а потім збирались на веселе частвування, де разом їли благословенну їжу. На свята збирались і багаті і бідні – це був час загальної доброзичливості: припинялись сварки, відновлювались і міцнили дружні стосунки. Сьогодні Новруз – свято першої зелені і весняного оновлення природи – сприйнятий мусульманством, святкується всіма народами іранського коріння і багатьма тюркськими.

Поклавши на своїх послідовників ці два обов'язки (п'ятиразову молитву і 7 свят), Зороастр створив релігійну систему величезної сили і забезпечив новій вірі здатність зберігатись на протязі тисячоліть. Ці релігійні обряди постійно нагадували зороастрійцям про основні положення віри, закріплюючи їх в розумі і простого народу, і освічених людей. Обряди сприяли ще більшому впорядкуванню общини і її незалежності від зовнішніх впливів, і в той же час виробляли у вірних сильне почуття общинної єдності.

Основні етапи історії зороастризму.

Із середини 2 тисячоліття по VII ст. до н.е. Під час великого руху народів на південний схід іранці відхилились на південний захід і зайняли Іранське нагір'я. Під час цих темних віків в історії віри відбулись важливі зміни: 1) розвиток учення про Спасителя; 2) розвиток культу очищення.

З VI по IV ст. до н.е. під владю Ахеменідів. Зороастризм стає державною релігією монархії Ахеменідів. Уже цар Кір чинив скоріше всього як вірний прихильник Мазди, оскільки він прагнув управляти своєю новою величезною державою справедливо, згідно з істиною – аша. Так, він дозволив повернутись іудеям із вавилонського вигнання і відновити храм у Єрусалимі. Це один із багатьох великодушних вчинків Кіра, але він відіграв особливу роль у релігійній історії людства. Після цієї події іудеї стали із симпатією ставитися до персів, а це зробило їх доброзичливішими до впливу зороастризму. Характерно, що тіло Кіра було набальзамоване, привезене до Пасаргади (столиці Пе-

рсії) і покладене до гробниці, яка до цього часу стоїть там посеред рівнини, пограбована воїнами Александра Македонського (ретельність підготовки склепу, високий постамент камери гробниці). Можна передбачити, що відмова Ахеменідів від звичаю виставляти трупи стала прецедентом для царів, які стали з того часу розглядати себе непідвладними цьому релігійному закону.

КАМБІЗ, наступник Кіра, був першою відомою людиною, котра здійснила шлюб у найближчій рідні (на двох рідних сестрах). Пізніше зороастрійські жерці прийшли до переконання, що такі шлюби між родичами зміцнюють релігію, а тому схвалюються.

Цар ДАРІЙ у славетному Бехістунському написі проголошує себе прихильником Ахура-Мазди. Цар КСЕРКС залишив так званий «анти-девівський» напис, де також уславлює Ахура-Мазду й проклинає девів і тих, хто їм поклоняється.

Ахеменідські гробниці та поховальні споруди (з їх ретельною турботою про чистоту творінь) свідчать про змішування зороастрійських правил з чужими обрядами і запозиченими символами. Перси, взявши зороастризм із сходу, будучи імперським народом у багатьох відношеннях змінили релігію. Вони ввели культ богині любові й війни Анахіти (запозичили культ асиро-вавилонської богині Іштар, пов'язаний, зокрема, з храмовою проституцією). Царі іранських імперій особливо шанували божественну тріаду: Ахурамазду, Анахіту і Мітру. Культ Мітри був узаконений при АРТАКСЕРКСІ II в IV ст. до н.е. й дістав широке розповсюдження в Парфії та Римі, що навіть дає підстави говорити про нову релігію – *мітраїзм*. День народження Мітри як солярного божества відмічався в день зимового сонцестояння – 25 грудня, він уважався спасителем.

У цей час розповсюдження зороастризму сильно вплинуло на іудеїв і їх вірування (шаноба до єдиного бога, віра в прихід месії).

До IV ст. до н.е. зороастризм міцно утвердився як релігія іранців і здобув велику духовну й світську владу. Але вторгнення Александра Македонського в Малу Азію та завоювання Ахеменідської імперії нанесли тяжкий удар зороастризму. Македонські воїни нанесли не тільки великого матеріального збитку, грабуючи багаті храми, але й, найголовніше, вбили магів під час захоплення храмів. А ці втрати виявились непоправними, тому що всі релігійні твори тоді передавались усно. Жерці були ніби живими бібліотеками, а з їх убивством багато давніх творів були втрачені або дійшли до нас неповністю.

При Селевкідах, Аршакідах, Сасанідах (IV ст. до н.е. – перша третина VII ст. н.е.) зороастризм залишався пануючою релігією величезних імперій (Парфянського царства – III ст. до н.е. – III ст. н.е.; держави Сасанідів – III–VII ст.). Але його обмежена місіонерська діяль-

ність перетворила зороастризм кінець кінцем у релігію одного народу (іранців). У III ст. на Заході християнство ретельно залучало до себе нових прихильників, на Сході буддизм активно розповсюджувався на кордоні Ірану та Індії. До цього періоду відносять не дуже добрі стосунки з християнством (гоніння на християн у IV ст., історія з вивезенням Хреста Господня в 614 р., повернутий у 629 р.)

Завоювання арабами Ірану в VII ст. було другим тяжким ударом в історії зороастризму (знищення храмів, підвищений податок), а в 700 р. розповсюдження арабської мови забезпечило перемогу ісламу. 3-ій удар – завоювання Ірану тюрками і монголами в XIII ст.

Авеста – Святе Письмо зороастризму. Авеста складається з частин, створених у різні часи. Найбільш ранні частини належать, очевидно, до 2 тис. до н.е. (мовою вони близькі до індійських Вед), найбільш пізні – до 1 тисячоліття н.е. Багато століть основний текст Авести передавався усно. Тому таким нищівним виявився удар Александра Македонського, який знищив багатьох жерців.

Лише у IV ст., при Сасанідах, невідомий геній із зороастрійських жерців розв'язав проблему запису священних текстів, винайшовши «авестійський алфавіт», який складався з 46 букв і визначався дивовижною точністю в передаванні священних звуків Авести. Велика сасанідська Авеста складалася із 21 наску (книги). Було створено принаймні 4 її примірники. Але вона мало вплинула на священиків, які продовжували вивчати тексти напам'ять, передаючи їх від батька до сина. До нашого часу не всі розділи Авести збереглися (найраніші рукопису датуються кінцем XIII ст.). Європейцями ця книга була відкрита у середині XVIII ст. французьким ученим А. Дюперроном. Її головні частини – *Ясна* (книга жертвних гімнів і молитов, у тому числі *Гати*), *Вісперед* (молитовні звернення до богів), *Вендидад* (*Відведат*, ритуальний кодекс жерців), *Яшти* (гімни). До Авести додаються також інші тексти, наприклад, *Бундегеш* – теологічний трактат Сасанідського періоду, присвячений космогонії, космології та есхатології. Авеста з цими коментарями називається *Зенд-Авеста*.

Зороастрійські ересі. Вплив зороастризму на інші релігії. Серед ересей зороастризму найбільш відоме *маніхейство* (III ст.). Для нього характерний різкий дуалізм та аскетизм, намагання стати світовою релігією. Вчення МАНІ (або Манеса) було сумішшю зороастризму й християнства. Він учив, що від віку існує два царства – добра і зла, світла і п'тьми, які знаходяться в постійній боротьбі між собою. Середовищем зла є матерія, від котрої потрібно вивільнитися – до цього закликає людей Христос, який сам є духовною істотою і який тільки набуває вигляд людини, але не втілюється. Головний засіб цього вивільнення – суворий аскетизм. В общинах

маніхейв виділялися посвячені, обрані, – вони мали право на участь у всіх релігійних церемоніях, але мали бути безшлюбними, не їсти скромної їжі, а тільки рослинну і т. д. Маніхейство переслідувалось як персами (Мані був страчений персидським царем – з нього здерли шкіру), так і християнами. Але воно мало значний вплив на християнські ересі (напр., богомільство). Відомі також *езидизм* – ересь серед курдів (існує до цих пір); *маздакізм* (V–VI ст.) – мав утопічно-комуністичний характер, пропонував розподіл майна та жінок, певний час знаходився при владі; *зерваніти* (V ст.) – секта, що сповідувала єдиним началом нескінченний час – ЗЕРВАНА – отця Ангра-Майнью й Ахура-Мазди.

Під впливом зовнішніх чинників кількість зороастрійців значно скоротилась, вони розпались на невеликі общини і проживають сьогодні переважно в Ірані (*гебри*, 20 тис.) та Індії (*парси*, близько 110 тис.). По цей час у них існують жерці (вищі – дастури, прості – мобеда, нижчі служителі – гербади), храми вогню, дакми. За останні десятиліття зороастрійські общини виникли й в інших країнах світу; за назвою *Благої віри* вони існують і в країнах колишнього СРСР. Орієнтовно до 30 тис. людей поза іранською та індійською батьківщиною вважають себе зороастрійцями, намагаючись при цьому зберегти зв'язки з історичними центрами релігії. Незважаючи на свою невелику чисельність сьогодні, зороастризм заслуговує на увагу завдяки тій ролі, яку він відіграв у релігійній історії людства, збагативши своїми ідеями інші релігії.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Що Ви знаєте про життя та діяльність пророка Зороастра (Заратуштри)?
- ⇒ Які головні особливості релігійного вчення зороастризму?
- ⇒ Які головні боги зороастризму?
- ⇒ Розкрийте сутність зороастрійської концепції творення і генезису Всесвіту та людства?
- ⇒ Який вплив на інші релігії мав зороастризм?
- ⇒ Які головні особливості зороастрійського релігійного культу?
- ⇒ Розкрийте головні положення зороастрійської етики?
- ⇒ Чому зороастризм не став світовою релігією?
- ⇒ Які уявлення про загробний світ розвивав зороастризм?
- ⇒ Назвіть головні етапи розвитку зороастризму?

Додаткова література

Авеста в русских переводах (1861–1996) / И. В. Рак (сост., общ. ред., прим. и справ. раздел). – 2-е изд., испр. – СПб., 1998.

Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. – М., 1988. [Электронный ресурс] Режим доступа:

http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/Boysis/index.php

Васильев М. И. История религий Востока. – М., 1983. – Гл. 5.

Дорошенко Е. А. Зороастрийцы в Иране. – М., 1982.

Зороастризм. Портал. [Электронный ресурс] Режим доступа:

<http://ru.wikipedia.org/wiki/Портал:Зороастризм>

Литература Древнего Востока. Тексты. – М., 1984.

Токарев С. А. Религия в истории народов мира. – М., 1986.

Авеста – Зороастрийские архивы. [Электронный ресурс] Режим доступа:

<http://avesta.isatr.org/>

Благоверие. Официальный сайт Русского Анджомана. [Электронный ресурс]

Режим доступа: <http://blagoverie.org/index.phtml>

ТЕМА VI

РЕЛІГІЇ СТАРОДАВНЬОЇ ТА СУЧАСНОЇ ІНДІЇ

Індія – країна з дуже давньою і багатою релігійною традицією. Релігія відіграє вирішальну роль у житті індусів. «Індуїзм» – зовнішня назва національної релігії Індії. Самі індійці називають свою релігію «санатана дхарма», що можна перекласти як «довічний моральний закон» або «довічний моральний обов'язок». Релігійна література, котра створювалася протягом чотирьох тисячоліть, неосяжна. Розрізняється *три основних періоди розвитку релігії в Індії: періоди ведичної релігії, брахманізму й індуїзму.*

1. Ведичний період

Веду. Первісне населення Індостану (протодравіди) мало досить примітивні, переважно тотемістичні вірування, залишки яких зберігають нащадки цих племен дотепер. Однак головний напрям релігійного розвитку Індії пов'язується з приходом аріїв – індоіранських племен, які вторгнулись до Індостану на початку 2 тис. до н.е.

Перший період розвитку релігійних систем Індії називають ведичним за назвою найдавніших релігійних текстів. *Веду* (санскр. «знання», споріднено слов'янському «ведать») склалися протягом 2 тис. до н.е., кілька століть залишаючись в усному переказі, й були канонізовані десь на початку 1 тисячоліття до н.е. Це дуже об'ємні книги, які становлять 4 збірки (*самхіти*): *Рігведа* – книга гімнів (1028 гімнів, зібраних у 10 розділах – мандалах); *Самаведа* – книга пісень, що здебільшого повторює теми Рігведи; *Яджурведа* – книга жертвних формул-заклинань; *Атхарваведа* – книга магічних за-

клинань, що містить також різноманітні знання не тільки релігійного, але й побутового характеру – із землеробства, управління державою тощо.

Жертвопринесення. Розподіл Вед на чотири самхіти не був випадковим. За традицією він пов'язується з розподілом функцій чотирьох жерців під час жертвопринесення. Слід одразу підкреслити, що *жертвопринесення відіграло головну роль у культурі ведичного періоду*. Жертва була головним засобом спілкування з богами і мала виключно практичний характер, була розрахована на ту чи іншу милість з боку богів. Фактично вона мала характер торговельної угоди: «Я – тобі, ти – мені». Той же характер мали й молитви. Вважалося, що боги не зможуть відмовити людині в її проханні, якщо воно супроводжується правильно виголошеною молитвою-заклинанням та правильною жертвою. Такий підхід мав кілька наслідків: жертвний ритуал поступово все більше перетворювався у магічне дійство; боги опинялись у залежності від людей («молитва панує над богами»), що деформувало релігійну свідомість; виключне значення діставали жерці, а бог-владика молитви і жертви БРАХМАН згодом став головним богом.

Жертвопринесення відбувались удома або просто неба – про храми не згадується. Жертви були різними – як кривавими, так і безкровними. Існувала певна ієрархія кривавих жертв: людина – найвища жертва, потім – кінь, бик, баран, цап. Жертвування людей, безумовно, існувало в аріїв, але згодом головним стало велике жертвопринесення коня (*асвameda*), яке мало державний характер. Домашні жертви відправлялися самими домогосподарями – це переважно жертвування у вигляді молока, масла, меду, хліба. Особливе значення мала жертва священного напою – *соми*.

Пантеон Вед. У цей період панує безумовний політеїзм. До вищого рівня пантеону богів ведійської релігії відносять 33 богів (у деяких джерелах 333 або навіть 3399). Здебільшого це боги природні. Характерним явищем Вед було змішування властивостей різних богів, а також існування разом декількох богів, пов'язаних з одним і тим самим явищем (напр., богами Сонця були СУР'я, САРИТАР, ПУШАН, МІТРА). Ведичні боги об'єднуються в дві протилежні й ворогуючі групи – *асурів* та *девів*. Очевидно, тут відобразився процес зміни богів, які вшановувались у різні часи і різними племенами. Найдавнішими асурами були ДЬЯУС – бог неба, отець богів (аналог давньогрецького Зевса); ВАРУНА – бог небесних і земних вод, творець та охоронець *риту*, тобто космічного ладу, що впорядкував первинний хаос; МІТРА – солярний бог, покровитель дружби і вірності; РУДРА – покровитель

повітря й руйнівних сил та інші. Але ці боги вже не відіграють у Ведах провідної ролі.

Найбільш шанованим у цей період був Індра – йому особисто присвячено до 250 гімнів. Це бог грому і блискавки, одночасно – бог-воїн, повелитель Всесвіту, гроза демонів. Центральне місце у ведійській міфології посідають міфи про подвиги Індри, зокрема про перемогу Індри над демоном *Вритрою*.

Особливе і незвичне місце серед ведійських богів займають АГНІ – бог вогню й одночасно сам вогонь, переважно жертвоний; та СОМА – бог жертвового напою й одночасно сам цей напій. Ці два образи безпосередньо пов'язані з жертвовою культовою практикою. Важливого значення набуває також *культ тварин*, особливе місце в якому посідає священна корова.

Релігія Вед не була примітивною, вона дивує багатством образного сприйняття світу, але релігійне вчення ще не набуло розвитку, зокрема відсутні уявлення про «переселення душ» та їх звільнення від ланцюга перетворень.

2. Брахманізм

Брахманізм – прямий нащадок ведичної релігії. Але при переході від ведизму до брахманізму (приблизно X–VI ст. до н.е.) суттєво змінюється характер релігії, що було пов'язане з формуванням чотирьох станів (*варн*): *брахманів* (жерців), *кшатрійів* (воїнів), *вайшів* (землеробів, ремісників, торговців) та *шудр* (слуг і рабів). Культ стає виключно справою брахманів, які набувають виняткового статусу. Вони не тільки здійснюють жертви богам, обряди, а й стають радниками царів, контролюють освіту, знання, священні тексти.

Самі священні тексти значно розширюються. Відбувається поповнення ведичного комплексу по «вертикалі»: до кожної з чотирьох збірок додаються *брахмани* (ритуальні приписи і міфологічні пояснення), *араньяки* («лісові книги») та *упанішади* (філософські тексти), які завершили формування Вед. Усі ці шари традиційно пов'язують із *чотирма стадіями життєвого шляху* вищих варн індійського суспільства. У дитинстві людина вивчає в домі вчителя Веди. Як голова сім'ї й дому, жрець користується брахманами. У зрілому віці, залишившись на самоті, як пустельник він знайомиться з араньяками. Наприкінці життя, коли брахман відрікається від світу, він опановує мудрість упанішад.

У цей період відбуваються зміни в пантеоні богів. На перший план виходить БРАХМА, який є своєрідною модифікацією свого стародавнього прототипу – Брахмана як вищої абсолютної духовної реаль-

ності. Він зображується з чотирма обличчями. Брахма визначає кастовий устрій, з різних частин його тіла, як уважається, виникли варни (з уст – брахмани, з рук – кшатрії, зі стегон – вайш'ї, зі ступнів – шудри). Він – бог-творець Всесвіту, і від його життя залежить порядок часу. Головним циклом є *кальпа*, «день Брахми» (4320 млн. земних років), а найбільшим циклом – «100 років Брахми» (311040000 млн. р.).

Надзвичайного значення набуває ритуальна сторона, яка веде до піднесення варни брахманів. Уважалось, що світ підкоряється богам, боги підкоряються заклинанням, заклинання підкоряються брахманам, тому брахмани вище від богів. Самі боги підкоряються кастовому розподілу, тобто різні боги вшановуються різними варнами.

Кожний індієць, до якої б течії в індуїзмі він не належав, вірить в абсолютну реальність Брахмана, карму, сансару і мокшу, визнає авторитет Вед, додержується принципів дхарми.

Брахман – це абсолютне безособистісне духовне начало, вища об'єктивна трансцендентна реальність. Поза Брахманом нічого не існує. Все, що є суттєве, існує в ньому. Брахман являє собою триєдність індуїстської тріади. Брахман, як вища реальність відносно чуттєвого світу, виступає як творець, хранитель і руйнівник. Як трансцендентна реальність Він є абсолютне безособистісне буття, котре не має будь-яких атрибутів. Усі індуїстські боги є втіленням одного бога Брахмана. В індуїзмі Брахмана не відрізняють від *Атмана*, всепроникаючого індивідуального (суб'єктивного) духовного начала, яке протиставляється Брахману й у той же час збігається з ним, оскільки Брахман усвідомлює себе та стає Атманом. Поняття Брахмана й Атмана є ключовими в індуїзмі. Вони визначають місце людини і її душі в реальному та потойбічному світах, допомагають їй усвідомити причини страждань.

Віра в авторитет Вед або заперечення їх авторитету породили декілька філософських шкіл і релігійних течій (*даршан*). До *ортодоксальних даршан*, які визнають авторитет Вед, відносять даршани, що безпосередньо ґрунтуються на текстах Вед (міманса й веданта) та школи, які утворились на незалежній основі (санкх'я, йога, ньая і вайшешика). До *неортодоксальних даршан*, які заперечують авторитет Вед, належать чарвака, буддизм та джайнізм.

Кожний індієць вірить у *дхарму* – довічний моральний світовий порядок. Дхарма – це те, що тримає світ і суспільство, це універсальний, довічний порядок, який утворює, зберігає й руйнує Всесвіт, який діє на богів та все існуюче. Дхарма – це закон, обов'язок, сукупність установлених правил. Для підтримки і збереження світопорядку необхідно дотримуватися дхарми. В цілому дхарма людей – це правда,

чистота, доброзичливість, ненасильство. Кожний індієць повинен дотримуватись своєї дхарми, відповідно до своєї касты й свого віку. Дотримуватись своєї дхарми означає додержуватись основи моралі. Порушення закону дхарми є великим гріхом, який веде до поганого перенародження. Дхарма вічна і незмінна.

Уявлення про *сансару* ґрунтуються на ідеї універсальності всього живого, між різними формами якого існують можливі переходи. Саме життя знищити неможливо, змінюються лише його зовнішні оболонки. Смерть живої істоти не є закінченням її життя. Вона лише означає перехід до продовження життя в другій оболонці. Коло сансари не обмежується земним світом. У нього входять потойбічні реальності пекла і раю. Кругообіг життя (сансара) продовжується до тих пір, доки людина не звільнюється від усіх земних бажань.

Сансара як цикл перенароджень регулюється *законом карми*, якому підкоряється кожна жива істота. Слово «карма» перекладається як «дія», «вчинок». Карма є одним із найважливіших уявлень в індуїзмі. В широкому змісті карма означає сукупність усіх дій живої істоти за час свого існування, які визначають подальший процес перенародження. Кожний свідомий вчинок людини відкладається в глибинній пам'яті, зберігається там і проявляється при певних обставинах. В індуїзмі закон карми пов'язують з нормами моральної поведінки, з дхармою.

Припинення дії закону карми та звільнення від ланцюга перенароджень (сансари) – вища й кінцева мета в житті кожного індійця. *Мокша* означає звільнення від усіх страждань, від залежності земного існування. Цього можна добитися тоді, коли людина досягає поєднання, злиття з божественною трансцендентною реальністю (Брахманом). У процесі звільнення, поєднання з Творцем людина відчуває вище блаженство (*ананда*). Якщо людина буде наполегливою, вона може досягти звільнення при житті.

Крім того, в упанішадах – філософських текстах VIII–VI ст. до н.е. – були викладені основні філософські вчення Стародавньої Індії. Найбільш відомі з цих шкіл – *веданта*, *санкх'я*, *йога*. Вони розвивали як теоретичні, так і практичні засади індійської релігії. Зокрема, школа йоги ставила завдання вивільнення душі (пуруші) від матеріальної оболонки (пракріті). Для цього було потрібно вісім етапів йоги: утримання; виконання настанов (особливо принципу *агімси*, тобто не завдавати шкоди нічому живому); вправи для тіла; дисципліна дихання; дисципліна почуттів; дисципліна розуму; споглядання; транс й екстаз.

3. Індуїзм

Особливості індуїзму. В кінці I тис. до н.е. брахманізм поступово переростає в *індуїзм* – тип релігії, який з деякими модифікаціями продовжує панувати в Індії до наших часів. Трансформація була наслідком внутрішньої реакції на елітарність брахманізму, а також потреби протистояння новим культам, зокрема – буддизму. Індуїзм відрізняється, перш за все, демократизацією культу. З'являються публічні культові церемонії та обряди. Будуються храми (першими храми почали будувати джайністи і буддисти), виникають статуї й зображення богів, яких раніше не було. Боги стають більш близькими і зрозумілими за допомогою своїх *аватар*, тобто сходжень, утілень. У жертвопринесеннях переважають безкровні жертви, що відповідають принципу агімси, хоча в деяких таємних культурах людські жертвування відбувалися практично до сучасності. Втім, головним у культурі стає вшанування зображень божеств, благоговійне споглядання їх, а жертви відходять на другий план. З'являються чаклунство й чаклуни – «нижчі» брахмани.

Індуїзм з його акцентом на особисте релігійне життя не створив церковної організації, та взагалі розвивався не як єдине вчення, а як сукупність різних напрямків, шкіл, які засновувалися та очолювалися святими вчителями – *гуру*. Як і раніше, вшановувались різні боги, але найбільш важливими стають БРАХМА, ВІШНУ і ШИВА. Кожен із цієї своєрідної трійці (*тримурті*) виконував свою функцію: Брахма – творець світу, Вішну – його охоронець, Шива – руйнівник. Брахма ще вважається верховним богом, але фактично на перший план виходять Вішну й Шива – саме прихильники цих богів створюють два головних напрями в індуїзмі – вішнуїзм і шиваїзм.

Вішнуїзм. ВІШНУ є основою Всесвіту і джерелом усього існуючого. Головна його функція – охорона. Він зображується людиною з чотирма руками, з шкірою темно-синього кольору. Згідно з розповсюдженою класифікацією існує *10 аватар Вішну*. Бог з'являється з метою врятувати світ від небезпеки, загальної загибелі. Визначають таку послідовність аватар: риба, черепаха, вепр, людина-лев, карлик, Парашурама (Рама із сокирою), Рама, Кришна, Будда і Калкін. Найбільш важливими вважаються аватари РАМИ й КРИШНИ. КАЛКІН – майбутнє втілення. На думку віруючих, у кінці нашої похмурої ери з'явиться Вішну у вигляді людини на білому коні. Він засудить грішників, нагородить праведників та відновить «золотий вік».

Шиваїзм. ШИВА («благий», «який приносить щастя») як самотійне божество ввійшов до пантеону порівняно пізно (близько II ст. до н.е.), але джерела його культу сягають ведичного Рудри. В

Шиві були синтезовані риси різних арійських і доарійських богів. Головною його функцією вважається руйнівна (бог смерті, руйнування, зміни), що частково пов'язано з тим, що Шива – покровитель аскетів, які прагнули до руйнування й зміни, до злиття з Вічністю та Абсолютом. Йому відведена роль руйнівника світу і богів у кінці кожної калпи. Його оточення становлять праматхї (мучителі), вовкулаки, злі духи.

Але фактично в культурі Шиви на перший план вийшов утворюючий момент – культ життєвої сили. Цей аспект культу Шиви, що символізується у формі *лінгама* (чоловічого життєтвірного начала) набув великої популярності. Стовпові кам'яні лінгами в храмах і домашніх вівтарях індійців символізують могутність та життєутворюючі потенції Шиви. До Шиви зверталися жінки і чоловіки, які бажали дітей. Вважається, що вся сила величезних потенцій Шиви залежить від його духовної енергії (*шакті*), яка накопичується під час медитації й аскетичної діяльності, а також є проявом його чоловічої життєтвірної сили. Втіленням космічної енергії Шиви, яка регулює світовий лад, є його оргіастичний танок («тандава»). Шива – бог ритму і танцю. Його зображують з чотирма руками, в гармонійному русі танцю. Між бровами у нього око розгніваного руйнівника, погляд якого все спопеляє.

Набувають поширення також культу дружин Шиви, зокрема Дургі та Калі – остання була жахливого вигляду й уважалась покровителькою вбивць, у її культурі людські жертвопринесення зберігалися принаймні до XIX ст. Натомість покровителем любові був юнак *Кама*, якого зображували сидячим на папузі з луком та стрілами, які насилали любовну пристрасть. Кама, як сфера чуттєвого, емоційного життя, гармонійно поєднувалась з іншими сферами. В деяких храмах, прикрашених зображеннями любовних сцен («Камасутра в камені» – храм Кхаджурахо у Центральній Індії), практикувалась храмова проституція (португальці називали індійських жриць любові *баядерами*).

Розвиток індуїзму. Індуїзм досягає розквіту в епоху Середньовіччя. Приблизно до II–V ст. були завершені величезні індійські епоси, які набули не тільки художнього, а й релігійного значення – *Махабхарата* і *Рамаїя*. Створюються численні збірки міфічних переказів – *пурани*. Поширюються культу священних тварин – корови, змії, мавпи; а також культу священної річки – Гангу, священних міст – Бенареса та ін. Дальшого поширення набуває кастова система – у сучасній Індії нараховується до 2–3 тисяч каст. Розвиваються системи йоги, а також побутові обряди (напр., кремація трупів), які супроводжують ортодоксального індуїста протягом усього його життя – від колиски до поховального вогнища. Власне, індуїзм розвивається не тільки як релігія, а і як спосіб життя. Залишається *обов'язковим*

для всіх напрямів індуїзму: визнання авторитету Вед, учення про карму і про переселення душ, віра в боговстановленість каст. Сьогодні індістами є 900 млн. людей.

Сикхізм. Протягом своєї історії індуїзм зазнавав кілька спроб реформації. Один з таких реформаційних рухів перетворився в окрему релігію. Це сикхізм – релігія сикхів (мовою гінді «сикх» – учень), які живуть на північному заході Індії (штат Пенджаб). Він виник у XV ст. (засновник – НАНАК) як реакція на розповсюдження мусульманства, фактично поєднавши вчення індуїзму та ісламу на ґрунті монотеїзму. Історично розвивається як військово-релігійна секта. Святе Письмо сикхів має назву *Адігрантх*. Сикхізм проголошує рівність усіх людей перед богом, засуджує аскетизм, чернецтво. Общини сикхів дуже згуртовані, проповідується беззастережна покірність духовному наставникові – гуру. В XVII–XVIII ст. сикхи мали свою державу й зараз теж ведуть боротьбу за незалежність. Вони вирізняються тим, що не стрижуть волосся та бороду, носять особливий залізний браслет і національний одяг. Сикхізм нараховує сьогодні до 23 млн. віруючих.

Кришнаїзм. У XX ст. індійські культу та релігійні вчення починають поширюватись в інших країнах, зокрема Європи й Америки. Різні гуру засновували свої школи, користуючись своєрідною модою на східні релігії. Одним з таких гуру був СВАМІ ПРАБХУПАДА, який у 1966 р. заснував у США «Міжнародне товариство свідомості Кришни». Слід згадати, що КРИШНА (перекладається як чорний) був одним з відомих і шанованих ведичних богів, йому присвячувались в Індії різні свята, він був героєм різних міфів. Кришна розглядався також як одна з аватар Вішну.

Сучасні кришнаїти (або *вайшнави*), общини яких поширені в багатьох країнах, розглядають Кришну як головного – єдиного – Бога-Особу (тобто, можна говорити про тяжіння цього вчення до монотеїзму). Їх головна мета збігається з іншими напрямками індуїзму – це повне очищення та вивільнення людини від матеріального світу. Кришнаїти дотримуються вегетаріанства, відмовляються від будь-яких одурманюючих засобів (наркотиків, спиртного, тютюну, навіть кави і чаю), щоденно мають 1728 разів оспівувати мантру «Харе Кришна». Кришнаїти визнають авторитет ведичного вчення, але як джерело його розглядають перш за все *Бхагаватгіту* – це частина Магабгарати, так званий філософський діалог Кришни з принцом Арджуною, – яка видається з коментарями Прабхупади. Після смерті вчителя керівництво общинами кришнаїтів у світі перейшло до його учнів, об'єднаних у Головний Керівний Комітет, розташований нині в Майяпурі (Індія).

4. Джайнізм

Елітарний характер брахманської релігії викликав певну реакцію серед інших варн. Позбавлені свободи відправи релігійних обрядів, а також незадоволені посиленням впливу брахманів на владу, окремі представники світських каст становили опозицію пануючої релігії. Саме кшатріями були засновані дві опозиційні секти – джайнізм і буддизм, – які перетворились згодом в окремі релігії, тільки з різною долею: буддизм став світовою релігією, але втратив свої позиції в Індії; джайнізм залишився як одна з національних релігій індусів.

Джайнізм виникає приблизно в VII–VI ст. до н.е. Його назва пов'язана з ім'ям засновника – ВАРДХАМАНИ МАХАВІРИ ДЖИНИ (тобто «переможця»). Його життя схоже з життям Будди, можливо, вони навіть зустрічались. Опозиційність джайнізму по відношенню до брахманізму полягала у відкиданні авторитету Вед та боговстановленості варн. У той же час він виходить із загальних ідей про перевтілення та карму, розглядаючи *мокишу*, тобто вивільнення душі від матерії й закону карми, як головну мету існування. Сам Вардхамана вважається останнім з 24 *тиртханкарів*, тобто тих, хто звільнився від карми.

Головним засобом досягнення мети вважається *аскетизм*. Джайністами спочатку взагалі були тільки аскети-мандрівники; згодом залучаються і миряни, але аскетичний напрям залишається головним. Якщо миряни повинні бути вегетаріанцями та вести пуританське життя, то ченці-аскети катували своє тіло багатоденними постами (інколи – до смерті від голоду), стоянням на ногах, мовчанкою; окремий напрям – *дігамбари* – ходили голі.

Джайнізм вимагає від своїх вірних *істинної віри, істинного пізнання, істинного життя*. Він відрізняється від інших індійських релігій – загалом дуже терпимих – незвичним фанатизмом. Моральні правила джайнізму ґрунтуються на *п'яти обітницях*: 1) не завдавати шкоди живому (агімса – ченці-аскети навіть підмітають шлях перед собою та зав'язують рот хусткою, щоб випадково не задавити чи не ковтнути найменших комах чи мурах); 2) не красти; 3) не чинити перелюбу; 4) не бажати вигоди; 5) бути щирим і благочестивим у промовах. Ці моральні заповіді позбавили джайністів можливості бути селянами чи воїнами, тому вони стали переважно торговцями або інтелектуалами. Зараз їх кількість в Індії невелика (4,2 млн., тобто менше ніж 0,5 % населення), але вплив на суспільне життя значно більший.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

⇒ Дайте загальну характеристику міфології ведичного періоду?

- ⇒ Які зміни в пантеоні богів відбулися в період брахманізму?
- ⇒ Що розуміють індуїсти під сансарою, кармою і мокшею?
- ⇒ Які функції в індійській міфології виконував бог Брахма?
- ⇒ Які головні особливості віровчення індуїзму?
- ⇒ Назвіть головні функції бога Шиви?
- ⇒ Які Ви знаєте перевтілення бога Вішну?
- ⇒ Який склад ведичного комплексу?
- ⇒ Які головні течії в сучасному індуїзмі?
- ⇒ Що розуміють в індуїзмі під Брахманом і Атманом?

Додаткова література

- Альбедиль М. Ф.* Индуизм: Творящие ритмы. – СПб., 2004.
- Бхагавад-Гита* как она есть.
- Вайнтруб І.* Ведизм. «Словесний портрет» сакральної культури індської цивілізації // Людина і світ. – 1998. – № 1.
- Вайнтруб І.* Індуїзм. «Словесний портрет» сакральної культури індійської цивілізації // Людина і світ. – 1998. – № 3.
- Васильев М. И.* История религий Востока. – М., 1983. – Гл. 11–14.
- Гусева Н. Р.* Индуизм: История формирования. Культурная практика. – М., 1977.
- Древнеиндийская философия.* – М., 1972.
- Иванова Л. В.* Индуизм. – М., 2003.
- Индуизм, джайнизм, сикхизм. Словарь. – М., 1996.
- Индуизм. Портал. [Электронный ресурс] Режим доступа:
[http://ru.wikipedia.org/wiki/Портал: Индуизм](http://ru.wikipedia.org/wiki/Портал:Индуизм)
- Караванов И.* Смерть после смерти. (Об инд. обряде самосожжения вдовы после смерти мужа) // Наука и религия. – 1991. – № 7.
- Мень А.* История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни. – Т. 3. У врат молчания. Духовная жизнь Китая и Индии в середине первого тысячелетия до нашей эры. – М., 1992. [Электронный ресурс] Режим доступа:
http://alexandrmn.ru/books/tom3/3__tom.html
- Токарев С. А.* Религия в истории народов мира. – М., 1986. – Гл. 15.
- Упанишады. Тт. 1–3. – М., 1992.
- Фаликов Б. З.* Неоиндуизм и западная культура. – М., 1994.
- Филипович Л.* Індуїзм – єдність у відмінностях // Політика і час. – 1995. – № 1.

ТЕМА VII

БУДДИЗМ

Буддизм – найдавніша з трьох світових релігій. Більшість віруючих буддизму знаходиться в країнах Південної, Південно-Східної й Східної Азії. Сьогодні в світі нараховується близько 400 млн. мирян, які сповідують буддизм, і 1 млн. ченців. У сучасній Індії проживає приблизно 8 млн. буддистів. Буддизм виник як ересь у брахманізмі.

1. Особистість засновника буддизму

Засновник буддизму – реальна історична особистість. Так уважає більшість учених, які вивчали історію цієї релігії, на основі письмових джерел, що збереглися. Ці тексти називають його різними *іменами*: Сиддхартха (особисте ім'я), Гаутама (ім'я роду), Шак'ямуні («мудрець із племені шак'я»), Будда («просвітлений»), Татхагата («який так приходить і так відходить»), Джина («переможець»), Бхагаван («який торжествує»). Всі ці імена відображають риси особистості засновника або в його реальному, мирському житті, або в подальшому – релігійно-міфологічному.

Згідно з офіційною буддійською хронологією, Гаутама народився у 623 р. і помер у 544 р. до н.е., але більшість дослідників уважають *датами його життя 566–486 рр. до н.е.* В існуючих біографіях тісно переплетене реальне та міфологічне життя Будди.

Реальне життя відносно просте. Сиддхартха – принц, син царя Шуддходани, правителя невеликого князівства Капілавасту, яке розміщувалось на території сучасного Непалу. Місцем його народження називають гай Лумбіні. Матір'ю Будди була Махамая, котра померла невдовзі після родів. Відповідно до легенди, Махамая побачила сон, у якому в її бік нібито ввійшов білий слон, що привело до зачаття Бу-

дди. За легендою Будда народився з боку матері. В 16 років він одружився на Яшодхарі. До 29 років він жив у розкоші й бездіяльності в царському палаці. Одного разу під час прогулянки принц Сиддхартха побачив покриту язвами хвору людину, потім немічного старця, потім похоронну процесію і насамкінець аскета, який займався медитацією. Він зрозумів, що його попереднє життя у світі чуттєвих бажань було марним. Він залишив свій дім, дружину з новонародженою дитиною та став мандрівним аскетом. П'ять років Сиддхартха займався суворою аскезою, щоб звільнитися від примар чуттєвого світу. Коли він зрозумів, що на цьому шляху неможливо досягти метафізичного звільнення, то сів під деревом бодхі на березі річки Найрадждана і заглибився в медитацію. На 49-ий день, подолавши багато спокус, які насилали на нього злий дух Мара, принц досяг просвітлення, став Буддою (від санск. «буддха» «просвітлений», «який пробудився»). Наступні 45 років Будда мандрував Індією в колі своїх учнів та проповідував своє вчення. Свою першу проповідь він зробив поблизу міста Бенарес для п'яти учнів. Уважається, що за своє життя він провів понад 48 тис. проповідей-бесід. Згідно з буддистською традицією, земний шлях Будди скінчився у 80 років, коли він досяг кінцевої мети людського існування – стану нірвани.

Будда помер у місті Кушинагар. Тіло його було спалено згідно зі звичаями Індії, й прах було поділено між вісьма його послідовниками, шість із яких були послані у чернечі общини. Всі, хто одержав прах, поховали його і збудували на тих місцях надмогильні піраміди (*ступи*). Культ ступ у різних архітектурних варіантах і тепер розповсюджений в усіх країнах буддійського світу.

Крім того, згідно з легендою, учень Будди вихопив із полум'я поховального вогнища один із його зубів. Цей зуб також став об'єктом культу. Його пильно берегли, під час війн перевозили з метою безпеки із країни в країну. Кінець кінцем він отримав постійне місце в Шрі-Ланці в місті Канді. На його честь був збудований спеціальний храм *Зуба Будди*. На сьогодні це головна реліквія буддизму.

Міфологічна біографія виглядає таким чином. Під час багатьох калп Будда перенароджувався на землі у вигляді різних живих істот: 83 рази святим, 58 разів царем, 24 рази ченцем, 18 разів мавпою, 13 разів купцем, 12 разів куркою, 8 разів гускою, 6 разів слоном, а також рибою, пацюком, теслею, ковалем, жабою, зайцем і т. д. Усього *таких перенароджень було 550*. Оскільки світ у цей час перебував у темряві незнання, боги вирішили, що настав час йому народитися людиною, досягти просвітлення, стати Буддою, почати проповідувати своє вчення, показати людству шлях до спасіння. Так усе і сталося.

Будда сам вибрав, де і від кого йому народитись: Північна Індія, плем'я шак'я, від царя Шуддходани й цариці Майї. Цариці приснився віщий сон, ніби білий слон увійшов в її лоно. Тлумач снів провістив народження великого сина із 32 незвичайними тілесними ознаками (золотиста шкіра, рівні зуби, широкі п'яти, довгі пальці рук та мочки вух тощо), власник яких може стати або Великим Правителем, або Великим Учителем. Батько готував його до першого шляху, але не в його владі було змінити те, що було передбачено богами. Вони послали Гаутами *чотири зустрічі* – з німечним стариком, жорстоко страждаючим хворим, небіжчиком і жебраком-ченцем, – чотири знамення, котрі змінили його життя.

Зустрічі із старістю, хворобою і смертю відкрили йому нестійкість, мінливість світу, в якому живе людина. Зустріч з монахом підказала йому шлях, котрим він повинен іти. Але відкриття істини прийшло після довгих пошуків. Сиддхартха стає аскетом, але після 7 років відкидає цей шлях. Він сідає під дерево – священний фікус – і занурюється у стан споглядання, вирішивши не вставати з місця, доки не осягне істину. Незважаючи на спокуси демона Мари, на 49-ий день він отримує просвітлення. Він стає Буддою сам, відкриває «шлях будди» для інших, утворює чернечу общину, проповідує своє вчення й у віці 80 років заглиблюється у *нірвану*.

2. Чотири «істини» буддизму та його етика

Чотири «істини» буддизму. Буддизм – це релігійна система практики і доктрина, яка утворена на основі стародавніх релігійно-філософських концепцій Індії, що базуються на вірі у перевтілення. Головна ідея буддизму, яка не протистоїть іншим релігійним системам, полягає у твердженнях, що «життя є стражданням», але «існує шлях до спасіння». Суть буддійської концепції виражається в *чотирьох «істинах»*, сформульованих Буддою в його першій проповіді в Бенаресі.

Перша «істина» – «існує страждання» (*дукха*). Його неодмінно зазнає кожна жива істота, тому всяке життя – страждання. Народження є стражданням, старість є стражданням, хвороба є стражданням, спілкування з немилим є стражданням, розлука з милим є стражданням, недосягнення бажаного є стражданням. На відміну від брахманізму, який стверджував, що страждання є карою за попередні гріхи і що благочестя й відданість Богу позбавлять від страждань, буддизм уважає, що саме життя є стражданням, котрого не можуть позбавити ані жертви, ані любов до богів, ані аскеза. Позбавитися від страждань можливо лише тоді, коли людина зможе вийти з кола сансари.

З буддійської точки зору життя не має початку. Кожна жива істота є безначальним явищем. Узагалі життя – це емпіричне буття, яке являє собою потік різних думок, почуттів, спогадів. Зміст цього потоку змінюється кожен мить. Тому емпіричне буття є ілюзією, і немає нічого, крім миттєвих комбінацій елементів. Згідно з буддизмом кожна особистість з її внутрішнім та зовнішнім світом є тимчасовим «сполученням безначальних і безкінечних складових частин, нібито стрічкою, зітканою з безначальних та безкінечних ниток». Коли настає смерть, то тканина з визначеним візерунком (особистість) ніби розплутується, але ті ж самі «нитки» знову поєднуються, утворюючи нову стрічку з новим візерунком (нову особистість).

Цей процес без початку й без кінця, колесо життя є *сансара*. Відповідно до буддійського вчення про перенародження не існує переселення душі в нове тіло. Тут узагалі немає душі, яка б звідкись виходила і кудись уходила. Існує лише пучок рівнозначних «ниток» (елементів), що поєднуються в різноманітні візерунки. Людське життя від народження до смерті – це лише мить, маленький епізод у течії «ниток» із вічності у вічність.

Друга істина – «*є причина страждань*». Це – прив'язаність до життя, спрага буття, яка веде від відродження до відродження. Спрага життя, спрага насолоди наповнює існування людини, утворюючи безперервний ланцюг боротьби за існування. Людину охоплює похмурість (авідья), вона не бачить марноти, вона прив'язана до життя, кружляє у вихорі існування, чинить дії й закладає форму нового життя. Етапи людського буття в буддизмі зображуються на великому колесі, яке поділене на три кола. Все колесо знаходиться в пазі та кігтях чудовиська, котре символізує прив'язаність до життя. У центральній частині – курка, змія і свиня (символи трьох головних пороків: похитливості, гніву й похмурості). Середнє коло містить картини шістьох категорій свідомих істот: царства людей, богів, демонів, тварин, пекла, страждаючих духів. Зовнішнє коло, більш вузьке, вміщує 12 картин головних етапів людського буття.

Третя істина – «*можливо припинити страждання*». Припинення страждання полягає в усуненні цієї спраги життя шляхом повного знищення бажання. Потрібно ліквідувати причини, які породжують страждання, що приведе до їх знищення. Цього можливо досягти при житті людини. Перш за все потрібно приборкати бажання і постійно розмірковувати про істину. Тоді можна через чотири стадії зосередження досягти вдосконаленого стану, звільнитися від земних бажань, які пов'язують людину із земним світом. Стадія звільнення дістала назву *нірвани* (букв. «згасати»), коли разом із згасанням бажань зникають і страждання. Повне викорінення і добрих, і

поганих бажань відповідає стану нирвани, коли людина виключається із процесу відродження. *Нірвана* – кінцева мета існування. В принципі стану нирвани можна досягти при житті людини. Будда досягнув просвітлення у 35 років, а в кінці життя – остаточного стану нирвани (махапаринирвани).

Це вчення має таке метафізичне обґрунтування. Хвилювання мінливого емпіричного буття забезпечується трансцендентним існуванням істинного надбуття. Кільцем, яке їх зв'язує, є *дхарми*, які мовби впливають із надбуття в буття й одразу ж відходять. Дхарма (закон) – це частки Всесвіту, атоми-монади. Цей процес випливання, «народження» дхарм і їх «зникнення» не має початку в часі. Цей нескінчений ланцюг явлень утворює ілюзію емпіричного буття. Таким чином, дхармами називають істинно існуючі, трансцендентні, непізнані носії – субстрати тих елементів, на які розпадається потік свідомості. *Досягнення нирвани являє собою повернення до первісного стану спокою.* Для людини шлях до спокою лежить через мудрість, яка розрізняє марне та немарне. Мряка розсіюється, і завдяки мудрості затамовується все більша кількість елементів, доки не настає останній момент. Тоді особистість перестає існувати емпірично. Море буття перестає хвилюватися й заглиблюється у вічний спокій істинного буття.

Четверта «істина» стверджує, що існує шлях до припинення страждань. Це так званий «*шляхетний восьмикладовий шлях*», який пройшов і про який учив сам Будда. Цей шлях складається з восьми ступенів та дає уявлення про основи буддистської моралі. Він відкритий для всіх – як для ченців, так і для простих людей, котрі наполегливо будуть працювати над собою, вдосконалюючи свої думки й дії. Для тих, хто вирішив стати на шлях Будди, необхідно виконувати вісім вимог:

1) *правильні погляди* протиставляються хибним поглядам, які є причинами людських страждань. Розуміння чотирьох благородних істин є прикладом правильних поглядів;

2) *правильні рішення* потребують від подвижника не тільки знати істину, але й бути готовим рішуче втілювати цю істину в життя. Тому йому потрібно відмовитися від земних бажань, які прив'язують до світу, від поганих устремлінь та ворожнечі до людей;

3) *правильна мова* обумовлена правильними рішеннями, щоб втілювати істину в життя, для чого вкрай необхідно відмовитись від неправди і клевети, грубих слів і пустих розмов;

4) *правильна поведінка* потребує правильної дії, достойної поведінки. Тому потрібно відмовитись від знищення живих істот (принцип *агімси*), від крадіжки і здирництва й стати на шлях добродетес-

ті, співчувати до ближнього та всього живого на землі. Треба приборкати свої негативні емоції, виховувати в собі простоту і спокій;

5) *правильне життя* пропонує людині чесно заробляти собі на життя, не дозволяти собі використати недозволені засоби;

6) *правильне зусилля* вимагає від особистості викоренити в собі як старі, так і нові шкідливі звички, думки. Потрібно постійно намагатись наповнювати свій розум добрими думками й устремліннями;

7) *правильне спрямування* думки наполягає на необхідності постійно бути пильним, до всього ставитись уважно. Слід свідомо ставитися до свого тіла, почуттів, думок, об'єктів спостереження, щоб не стати від них залежним. Треба без жалю позбавлятися від прихильності до речей, думок, почуттів цього світу;

8) *правильне зосередження* можна досягти лише тоді, коли людина живе відповідно до попередніх правил. Тільки тоді вона може пройти чотири стадії медитації. На першій стадії особистість зосереджує свій чистий і незатемнений розум на осмисленні буддистських істин та насолоджується чистотою свого мислення. На другій стадії віра в істину розганяє всі сумніви й відкидає необхідність міркувань. Внутрішня радість і спокій супроводжують потік мислення. На третій стадії медитації подвижник намагається досягти стану байдужості. Людина звільняється від почуття тілесності, хоча й усвідомлює отримані нові якості. На останній стадії особистість звільняється від останніх осередків усвідомлення, всіх почуттів і входить у стан вдалої незворушності та байдужості. Таким чином вона звільняється від страждань, стає *архатом*, тобто досягає нірвани.

Восьмискладовий шлях можна розділити на три головних складових: пізнання (*праджня*), поведінка (*шила*) і зосередження (*самадхі*). Людина, яка йде цим шляхом, тим самим стає на «шлях Будди». Він називається «серединним шляхом», тому що, дійсно, лежить посередині між крайнощами ведійської релігії з її культами й жертвопринесеннями, з одного боку, та аскетами-пустельниками Стародавньої Індії, які катують свою плоть, з іншого. Символом цього шляху є *колесо вчення* з вісьмома спицями.

Закон карми та етика буддизму. Муки життя не є наслідком гріхопадіння, й особистість не винна в тому, що вона взагалі страждає. Але одні люди страждають більше, ніж інші. Часто злодій насолоджується, а добра людина страждає без вини. Це питання вирішується в буддійському вченні про віддачу, про моральну відповідальність. Кожне дане життя пов'язане з попереднім. Тому страждання кожної людини залежать від вчинків особистості, яка їй передувала. Цей закон залежного начала називають *законом карми*.

У буддизмі виділяють 10 видів гріховних дій: гріхи тіла – вбивство, крадіжка, перелюбство; гріхи слова – неправда, наклеп, образа словом (лихослів'я), легковажна мова (марнослов'я); гріхи думки – жадібність (заздрість), недобррозичливість (злоба), невігластво (єретичні думки). Вони призводять до наступних кармічних наслідків: короткості життя і хвороби; злиднів, залежності від життєвих обставин; безлічі ворогів, перенародження жінкою або євнухом; лихослів'я, втрати довіри; втрати друзів; отримання неприємного голосу, що викликає огиду людей; породження в каліцтві, багатьох хвороб, огидного характеру; нездійснення в послідовнім житті жодного багання.

10 світлих дій, які приносять заслуги, є: захист чужого життя, щедрість, цнотливість, лагідність, правдивість, миротворчість, смиренність, милосердя, жаль (співчуття), прагнення до істинного знання. Кармічні наслідки відповідно – здоров'я; народження в шляхетній родині; відкриття шляху в світ форм і світ без форм, що допомагає збагнути вищу істину, досягти звільнення; радість родичам; отримання великої світи; гарантує багатство в майбутньому житті; одержання власної слави; здобуття мудрості; постійне щастя.

У конструюванні карми головна роль належить думці, оскільки слова і дії є вторинними відносно свідомості. А непередбачені дії карми не утворюють. Мабуть, тому *етика буддизму має пасивний характер*. Головним її догматом можна вважати вимогу «непротилежності злу насильством». Існують заповіді – окремі для мирян та для ченців. Так, для мирян праведне життя вимагає: 1) не вбивати живої істоти; 2) не красти; 3) не перелюбствувати; 4) не говорити неправди; 5) не пити оп'янюючих напоїв. Для ченців це заборони: 1) на їжу в невідновлений час; 2) на світські втіхи; 3) на вбрання й пахощі; 4) на м'яку постіль; 5) на отримування грошей; а також ще близько 250 різних правил поведінки.

Практика медитації. Людина, яка бажає йти цим шляхом, повинна увірувати в те, що існує безперервний процес перевтілень, котрий спрямовується законом карми; що для нього єдине сховище в житті – це Будда, його вчення (*дхарма*) і буддійська община (*сангха*) (загалом це зветься *триратна*, або *три скарби* – *Будда, дхарма й сангха*); що дотримання буддійських правил моральної поведінки та умоглядних вправ приведе людину до звільнення від страждань.

Для досягнення внутрішнього спокою і приборкання думки служить *практика медитації*: вправи йогів, споглядання різних релігійних об'єктів (їх нараховується до 40), мислення на задані теми (наприклад, про Будду, про смерть та ін.), ритмічне і спокійне дихання,

різні ступені трансу й екстазу, культивування дружелюбності, жалю, симпатії до всіх живих істот. Практика медитації та дотримання норм моралі, згідно з буддійськими канонами, дозволяє зосередити увагу на мисленні про суть буття. Із цього стану людина може перейти на шлях просвітлення, збагнути мудрість. Але мудрість досягається не за допомогою аналізу й спостережень, а завдяки інтуїції та духовному прозрінню, раптовому усвідомленню істини.

Раптове «прозріння» – це лише перший крок до нірвани. У буддизмі виділяють *чотири стадії «просвітлення»*: перша – входження в потік, який веде до нірвани; друга – останнє повернення в цей світ перед досягненням нірвани; третя – неповернення в цей світ; четверта – досягнення нірвани після смерті.

Праведне самозаглиблення передбачає послідовне досягнення 4 груп екстазів (*дх'ян*): 1) відсутність бажання, є тільки обмірковування та зважування; 2) відсутність обмірковування, але є радість та приємність екстазу; 3) відсутність почуття радості; 4) повна байдужість. Цього стану досягають *архати* – святі, але це можливо тільки після кількох існувань у праведному житті. Кінцева мета – згасання всіх почуттів людини, вихід із «світу страждань» і є останнім етапом на шляху до нірвани.

3. Буддійський канон та історія поширення буддизму

Типітака. *Типітака* («три кошики») – це звід священних текстів буддизму. Санскритська версія Типітаки збереглась не в повному обсязі й відома головним чином у перекладах китайською і тибетською мовами. Вчення Будди передавалось на пракритах, місцевих діалектах спрощеного санскриту, до якого відносять й мову палі. П'ять століть учення Будди існувало в усній традиції, та тільки в кінці I ст. до н.е. було записано мовою палі на о. Ланка. Палійський канон у повному обсязі був утворений у V ст. Типітака складається з трьох частин.

Віная-нітака (дисциплінарні правила для ченців) має три розділи: Суттавібханга (містить 227 правил поведінки для монахів і більше 300 для черниць), Кхандхака (включає перелік правил ухощення до буддійської общини, правила ритуалу омивання, одягання тощо). Паривара є катехізисом для монахів, де класифікуються дисциплінарні правила.

Сутта-нітака – вислови і проповіді Будди в переказі його улюбленого учня Ананди, має 5 розділів. Дигха (зібрання докладних повчань, у яких розповідається про істинні шляхи до просвітлення, про

даремність знань Вед, про школу демонстрації надприродних здібностей, суть моралі, мудрості про походження віри та ін.). Мадждхіма (зібрання середніх повчань, складається з 152 сутт, у яких Будда вчить як контролювати свої думки, слова і вчинки, що таке дхарма, темна і прозорлива свідомість, нірвана тощо). Сам'ютта (зібрання пов'язаних повчань, складається з 2889 сутт, у яких пояснюється суть функціонування шести органів почуттів, описуються останні кроки по восьми-складовому шляху, що ведуть до звільнення, до просвітлення, до нірвани. Ангуттара (складається з 2308 сутт), у котрій описуються явища: думка, любов, добро, Будда, два види карми, 11 видів щастя, які ведуть до нірвани і добра, й ін. Кхуддака (зібрання малих творів, налічує 2200 історій, повчань, афоризмів) уключає одну з головних формул: «Я шукаю сховище в Будді, я шукаю сховище в дхармі, я шукаю сховище в сангхі», 5 повсякденних заповідей буддиста.

Абхїдхамма-пітака складається із семи трактатів, у яких систематизуються всі положення вчення Сутта-пітаки.

Історія розвитку і поширення буддизму. Історія буддизму почалась у той день, коли Гаутама, ставши Буддою, «повернув колесо дхарми», тобто почав проповідь свого вчення. Це відбулось у 588 або 525 році до н.е. Під час життя Будди його послідовники становили одну з численних сект Індії, яка називалась общиною мандрівників (париврадджика). Члени цієї общини вели мандрівне життя, збирались разом тільки під час дощового сезону. Перед смертю Будда просив ченців запам'ятати дві умови, що гарантують збереження його вчення: 1) не сперечатись через дрібні й незначні правила дисципліни в общині, виконуючи найбільш суттєві; 2) наполегливо прагнути до просвітлення. Більшість учених вважає, що невизначеність першої умови стала однією з головних причин розколу общини. Але існувала більш важлива причина розколу – це ставлення до особистості Будди. Хто такий Будда – космічна еманация чи земна істота?

Традиційно історія раннього буддизму розглядається через збори монахів – *собори (сангіті)*. Щоправда, перші три століття існування нової релігії майже не мають достовірних свідоцтв та історичних джерел. Уважається, що відразу після смерті Будди його учні провели *1-ий собор* у Раджагрихі, на якому згадували всі подробиці життя Учителя й затвердили звід правил і звід висловів Учителя (до 84 тис.). На *2-му соборі* (IV ст. до н.е., м. Вайшала) проявилися принципові розходження між двома напрямками в буддизмі: общиною ченців-тхеравадинів і змішаною общиною монахів іа мирян.

Важливу роль у розвитку буддизму як світової релігії відіграв цар АШОКА, час правління котрого вважається «золотим віком» в історії буддизму. Щоб припинити розбіжності й навести порядок, Ашо-

ка зібрав *3-й собор* у м. Паталікутрі 253 року до н.е. На цьому соборі було уніфіковано вчення тхеравади, а незгідних виключено із сангхи, як єретиків. Місіонерська діяльність сангхи при царі Ашоці сприяла становленню буддизму як світової релігії.

У кінці I ст. н.е. цар КАНІШКА вирішив скликати *4-ий буддистський собор* у Кашмірі, щоб покласти край незгоді різних шкіл і напрямів. На соборі наявну перевагу мали нові махаяністські течії (представники школи тхеравади участі в соборі не брали), перш за все сарваствивадина. Буддологи відмічають керівну роль *сарваствивади* в становленні північного варіанта буддизму, що надало вченню буддизму універсального характеру. Школа сарваствивади першою почала пояснювати феномени буття і просвітлення за допомогою категорій дхарм, які являли собою мінливі комбінації дрібних фізичних і духовних начал (рупа-нама). На відміну від тхеравади школа сарваствивади вперше зайнялась філософським обґрунтуванням не тільки вчення Будди, але й релігійної практики. Введення філософії в первісне вчення Будди дозволило широко використовувати в системі буддизму небуддистські ідеї, утворити концепцію свідомості. На соборі затвердили нову санскритську редакцію канонічної літератури – Вінаї, коментарів до Вінаї, Сутри та Абхїдхамми.

В епоху Кушанського царства I–III ст. н.е. почався розквіт літератури махаяни, який продовжувався майже 8 століть і завершився утворенням багатотомного канону. Утворення й розроблення центральної доктрини цього канону з більшою повнотою розкривають твори «Суддхармапундарика» («Лотос Благого закону»), «Вімалакіртинір-деша» («Тлумачення Вімалакірти») й «Ваджрагхдіка» («Діамантова сутра»), котрі приписують видатному мислителю Стародавньої Індії НАГАРДЖУНІ (умовні дати життя 150–250 рр.), одному із засновників школи мадх'яміків. Він відкидав реальність цього світу, дхарм, що його утворюють, оскільки вважав їх відносними та умовними. Кожне явище він розглядав з точки зору пустоти, тобто не визначав реальніми як зовнішні об'єкти, так і внутрішні психічні явища, не бачив різниці між нірваною й сансарою.

Передостанній, *5-ий собор* відбувся у 1871 р. в Мандалі, де монахи записали Типітаку на 729 кам'яних плитах і над кожною плитою збудували пагоду. *6-ий собор*, який відбувся в кількох містах Бірми у 1954–1956 рр., було присвячено 2500-річчю з дня паринірвани Будди. На ньому були звірені та відредаговані всі 54 книги палійської Типітаки (в кожній – 400–500 стор. друкованого тексту), а також канонізовані тексти перекладів Типітаки.

З часів правління Ашоки місіонерська діяльність буддійських монахів набула широких міждержавних масштабів. Притаманна буд-

дизму терпимість до інших культур, релігій, соціальних систем давала можливість співіснувати сотні років за найбільш несприятливих умов, чекаючи потрібного моменту для впровадження вчення Будди. Буддійські монахи обслуговували всі шари суспільства – від нижчих каст до аристократів. Озброєні величезною літературою, буддійські общини вели «просвітницьку» роботу серед населення на місцевих мовах. Уведення буддизму збагачувало суспільство здобутками більш розвинутих цивілізацій (граматикою, медициною, астрономією, літературою, мистецтвом).

Хронологія і географія поширення буддизму виглядає так. Наприкінці I тис. до н.е. буддизм проникає в Шрі-Ланку. В перші століття н.е. він поширюється на великій території Кушанської імперії, в яку входили землі Середньої, Центральної й Передньої Азії. У I ст. буддизм проникає у Китай, у IV ст. – в Корею, у VI ст. – в Японію, в VII ст. – в Тибет, з XIII по XVI ст. – в Монголію, в XVII–XVIII ст. – в Бурятію і Туву. У країнах Індокитайського півострова буддизм почав завойовувати свої позиції з II ст. та досяг успіху до VIII–IX ст. Тим часом на батьківщині – в Індії – буддизм переживає розквіт з II до IX ст., але потім занепадає і зовсім витісняється до XII ст. Наприкінці XIX – на початку XX ст. він проникає в Європу й Америку. Загалом у буддизмі зараз існує близько 30 сект, які зберігають *загальні риси буддизму*, а саме – відсутність ієрархії, організацію на зразок общини ченців-бікшу (жебраків), терпимість до інших віросповідань, «атеїстичний» характер, тобто практична відсутність уявлення про трансцендентне абсолютне божество.

4. Головні школи буддизму та формування його міфології

Школи буддизму. Найбільш ортодоксальною школою буддизму вважають *тхераваду* («школу старої мудрості»), яку сформували фанатичні й близькі послідовники Вчителя. Вони прагнули зберегти в пам'яті людей кожне слово, жест, епізод його життя. Школа тхеравадинів була організацією ченців, котрі залежали від мирян, але не орієнтувались на них. Ченці не цікавились, яким богам поклоняється населення, які ритуали воно виконує. Вони пояснювали, що боги теж знаходяться в «колесі життя», також страждають. Тому Будда, котрий пізнав істину, стоїть вище від богів. Замість нірвани, вчення про дхарми, медитації, вони пропонували мирянам учення про карму, перевтілення, а також виконання п'яти моральних правил.

Тхеравадини розглядають Будду як живу істоту, котра досягла просвітлення завдяки винятковим здібностям через 550 перенаро-

джень. На їхню думку, Будда з'явиться через 5 тисяч років. Із самого початку вони дуже нетерпимо ставились до найдрібніших відхилень від дисциплінарних правил. Вони вважали, що можливе лише індивідуальне спасіння завдяки засобам життя і медитації, розроблених Учителем.

Друга головна течія буддизму – *махаяна* (букв. «велика колісниця»). Слід відмітити, що термін «махаяна» з'явився лише в I–II ст. н.е. під час гострої боротьби послідовників махаяни з тхеравадинами, вчення яких вони презирливо називали *хінаяною* (букв. «мала колісниця»). У XX ст. представники різних шкіл буддизму домовились не вживати термін «хінаяна», як образливий.

Ознаки махаяни такі: можливість мирянину, а не тільки ченцю, наблизитись до нірвани; визнання *бодхісатв* – святих подвижників, котрі стали на шлях Будди, але допомагають й іншим людям це зробити; розвинене вчення про пекло і рай; розширений пантеон святих (та богів), численність будд; розгалужена космогонія. Взагалі чіткої межі між хінаяною і махаяною ніколи не існувало. Вчення раннього буддизму містило всі головні концепції, які потім розвинулись у махаяні. Від хінаяни махаяна відрізняється більшою релігійністю, ускладненням культових елементів і поглибленням доктринальної частини вчення. Для досягнення спасіння вже не обов'язково вступати до сангхи. Сама сангха нагадує тепер більше корпус учителів, ніж зібрання ченців. Вища реальність розглядається як існуюча понад емпіричною, феноменальною реальністю. Якщо метою тхеравади було досягнення особистого спасіння, то метою махаяни – досягнення стану бодхісатви (людини, яка вийшла із кола сансари і досягла стану будди), відмова від особистого спасіння заради допомоги іншим живим істотам, щоб привести їх до звільнення.

Згідно з махаяною, спасіння істот є самоспасінням істинно існуючого. Будда, врятовуючи істоти, рятує себе. Істоти, врятовуючи себе, рятують Будду. Довершеність кожного є довершеністю всіх, і спасіння кожного є частково спасіння істинно існуючого. З'єднання всіх як частин єдиного абсолютного є запорукою спасіння кожного окремо та основою того, що кожен повинен намагатись досягти кінцевого спокою не для себе особисто, а як частина всього. Безначальне хвилювання буття заспокоюється, але це не означає, що воно перетворилось у ніщо. Коли згасає лампада, припиняється горіння, лампада зостається; коли втихає буря, хвилі зникають, вода ж залишається. Відсутність емпіричного буття і є те надбуття, до якого лине субстрат усього існуючого. Саме воно є кінцевою метою.

Закон карми не такий всемогутній. Активним началом виступає не воля індивіда, а допомога бодхісатв. Нове тлумачення дістає кон-

цепція Будди: реальний Шак'ямуні – це втілення надприродного вічного світового принципу, знаряддя цього принципу. Кількість будд нескінченна, але існує їх внутрішня єдність. Махаяністи утворили буддистський пантеон бодхісатв.

На початку I тис. н.е. від махаяни відділяється *ваджраяна* («діамантова колісниця»), яка незабаром стає третім головним напрямом у буддизмі. Друга назва цього напрямку – *тантричний буддизм* – походить від слова «*мантра*» (санскр. «таємне знання», «потік», «безперервність»). Слід відзначити безпосередній зв'язок між тантричним буддизмом і брахманізмом, обряди, церемонії, деякі магічні формули (*мантри*) з якого він успадкував.

Цінність та значимість мантр залежить не стільки від слів, що становлять заклинання, скільки від волі й прозріння декламатора, значення надається інтонаціям, повторенням, ритуальним жестам і знанню магічних діаграм. Згідно з тантричною теорією, головна ритуальна дія повинна бути спрямована на три сторони особистості: тіло, мову й думку. Тіло діє за допомогою жесту, мова – через мантри, думка – через транс. Тантризм уключає віру в авторитет духовного наставника, практику медитації. Він утворив великий пантеон богів, надприродних сил, чаклунство, чорну магію.

Ламаїзм. *Ламаїзм* – релігійна форма північного буддизму, яка поєднує риси махаяни і ваджраяни. Формування ламаїзму почалось з VII ст. – часу проникнення буддизму в Тибет, де він поширювався правителем СРОНЦАН ГАМБО (613–649). В 781 р. буддизм оголошується державною релігією Тибету. Остаточо утверджується при ЦЗОНКАВЕ (1357–1419).

Між ученими не існує чіткої домовленості, що слід розуміти під ламаїзмом. Послідовники цієї релігії так себе не називають. У Тибеті вчення Будди взагалі називається «шлях» або «закон». Півтора століття тому європейська наука почала використовувати термін «ламаїзм», який походить від тибетського «*лама*» («вищий») – учитель-наставник. Але китайська влада, здійснюючи з 1959 р. репресії проти монастирів і ченців у Тибеті, мотивувала їх тим, що тибетський ламаїзм є викривленою, деградуючою формою буддизму, а тому не може претендувати на захист та збереження як явище культури. В зв'язку з цим глава тибетських буддистів далай-лама запропонував своїм послідовникам та вченим-буддологам відмовитись від поняття «ламаїзм» і говорити окремо про тибетський, монгольський, бурятський та інші різновиди буддизму.

Ламаїзм дотримується головних концепцій буддизму: вчення про сансару й нірвану, про життя як форму страждання і шлях до спасіння та просвітлення, практики медитації й психотренінгу за системою

йоги, передавання езотеричного знання безпосередньо від учителя до учня шляхом особистого контакту тощо. Священні тексти ламаїзму – *Ганджур* («переклади сказаного Буддою») – 108 томів канонічних буддистських сутр та трактатів, і *Данджур* («переклади пояснень до мовленого Буддою») – 225 томів коментарів, пояснюючих проповіді Будди.

В основі ламаїзму – тантризм, містико-еротичний напрям в індуїзмі й буддизмі. Головну увагу в ламаїзмі звертають на тексти *тантри* (їх 2606). Шлях до просвітлення, який пропонує тантра, в ламаїзмі вважається найбільш перспективним. Філософські ідеї тантри в ламаїзмі недійсні без тантричної практики (езотеричного психотренінгу, оснований на системі йога, пов'язаній з еротичною і магічною практикою). У виборі правильного шляху може допомогти тільки наставник, який, вивчивши психофізіологічну структуру свого учня та піддавши його випробуванням, указує йому вид практичних занять. Тантрична езотерична практика і техніка передається головним чином в усній формі від учителя до учня. Тренування має найвищу кінцеву мету – досягнення просвітлення. Згідно з традицією вважається, що повне оволодіння теорією, практикою й технікою йоги дозволяє досягнути такого стану, при якому можливо бачити і чути все, що здійснюється у Всесвіті, бути невидимим, ходити по воді, літати в повітрі, набувати будь-які обличчя, викликати «внутрішній вогонь», котрий достатній не тільки для того, щоб зігрітися самому в мороз, але й розтопити сніг та лід навколо себе, зігріти кожну іншу істоту, яка буде в тій зоні; вміння відкласти власну смерть на деякий час, оживити людину і т. п.

Тантризм є вченням про подвійну природу світу – чоловічу й жіночу. При цьому тибетці вважають жіноче начало більш важливим – це мудрість, яка розлита у світі (*праджня*). Вона осягається за допомогою чоловічого начала (*упайя*). Всі боги набувають своєї повної сили тільки в поєднанні зі своєю жіночою половиною (зображення називається *позиція яб-юм*). Символ мудрості, жіночого начала – лотос та дзвіночок, чоловічого – *ваджра* (ритуальний жезл).

Ламаїзм відрізняється від інших форм буддизму *особливою ієрархічною організацією теократичного характеру*. З нею пов'язаний особливий зміст теорії перероджень. Лами вважаються втіленнями будд і бодхісатв (тобто переродженнями – *хубілганами*). Втілення відбувається в немовлятах віком 9 місяців. У кожному монастирі є свої переродженці, живі боги, будди та бодхісатви, культ яких притягає масу віруючих. Верховні ієрархи, які обираються з XV ст., вважаються втіленнями відповідно: *панчен-лама* – будди Амитаби, *далай-лама* – бодхісатви Авалокітешвари. Далай-лами обираються (точні-

ше, знаходяться) довічно, тому зараз – лише ДАЛАЙ-ЛАМА XIV (ТЕНЦЗІН Г'ЯЦО, нар. 1935). Ранг панчен-лами вищий, він вважається духовним батьком далай-лами, але реальна світська влада належить останньому.

Специфіку національним варіантам ламаїзму забезпечує його контакт з добуддійською практикою народів, серед яких він поширений (Монголія, Бурятія, Тува, Калмикія). Буддійський пантеон суттєво поповнюється за рахунок народної міфології. Практично кожний значний шаманський дух або ландшафтне божество додає до своєї «біографії» сторінку, коли воно звернулось до буддизму. Інколи важко провести межу між обрядовою практикою ламаїзму і шаманством.

Наприкінці 1980-их років представники бурятського буддизму почали проповідь вчення ваджраяни в Україні. У 1993 р. створено Духовне управління буддистів України, заснований перший в Україні буддійський монастир.

У наступній темі буде розглянуто також китайський та японський варіанти буддизму – *чань* та *дзен*.

Буддійський пантеон. Міфологія буддизму почала складатись одночасно з формуванням основних концепцій релігії (в VI–V ст. до н.е.). Будда у своєму вченні ніколи не відкидав богів інших релігій і не забороняв їм молитись. Він пояснював, що це може дати лише якість полегшення, але ніяк не наблизить людину до кінцевої мети – просвітлення, нирвани. Поступово в країнах буддійського світу склався *загальнобуддійський пантеон*.

Вищий ранг цього пантеону утворюють *будди*. Кожна жива істота, яка досягає просвітлення і змінює світ сансари на світ нирвани, стає буддою. «Просвітлені» не є богами, але вони мають 32 ознаки досконалості і силами та здібностями перевищують богів. Будди живуть у космічному просторі, але коли вони втілюються в те чи інше земне тіло, виникають великі дива: з неба падають квіти, труситься земля, серед ясного неба лунає грім. Будди проповідують Істину, Вчення, Закон і обертають людей на шлях будди.

Другий ранг пантеону – *бодхісатви* («істота, яка прагне просвітлення»). Ним може бути людина або люба інша жива істота, яка прийняла рішення стати буддою. Бодхісатвою був Шак'ямуні до того, як став Буддою. Кількість бодхісатв нескінченна. На шляху до стану будди бодхісатва користується шістьма «духовними досконалостями» – щедрістю, моральністю, терплячістю, мужністю, здібністю до умогляду, мудрістю. За їх допомогою він отримує стан співчуття до всіх живих істот. Найвидатнішим бодхісатвою був АВАЛОКІТЕШВАРА.

Третій ранг пантеону – *архати* і *прат'екабудди*. Слово архат означає «гідний». Так називались люди, які досягли при житті най-

вищого рівня духовного розвитку. Особливо популярні 16 архатів у хінаяні й 18 – у махаяні, до числа яких належать учні та найближчі послідовники Шак'ямуні. Прат'єкабудда («будда для самого себе») досягнув нирвани і спас самого себе, але проповіддю вчення з метою спасіння інших не займається. Кількість їх безмежна. Архати і прат'єкабудди більш популярні в хінаяні.

У пантеоні ваджраяни з'явився ще один важливий ранг – *ідами*. По відношенню до них можна використовувати термін «божества». Головне їх призначення – захист. Віруючий вибирає ідама своїм покровителем, починаючи сходження на шляху Будди.

Сьогодні буддизм є державною релігією в Таїланді й панівною в Бірмі, Камбоджі, Шрі-Ланці. В різних формах він поширений у Лаосі, В'єтнамі, Бутані, Китаї, Японії, Монголії та інших країнах. Таким чином, буддизм – найдавніша зі «світових релігій» – відігравав і відіграє в історії народів Азії дуже велику роль, значною мірою схожу на ту, що судилася християнству в Європі, ісламу на Близькому Сході та в Північній Африці.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Чому буддизм став світовою релігією?
- ⇒ Розкажіть про життя засновника буддизму.
- ⇒ Який зміст чотирьох «істин» буддизму?
- ⇒ Розкрийте зміст головних заповідей буддизму.
- ⇒ Як можна, згідно буддизму, досягти просвітлення?
- ⇒ Які головні течії сучасного буддизму?
- ⇒ Які головні етапи розвитку буддизму?
- ⇒ Який склад Священного Письма буддизму?
- ⇒ Які особливості тибетського буддизму?
- ⇒ Чому буддизм називають релігією страждання?

Додаткова література

Буддизм и культурно-психологические традиции народов Востока. – Новосибирск, 1990.

Буддизм. Портал [Электронный ресурс] Режим доступа:

<http://ru.wikipedia.org/wiki/Портал:Буддизм>

Буддизм. Словарь. – М., 1992.

Буддизм: энциклопедия / К. Королев (сост., общ. ред. и предисл.). – М., 2008.

Вайнтруб І. Буддизм // Людина і світ. – 1998. – № 2.

Васильев М. И. История религий Востока. – М., 1983. – Гл. 11, 21.

Кожевников В. А. Повести о перевоплощениях Готамо-Будды и их значение в истории развития буддизма // Вопросы философии. – 1997. – № 2.

Корнев В. Внеземные истины буддизма // Наука и религия. – 1995. – №6.

Мень А. История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни. – Т. 3. У врат молчания. Духовная жизнь Китая и Индии в середине первого тысячеле-

- тия до нашей эры. – М., 1992. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://alexandrmen.ru/books/tom3/3__tom.html
- Ольденбург С. Ф., Владимирцов Б. Я., Щербатской Ф. И., Розенберг О. О.* Жизнь Будды, индийского Учителя Жизни. Пять лекций по буддизму. – Самара, 1998.
- Розенберг О. О.* Труды по буддизму. – М., 1991.
- Свобода в изгнании. Автобиография его святейшества далай-ламы Тибета // Наука и религия. – 1997. – №2, 3, 4.
- Старостина Ю.* Космос в учении Будды // Наука и религия. – 1990. – № 6.
- Токарев С. А.* Религия в истории народов мира. – М., 1986. – Гл. 22.
- Томас Э.* Будда: история и легенды. – М., 2003. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/tomas/index.php
- Фромм Е.* Психологія і дзен-буддизм // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – №1, 2.

ТЕМА VIII

РЕЛІГІЇ КИТАЮ І ЯПОНІЇ

1. Релігії Китаю

Божества, предки та ритуали в Стародавньому Китаї. Найдавніші дані про китайську релігію відносять до середини 2 тис. до н.е. – епохи Шан-Інь. Простежуються залишки тотемізму, шаманізму, розвинений землеробський культ, культу гірських вершин, яким приносили і людські жертви. Із прадавніх часів у Китаї набуває розвитку ворожіння. Формується й уява про верховне божество – це ШАН-ДІ, верховний володар, а також першопредок китайського народу. Уявлення про бога як першопредка в подальшому відіграло вирішальну роль у тому, що саме культ предків стає головним змістом китайської релігії.

З переходом до епохи Чжоу (XI ст. до н.е.) культ Шан-ді поступається місцем більш абстрактному *культу Неба (Тянь, або Тянь-ді, небесного імператора)*. Треба відзначити принаймні дві характерних риси ранньої китайської міфології: маловиявлену антропоморфність і спрямованість на освячення царської влади. Це притаманне культу Неба, яким, зокрема, обґрунтувалося божественне походження влади. Китайські *вани* (правителі та імператори) вважались синами Неба, а країна почала називатись Піднебесною. Культ Неба набуває державного характеру, й жертви йому має право приносити тільки ван.

Небо виступає як засновник космічного й земного ладу, як вищий моральний суддя, який карає негідних та винагороджує тих, хто має добродійність (*де*), перш за все в суспільно-державному житті. А її, звичайно, мають вани, котрі стають мовби посередниками між Не-

бом і людьми, світовпорядниками і владиками Піднебесної. Так космічний лад виступає підвалиною ладу державно-етичного.

Конфуціанство. Конфуціанство – це філософсько-етичне вчення давньокитайського мудреця Конфуція та його послідовників, яке на початку нашої ери переросло в релігію. Конфуцій (Кун-Фуцзи, 551–479 рр. до н.е.) народився й жив в епоху великих соціальних потрясінь, коли Китай перебував у стані тяжкої внутрішньої кризи. Він брав активну участь у суспільно-політичному житті.

Але головна його діяльність – упорядкування стародавніх книг і переказів. Так з'явилося китайське «*П'ятикнижжя*» – збірки старих текстів, відредаговані Конфуцієм. Це *І цзін* («Книга змін» – трактат із ворожби), *Шу цзін* («Стародавня історія»), *Ши цзін* («Книга пісень» – збірка поетичних творів), *Лі-цзи* («Книга церемоній») та *Чун-цю* («книга весни й осені» – написаний самим Конфуцієм літопис князівства Лу). Це *П'ятикнижжя*, а також «*Чотирикнижжя*» (до якого увійшли, зокрема, збірка висловів і діалогів самого Конфуція *Лун-юй* і трактат його видатного послідовника МЕН-ЦЗИ) становили основу освіченості та духовності всіх майбутніх генерацій китайців.

Головною турботою Конфуція було збереження старих звичаїв й обрядів. Його погляд мовби спрямований у минуле, а не в майбутнє. З цієї причини його важко назвати засновником чи навіть реформатором релігії. Це взагалі надає особливого змісту конфуціанству, що більше схоже не на релігію як таку, а на культ китайських традицій і особливостей китайського характеру.

Увага конфуціанства зосереджена на правилах поведінки, правильному житті та правильному управлінні. Конфуцій створив ідеал шляхетної людини *цзюн-цзи*, яка повинна володіти чотирма гідностями – жень, і, чжен, лі. *Жень* – гуманність, яка містить багато якостей: скромність, справедливість, стриманість, гідність, безкорисливість, любов до людей і т.п. *Жень* – це високий, майже недосяжний ідеал, характерними рисами котрого були наділені лише стародавні герої. *І* – почиття обов'язку, що протиставляється вигоді та розрахунку. *Чжен* – вірність і щирість. *Лі* – благопристойність та дотримання церемоній і обрядів. Звідси – культ форми, ритуалу, «китайські церемонії». У будь-який момент життя, на будь-який випадок існували суворо фіксовані й обов'язкові для всіх правила поведінки. Людина повинна виконувати ці норми суспільної поведінки, традиційні обряди, поступати відповідно свого суспільного стану.

Однією з найважливіших основ соціального порядку, за Конфуцієм, було *підкорення старшим*. Будь-хто із старших – батько, чиновник, імператор – це незаперечний авторитет для молодшого, підданого. Конфуцій уважав, що держава – це велика сім'я, а сім'я – це ма-

ла держава. Взагалі у конфуціанстві був дуже розвинений *культ сім'ї та клану* – звідси і тенденція до нестриманого збільшення китайських родин. Сім'ю вважали серцевиною суспільства, інтереси сім'ї переважали над інтересами особи.

Конфуцій розробив вчення про *сяо*, синівську пошану. Сяо – це основа гуманності. Бути чемним сином зобов'язаний кожен, а особливо людина письменна, освічена, гуманна, яка прагне до ідеалу цзюн-цзи. Суть сяо – в *п'яти обов'язках синівського благочестя*: завжди виражати повну повагу до батьків; подавати їм улюблену їжу; вболівати за ними, коли вони хворіють; з глибоким сумом сприймати їх смерть; приносити їм, покійним, жертви з урочистістю. Культ синівської пошани з часом досяг у Китаї загального визнання і став нормою життя. Оповіді про визначні вчинки сяо, зібрані у збірнику «24 приклади Сяо», перетворилися в об'єкт захоплення й наслідування. Конфуціанське виховання розпочиналось у сім'ї з привчання до культу предків і норм сяо, до суворого дотримування церемоніалу в родині та суспільстві.

Основний зміст культу конфуціанства – *поклоніння предкам*: кожна сім'я, рід мають свій храм (*цитан*). Спочатку в них знаходились ляльки з тканини або статуї померлих. Пізніше з'являються таблички *чжу*, які символізують предків (у котрих оселяються їх душі). Перед ними ставляться жертвопринесення і здійснюються обряди, з ними радяться з приводу сімейних справ. Культ предків прямо відповідає їх соціальному становищу. Державного характеру набуло вшанування предків імператорів.

Конфуціанство практично не знає професійного стану жерців. Сімейні обряди здійснювались главою сім'ї, а громадські – чиновниками. Створюється пануючий стан *шеньші* – конфуціанських учених, чиновників, які повинні витримати систему триступневих іспитів. У країні виник небачений культ писемності, ієрогліфа, культ шеньші, котрі вміють читати, розуміти і розтлумачувати мудрість священних книг. Уся система освіти в середньовічному Китаї була зорієнтована на підготовку знавців конфуціанства.

Таким чином, конфуціанству притаманний прикладний, адміністративно-етичний характер. Воно відрізняється від багатьох релігій відсутністю жерців, зневагою до будь-якої містики чи метафізики й зводиться до виконання обрядів і традицій. Не будучи релігією у повному розумінні слова, конфуціанство є, скоріше, верховним регулятором економічних та соціальних процесів, основою китайського способу життя. Протягом більше ніж двох тисяч років воно формувало світогляд і почуття китайців, упливало на їх переконання, психологію, поведінку, мислення, сприймання, на їхні побут та спосіб життя.

Конфуціанство помітно зафарбувало в свої тони всю національну культуру Китаю, національний характер його населення, воно зуміло стати (в усякому разі для древнього Китаю) незамінним.

Даосизм – ще одна з релігій Стародавнього Китаю. Спочатку даосизм виник як філософська доктрина. Засновником філософії даосів вважається давньокитайський філософ ЛАО-ЦЗИ, який жив у VII–VI ст. до н.е. На відміну від Конфуція про ЛАО-ЦЗИ немає достовірних відомостей ані історичного, ані біографічного характеру. Існують розповіді про його дивне народження: мати носила його кілька десятків років і народила старим – звідки й походить його ім'я «стара дитина», хоч його можна перекласти і як «старий філософ».

У трактаті «*Дао де цзін*» викладені основи даосизму, філософії ЛАО-ЦЗИ. В центрі доктрини – вчення про велике *Дао*, загальний Закон і Абсолют. Дао необмежено панує всюди та в усьому. Його ніхто не створив, але все походить від нього. Невидиме і нечуване, постійне і невичерпне, безіменне і безформне, воно дає початок, ім'я та форму всьому на світі. Навіть велике Небо наслідує Дао. Пізнати Дао, йти за ним, злитися з ним – у цьому зміст, мета й щастя життя.

У даоському трактаті говорилося про те, що життя і смерть – поняття відносні. Тут згадується про довголіття (800–1200 років) та навіть безсмертя, яких можуть досягти праведні відлюдники, що приєдналися до Дао. Саме ці ідеї відіграли значну роль у трансформації філософського даосизму в даосизм релігійний.

Релігійний даосизм виникає в III–II ст. до н.е. на ґрунті активної пропаганди ідеї безсмертя, якою захопились як правителі, так і простий люд. За вченням даосів в організмі людини знаходиться 36 тисяч духів-монад. Для здобуття безсмертя треба створити такі умови, щоб ці монади не прагнули залишити тіло. Це досягається обмеженнями в їжі (аж до угамування голоду власною слиною), фізичними і дихальними вправами, моральним життям.

У моральні заповіді даосизму входило виконання обрядів, розведення тварин та вирощування рослин, вимоги любові, терпіння, боротьби проти зла й т. ін. Треба було зробити понад 1200 добродійних справ, не припускаючись аморальних вчинків, які могли звести нанівець усі зусилля. Останній акт – дематеріалізації (вознесення на небо) – священний і таємничий, тому його не можна зафіксувати.

Учення про безсмертя спричинило розвиток багатьох практичних напрямів даосизму – алхімії (пошуки еліксиру безсмертя, побіжним наслідком яких стало відкриття пороху), астрології, геомантики (*фінг-шуй*, тобто визначення сприятливих і несприятливих місцевостей, завдяки цьому був створений компас). Даосизм значно більше уваги, ніж конфуціанство, приділяє містиці, він знає пости, обряди

очищення, оргії-сатурналиї (спрямовані на отримання енергії від взаємодії жіночого й чоловічого начал – *інь* та *ян*), магічні обряди, заклинання, мантику, екстатичні танці.

Поряд із засновником релігії Лао-цзи до *пантеону даосизму* входило багато божеств і героїв. Даоси особливо виділяли таких, як легендарний родоначальник китайців давньокитайський імператор ХУАНДІ, богиня Заходу СИВАНМУ, першолюдина ПАНЬ ГУ. Їх шанували всі китайці. На честь божеств та великих героїв даоси створили численні храми, де ставились відповідні ідоли й збирались піднесення. Найбільш відомими у Китаї були безсмертні – легендарний засновник даоської релігії ЧЖАН ДАОЛІН та *вісімка ба-сянь*, оповідання про яких надзвичайно популярні в народі. Народна фантазія наділила всіх ба-сянь рисами чародіїв і людськими, що зробило їх одночасно людьми й божествами. Вони мандрують, утручаються в людські справи, захищають праве діло.

Таким чином, даосизм певною мірою доповнює конфуціанство своїми суто релігійними рисами. Він має свої священні книги, храми, монастирі, жерців (як ченців, так і одружених). Даосизм був представлений численними сектами.

Слід відзначити, що даосизм був завжди близьким до народних мас, яких приваблювали його ідеї зрівняльного розподілу і магічна практика. Зокрема, вони очолювали народне повстання «Жовтих пов'язок» у 184 р. Коли повстання було придушене, даоси сховались на заході країни, де утворили автономну теократичну державу, очолювану верховними жерцями. Династія цих *тянь-ші* (небесних учителів) збереглась до нашого часу, лише після 1949 р. останній 63-ій *тянь-ші* змушений був утекти на Тайвань.

Чань-буддизм. Релігійний синкретизм у Китаї. Крім конфуціанства й даосизму значного поширення в Китаї набуває *буддизм*. Він поширюється з II ст. У VI ст. БОДХІДХАРМА створює вчення *чань-буддизму*, яке полягає у можливості досягти інтуїтивного прозріння під час медитації. З цим, зокрема, пов'язане відкриття чаю та розвитку чайних церемоній. Буддизм у Китаї досягає розквіту в VII–VIII ст., але зазнає удару секуляризації в IX ст. і в подальшому розвитку значно китаїзувався.

Усі три релігії, співіснуючи довгі століття, поступово зближувались між собою. Склалася своєрідна система *релігійного синкретизму*, перш за все на рівні народних вірувань. Середній китаєць практично не бачив різниці між релігіями, звертаючись до різних богів та духів – чим більше їх почує прохання, тим більше сподівань на успіх. У той же час конфуціанські шеньші, вчені даоси та буддійські ченці зберігали специфіку кожного вчення.

Поступово склався величезний *загальнокитайський пантеон*. Загальнодержавний характер зберіг *культ Неба і Землі* – храм Неба залишається основним храмом у Пекіні. Вшановуються також засновники релігій – Конфуцій, Лао-цзи й Будда, причому тільки Конфуцію було присвячено близько 1500 храмів (до 1911 р. конфуціанство вважалось державною релігією). Популярністю в народі користується культ небесного нефритового імператора ЮЙХУАН ШАНДІ (виник на межі I та II тис.). Також у пантеон входять божества і безсмертні даосизму, будди і бодхісатви буддизму, різні освячені й обожені герої та видатні особистості, а також різні духи – покровителі місцевостей, міст, домашнього вогнища, професій тощо. Нарешті, розвинутий культ драконів як священних тварин, а культ князя драконів ЛУН-ВАНА є імператорським.

У цілому релігійність у Китаї більше пов'язана з обрядовою, соціальною етикою й адміністративною практикою, ніж із містикою та метафізикою, аскетизмом чи релігійною екзальтацією, пошуками індивідуального спасіння – особисті інтереси взагалі повністю підпорядковуються родинним чи суспільним. Духовенство відіграє незначну роль, тому що посередники між людьми й богами практично не потрібні. Вище божество – Небо – абстрактне і холодне, суворе і байдуже до людини, його не можна любити. Що ж до інших богів та духів, то між ними й людьми не існувало різкої межі – кожна людина після смерті могла бути перегворена на божество, а боги розглядались як люди, які повинні підкорятись обов'язку – тому якщо божество не виконувало прохання, його ідола можна було просто розбити або подати на нього скаргу владі.

У XX ст. традиційним релігійним віруванням у Китаї було завдано кілька нищівних ударів (культурні революції 1919 і 1960-их років), але вони, як і раніше, визначають обличчя китайської нації. Прихильників традиційної китайської релігії (в основі якої – конфуціанство) нараховується до 400 млн.

2. Релігія в Японії

У Японії теж поєднались у своєрідному релігійному синкретизмі дві релігії – синтоїзм і буддизм.

Синтоїзм – релігія, яка виникла в Японії на основі первісного культу природи, поклоніння родовим та племінним богам і різноманітних обрядів. Ці родові духи-покровителі називались *ками*, а поклоніння їм – «шлях камі», китайською – *син-то*.

Основу *син-то* як релігії становлять міфи, які містяться в літописах «Кодзікі» й «Ніхонсьокі» (VII–VIII ст.). Спочатку в літописах роз-

повідаться про кілька поколінь богів. Створення світу розпочинається з появою подружньої пари ІДЗАНАГІ та ІДЗАНАМІ, які породили Японські острови і багато божеств. Коли Ідзанагі робив омивання обличчя, з його лівого ока народилася богиня Сонця АМАТЕРАСУ, з правого – бог Місяця ЦУКУЙОМІ, а з носа – бог вітру і бурі СУСАНОО. Ама-терасу перемогла Сусаноо й започаткувала династію японських імператорів (приблизно з IV ст.).

Буддизм проникає в Японію з Китаю і Кореї в VI ст., а вже у VIII ст. стає провідною релігією. В подальшому буддизм, значною мірою поєднавшись з синтоїзмом, відіграв вирішальну роль у формуванні основ японської культури. Він розвивався сектами, найбільш відомою серед яких стало вчення дзен.

Дзен-буддизм (яп. дзен, кит. – чань, від санскр. дхіана, тобто «медитація») – це вчення, яке виникло в Китаї на початку VI ст., поєднавши в собі елементи багатьох буддійських напрямів. Дзен визначає реальність феноменального світу, але сприймає його як неістинний, ілюзорний, «ніщо» (*му*). Тільки за допомогою медитації можливо досягти своєї споконвічної природи, котра є не що інше, як «суттєвість будди» (*бусьсо*), досягти пробудження (*саторі*), й після цього осягнути істинну природу речей, побачити їх таємну суть і усвідомити свою причетність до всього суттєвого. Великої уваги надається в дзені проблемам психотренінгу. Дзен запозичив ідею тотального взаємозв'язку загального та часткового, що виражається принципом «усе в одному, одне в усьому». Дзен не визнає існування всесвітнього Будди. Вважається, що він існує в кожному індивіді, який у свою чергу ототожнюється з абсолютом і є вмістилищем безмежних можливостей. Існування в світі яких-небудь принципових опозицій є фікцією, породженою «помутнілою свідомістю». Насправді між суб'єктом і об'єктом, нірваною і сансарою, життям і смертю, знанням і темрявою не існує ніякої різниці. «Пробудження» свідомості прирівнюється до «відсутності думок» (*мунен*), а світ постає для нього неподвоєним (*фуні*). У той же час дзен підкреслює важливість активного ставлення до світу, реалізації в ньому творчої енергії. Дзен не приймає крайнього аскетизму – людські бажання повинні не придушуватись, а спрямовуватись у духовні сфери. Послідовники дзену вважають, що потаємні істини передаються не через буддійські трактати, а «від серця до серця», від учителя до учня. Дзен-буддизм був основою кодексу самурайської честі (*бусідо*), значно вплинув на формування різних сторін японської культури, зокрема естетики (сувора строгість і церемонність й уміння знайти потаємну красу в усьому, завжди та всюди).

Буддизм був пануючою релігією в Японії в середні віки (в період сьогунату – самурайських правителів сьогунів). У 1868 р. була зроб-

лена спроба повернутись до національних першоджерел і проголосити синтоїзм єдиною релігією. Але це не було сприйнято населенням, яке продовжувало поєднувати обидві релігії. У 1889 р. в Японії була проголошена свобода віросповідання, хоча синтоїзм залишився імператорським культом.

Синтоїзм та буддизм у сучасній Японії поєднались в окремих сектах, проте зберегли певні відмінності. В синтоїзмі також з'явилися храми, але вони відрізняються від буддійських простотою. В них зберігаються фетиші – емблеми божеств (*синтай*). Синтоїстські жерці (*каннусі*) передають свою посаду в спадщину, від батька до сина. Синтоїстський культ зводиться до проголошення молитов (*норіто*) та принесення жертв (рис, овочі, риба тощо). Він вимагає обрядової чистоти. Двічі на рік (30 червня і 31 грудня) відбуваються загальнонародні очищувальні церемонії (*мацурі*).

Як і раніше, важливу роль у синтоїзмі відіграє сімейно-родовий культ предків. Уважається, що кожен померлий перетворюється в *камі*, й глава сім'ї чи роду кожен день їм молиться і приносить жертви.

Синтоїзм розділяється на державний, храмовий і сектантський. Храмовий синтоїзм був до кінця Другої світової війни державною релігією Японії. Його головний стрижень – догмат про богоданість влади імператорів – нащадків богині Аматерасу. Кожний японець повинен виконувати їх священну волю. Власне, беззастережна покірність імператору розглядається як основа синтоїстської етики. А головними гріхами є ушкодження іригаційних систем, надмірна жорстокість по відношенню до тварин, забруднення священних місць. Така обмеженість моральних заповідей пояснюється синтоїстськими жерцями тим, що японці – народ моральний від природи і тому йому не потрібні релігійні заборони.

Тільки приблизно 4 млн. японців заявляють про себе як про синтоїстів (переважно – це сектантський синтоїзм). Більшість японців, які вважають себе релігійними, відносять себе до буддистів, але час від часу беруть участь у синтоїстських релігійних святах і церемоніях.

Деякі синтоїстські секти з бігом часу набули значного поширення й певних особливостей, що дає їм підстави претендувати на самостійний статус. Так, утворена в 1838 р. секта *Тенрикіо* (*тенріїзм*) фактично перетворилась на окрему релігію з тяжінням до монотеїзму – віра в бога-прародителя ТЕНРІ. До «нових релігійних рухів» належать також створена у 1946 р. синкретична секта *ПЛ Кйодан*, або *Церква «Перфект Ліберті»*, яка поєднує елементи дзенівського буддизму та народного синтоїзму (бл. 3 млн. прихильників).

Японська релігія цілком повернута обличчям до земного життя, і майже не цікавиться потойбічним світом. Релігійність проявляється головним чином у виконанні традиційних обрядів, зокрема родинних. Немає релігійного фанатизму, як і ворожості між сектами й конфесіями. Буддійські та синтоїстські секти, як правило, беруть активну участь у громадському житті, стають основою політичних партій та інших громадських організацій. На жаль, ця спрямованість релігійних організацій на владу може мати і непередбачені наслідки, дуже небезпечні для інших людей, як це сталося з діяльністю секти «АУМ-синрикіо», яка застосувала хімічну зброю в токійському метро в березні 1995 року.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Який характер мала стародавня китайська релігія?
- ⇒ У чому полягала діяльність Конфуція і його основні здобутки?
- ⇒ Що означає конфуціанський ідеал шляхетної людини цзюнь-цзи?
- ⇒ Які основні риси конфуціанства?
- ⇒ Які основні ідеї трактату «Дао де цзин»?
- ⇒ У чому полягають відмінності даосизму від конфуціанства?
- ⇒ Поширення буддизму в Китаї.
- ⇒ Що означає явище «релігійного синкретизму» в Китаї та Японії?
- ⇒ Священні книги та пантеон японського синтоїзму.
- ⇒ Особливості японського буддизму.
- ⇒ Які основні риси дзен-буддизму?

Додаткова література

- Бэнкрофт А., Ингланд Р.* Мудрость дзен / Пер.с англ. – М., 2008.
- Васильев М. И.* История религий Востока. – М., 1983. – Гл. 15–20.
- Духовная культура Китая. : энциклопедия в 5 т. [Т. 2:] Мифология. Религия /*
Ред. М. Л. Титаренко и др. – М., 2007.
- И-Цзын.* Древнекитайская «Книга перемен». – М., 2007.
- Масперо А.* Даосизм / В. Ю. Быстров (пер.). – СПб., 2007.
- Литература Древнего Востока. Тексты.* – М., 1984.
- Национальная религия японцев. Синто: [сборник] / Э. В. Молодякова (науч. ред.), А. Л. Гарибов (пер.с англ.).* – М., 2008.
- Оно С., Вудард У.* Синтоизм: древняя религия Японии / Ю. Гладкова (пер. с англ.). – М., 2007.
- Светлов Г. Е.* Путь богов: Синто в истории Японии. – М., 1985.
- Токарев С. А.* Религия в истории народов мира. – М., 1986. – Гл. 14.
- Торчинов Е. А.* Даосизм. Опыт историко-религиоведческого описания. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://ki-moscow.narod.ru/litra/zen/torchinov_dao/torchinov_dao.htm
- Ямаоги Т.* Блуждание богов в пространстве японской культуры // Вопросы философии. – 1998. – №2.

ТЕМА ІХ

ІУДАЇЗМ

Релігія євреїв – *їудаїзм (юдаїзм)* – одна з небагатьох національних релігій Стародавнього світу, що збереглась майже незмінною з тих часів. Іудаїзм відіграв визначну роль в історії релігій, оскільки значною мірою створив підґрунтя, на якому виникло християнство. Це монотеїзм, глибокий релігійний досвід об'явлень і пророцтв, сподівання месії. Згодом на цій же основі розвинувся іслам. Але відносно християнства та ісламу з іудаїзмом склалися й складаються дуже непросто. Тому таким важливим є максимально об'єктивний погляд на цю релігію.

Чисельність іудеїв у світі на сьогодні становить 17 млн. осіб, які проживають у 80 державах. Переважна більшість проживає в США (до 6 млн.), Ізраїлі (до 5 млн.), у країнах СНД, Німеччині, Канаді, Аргентині, Бразилії, Великобританії, Південній Африці, Франції. Релігійною мовою іудаїзму є іврит, котрий було відроджено як живу мову в державі Ізраїль.

1. Історія іудаїзму та його священні книги

Періодизація та основні віхи єврейської історії. Історія іудаїзму тісно пов'язана з історією єврейського народу. Вона відображена у *Біблії*. Історична критика заперечує багато біблійних фактів, насамперед історичність осіб патріархів, єгипетського полону, діяльність Мойсея, а також датування як окремих подій, так і написання біблійних книг, що в свою чергу значно принижує їх авторитет як історичного джерела. Навпаки, іудейська та християнська релігійні традиції розглядають Біблію як богонатхненне й тому незаперечне джерело.

Євреї належать до західносемітських народів. Назва походить, вірогідно, від дієслова *eber* («переходити через»), тобто так назвали ханаанейни племена семітів, що прийшли з-за Йордану. За назвою одного з колін (племен) їх називають також *їудеями*.

Історія єврейського народу та іудаїзму розподіляється на окремі періоди, зокрема: біблійний, або храмовий (2 тис. до н.е. – II ст. до н.е.); талмудичний (I ст. до н.е. – VI ст. н.е.); рабиністичний (з VI ст.); сучасний (з XIX ст.). У свою чергу, ці періоди мають окремі етапи.

Так, *біблійний період* розпочинається з *епохи патріархів* (АВРААМА, ІСААКА, ЯКОВА та його 12 синів), до якої приймає період *егіпетського рабства*. У ці часи (кін. 3-го – 1 пол. 2 тис. до н.е.) євреї мають патріархальний устрій, займаються переважно скотарством. Наступний етап – діяльність пророка МОЙСЕЯ, котрий відомий як засновник іудейської релігії. З його ім'ям пов'язаний вихід євреїв із Єгипту, сорокарічна подорож у пустелі та найголовніше – *Синайське законодавство*, тобто отримання на горі Синай Божого одкровення, яке було записано в П'ятикнижжі Мойсеевому, або *Торі* – Святому Письмі іудеїв. Ці події відносять до XV ст. до н.е.

Далі йде завоювання землі Ханаанської (Палестини) та *епоха суддів* (тобто вождів єврейських племен). До цього періоду належить перша небіблійна звітка, де згадується Ізраїль – надпис фараона МЕРНЕПТАХА (бл. 1240 р. до н.е.) про похід у Палестину. В XI ст. до н.е. виникає *давньоеврейська держава*, котру прославили такі царі, як ДАВИД та СОЛОМОН. Зокрема, останній збудував Єрусалимський храм – релігійний центр іудаїзму. Але після його смерті єдина держава розпалась (928 р. до н.е.). Північне – *Ізраїльське* – царство було зруйновано в 722 р. до н.е. Ассирією. Південне – *Іудейське* – існувало до 586 р. до н.е., коли було завойоване вавилонським царем НАВУХОДОНОСОРОМ II. Храм було зруйновано (так закінчився «*період I храму*»), а мешканці забрані у полон.

Період вавилонського полону тривав до 538 р. до н.е., коли персидський цар КІР II дозволив євреям повернутись у Палестину, відбудувати Єрусалим та храм. Але повної державної самостійності вже не було. *Період II храму* тривав до початку нової ери, коли після іудейської війни Єрусалимський храм було остаточно зруйновано майбутнім римським імператором ТИТОМ (70 р.), а згодом, після чергового повстання, було зруйновано і Єрусалим (133 р.).

Слід відзначити ще дві важливих події в історії іудаїзму: релігійні реформи царя ЙОСИЇ (621 р. до н.е.), а також ЕЗРИ та НЕЕМІЇ (444 р. до н.е.). Вони були спрямовані на утвердження послідовного монотеїзму проти впливу язичницьких культів, на централізацію культу Бога Яг-

ве в Єрусалимському храмі, а також на згуртування єврейської общини (заборона одружуватись з іновірцями).

У II–I ст. до н.е. в іудаїзмі виникають партії, боротьба між якими відобразилась в історії Нового Завіту. Це *садукеї*, котрі об'єднують священницьку аристократію, вищі верстви общини, – вони вимагали неухильного дотримання писаного Закону; *фарисеї*, які походять з так званих «хасидим», тобто благочестивих, – саме вони починають активно розвивати Усну Тору. Існують також і замкнені секти на кшталт чернечих общин – *есеї*.

Після зруйнування II храму і Єрусалиму євреї протягом майже двох тисячоліть не мали власної батьківщини та проживали у діаспорі.

Тора і Талмуд. Святим Письмом іудаїзму є *Тора*, або П'ятикнижжя Мойсеєве. Щоправда, назви книг єврейської Тори відрізняються від назв, які мають ці книги в християнській Біблії – відповідно стародавній традиції вони називаються за своїми першими словами: *Бірейшит* («На початку»), *Шемот* («І от імена»), *Ваїкра* («І звернувся»), *Бімідбар* («У пустелі»), *Диварим* («Ось слова»). Ці книги із самого початку розподілялись на вірші (парашийот), а розподіл на глави був зроблений уже під впливом християнства в XIII ст.

Єврейська релігійна традиція стверджує довічність Тори – вона існувала до створення світу, була написана «чорним вогнем по білому вогню». Тора була дана Господом Мойсею на горі Синаї і з того часу не змінювалась, оскільки кожна фраза і кожне слово є Божим об'явленням. Більше того, мудрість Тори – не тільки в значенні фраз, але й у їх написанні, а також в *гіматрії*, тобто цифровому значенні букв. Стверджується навіть, що весь текст Тори складається з переліку Імен Бога, якщо розбити цей текст на слова іншим чином.

Таке розуміння Святого Письма накладало дуже ретельні вимоги щодо його тексту – для читання на спільних молитвах були необхідні тільки тексти, написані від руки на сувоях, але список Тори бодай з однією помилкою вже був не придатним для цього. Поступово в іудаїзмі сформувалася ціла наука – *масора* (традиція, переказ) – про правила для переписувачів сувоїв Тори. Враховувалось усе: відкрите або закрите написання віршів, написання великих або малих букв, так званих «музикальних значків», повне або неповне написання слів, різниця між виголошенням та написанням тощо. У VIII–IX ст. *масоретами* була зроблена також огласовка тексту Святого Письма (іврит знав тільки літери, що позначали приголосні).

У III–II ст. до н.е. фарисеї додають до Тори також книги Пророків і Писання. Вже в середині II ст. до н.е. іудейський канон нараховував 24 книги. У давньоєврейському тексті книги Даниїла (Дан. 9, 2) він

названий *сефарим* (тобто книги, грец. «біблія»). Так формується *єврейська Біблія* – *ТаНаХ* (за першими літерами назв трьох його частин), який складається з *Тори*, *Невіїм* (Пророки) й *Ктувім* (Писання). На основі ТаНаХа сформувався християнський Старий Завіт, відрізняючись лише розбивкою і назвами книг. ТаНаХ містить 24 книги – 5 книг Тори; 8 книг Пророків, у тому числі – ранніх (Єгошуа, Шофтім, Шмуель, Мелахім) і пізніх (великих – Єшайягу, Ірміягу, Єхезкель, та дванадцяти малих); 11 книг Писань – Тегілім, Мішлей, Йов, Шир гаширим, Рут, Ейха, Когелет, Естер, Даніель, Езра, Нехем'я, Диврей. Остаточно цей канон як «святе письмо» був затверджений іудейською богословською школою в м. Ямнії наприкінці I ст. н.е., неканонічні книги були засуджені, та в Талмуді проголошено: «Хто вносить у свій дім більше ніж 24 книг, той вносить сум'яття у свій дім».

Талмуд (євр. – учення) є другою священною книгою іудаїзму. За традицією, Талмуд є *Усною Торою*, котра була дана Мойсею одночасно з писемною Торою як пояснення до неї і котра протягом довгого часу існувала тільки в усній формі. Записувати Усну Тору починають фарисеї десь з II–I ст. до н.е. За характером Талмуд складається з двох типів текстів – це *Галаха* (закон, образ дії, звичай) – закони та настанови, й *Агада* (сказання, легенда) – оповіді та розповіді.

Головна частина Талмуду – *Мішна* (викладення вчення) – була складена та відредагована Єгудою Га-Насі в 210 р. Вона складається з 6 розділів (седер) і 63 трактатів (массахет). Розділи трактують такі питання: землеробство та земельна власність; свята; сімейно-шлюбне право; громадянське та карне право; жертвопринесення; очищення. Пізніше була складена також *Гемара* (закінчення, завершення) – доповнення до Мішни. Гемара складалась окремо в Палестині й у Вавилоні – звідси виникли два варіанти Талмуду – *Єрусалимський* (остаточно складається в V ст.) та *Вавилонський* (VI ст.). Останній значно більший за обсягом і вважається більш авторитетним.

На цьому створення релігійної літератури іудаїзму, звичайно, не закінчилося. Згодом з'являються *мідраші* (тлумачення) – коментарі до окремих книг Тори. Молитви та правила їх проголошення викладені в спеціальній збірці, яка має назву *Сидур*. Багату літературу створюють учені рабини, серед яких виділяється МОШЕ БЕН МАЙМОН (МАЙМОНІД або РАМБМ – Іспанія, XII ст.). Він створив «*Мішне Тора*» – книгу, в якій спробував зібрати всю усну Тору і фактично замінити Талмуд. Саме він сформулював 13 догматів єврейської віри. У XVI ст. рабин ЙОСЕФ КАРО (теж Іспанія) створює *Шулхан арух* («накритий стіл») – книгу, яка була прийнята всім єврейським народом як основний, найбільш авторитетний галахічний кодекс.

Окремо стоїть література *кабали* – містичного вчення іудаїзму, яке виникло в середньовіччі теж здебільшого в Іспанії. Головна книга кабали – *Зогар* («Сяйво»), котра тлумачить таємний зміст Тори (рукопис був знайдений в XIII ст., але за традицією вважається, що він був створений ще в II ст.).

2. Віровчення іудаїзму, звичаї та традиції єврейської общини

Догматика і загальні риси іудаїзму. Головною особливістю іудаїзму, яка відрізняє його від інших національних релігій, є послідовний *монотеїзм*. Припущення про попереднє існування політеїзму у євреїв не мають достатніх підстав, хоча не викликає сумніву існування деяких пережитків первісного анімізму, родових культів і т. ін. В окремі періоди своєї історії під впливом інших народів євреї служили іншим богам (*ваалам* й *астартам*), але монотеїзм залишався провідною ідеєю, остаточно затвердженою реформами Йосії та Неемії.

Єврейський Бог має власне ім'я, але воно табуйоване, тобто його заборонялось виголошувати. Його написання *YHWH*, тобто *ЯГВЕ*, або *ЄГОВА*, що означає «Той, що є» (Суцый). Замість нього писали *АДОНАЙ* (у слов'янських перекладах – *Господь*) чи використовували вислів *ГА-ШЕМ*, тобто *Це Ім'я*. Бог зветься також *Богом воїнств*, *брані* (*САВАОФ*), *Суддею* (*Ель-ШАДДАЙ*), *Богом заздрісним* (*ревнителем*), *Божеством* (*ЕЛОХІМ* – як форма множини це поняття позначає також язичницьких богів).

Бог *Ягве* – це насамперед *Бог-Творець*. Це Творець Всесвіту, неба і землі, людини і всіх живих істот та неживих речей. Це вища, надприродна сила, *Бог-Уседержитель*, всемогутній та всевидючий. Звідси випливає Його надзвичайно *трансцендентний* (*потойбічний*) *характер*. Він постає як неосяжна воля й слава, котру не можна побачити, котра відкривається людині тільки в димній хмарі або стовпі вогню або через середництво ангелів. «Людина не може бачити мене і жити» (Вих. 33, 20), – каже Він *Мойсею*.

В окремих місцях Біблії можна вгадати деякі антропоморфні риси Бога, але загалом Він не має людського обличчя. З цим пов'язана сувора заборона робити будь-які зображення Бога у вигляді картини чи статуї, оскільки це могло б призвести до поклоніння ідолам. Спроби поєднати образ *Ягве* з образом золотого теляти, що мали місце під час подорожі пустелею і пізніше, в Ізраїльському царстві, були осуджені – вони не відповідали саме цьому наголосу на трансцендентний характер Бога, притаманний іудаїзму.

Бог постає також як *вищий суддя*, котрий карає за гріхи й нагороджує за праведність. Іудаїзм спочатку зовсім не знає дуалізму добра і зла, притаманного, наприклад, зороастризму. Проблема теодицеї (тобто виправдання Бога за зло, що існує в світі) розв'язується іншим чином. Зла, власне, зовсім немає – є гріхи, порушення заповідей, і кара за них. *Сатана* з'являється лише в книзі Іова, та й то як залежна від Бога сила, що може спокушати людину лише з дозволу Господа. Філософія книги Іова полягає в тому, що Бог завжди правий, і якщо Він карає людину (або допускає до неї сатану), то людина винувата, навіть якщо вона не знає, в чому її провина, – вона повинна сприймати цю кару смиренно.

Відплата за гріхи має, таким чином, поцейбічний характер, хоч це не обов'язково буває відразу, а може спіткати людину пізніше або навіть відбитись на її нащадках. Ягве – Бог ревнивий – обіцяє: «караю беззаконня батьків на дітях до третього й четвертого покоління тих, що ненавидять мене, і творю милосердя до тисячного покоління тим, що люблять мене, й бережуть заповіді мої» (Вих. 20, 5–6). Ідея відплати після смерті, взагалі ідеї загробного життя, воскресіння, пекла та раю, страшного суду тощо в ранньому іудаїзмі проглядаються слабо (напр., дуже невиразне уявлення про *шеол* – той світ – див.: Бут. 37, 35). Більш детально вони розроблені пізніше, зокрема в Талмуді, – можливо, це був вплив зороастризму.

З орієнтацією на поцейбічність Божого суду тісно пов'язаний один з головних догматів іудаїзму – про *богообраність єврейського народу*. Вже в завіті з Авраамом Бог обіцяє, що його потомство буде незліченним, як зорі на небі, й отримає землю обітовану «від ріки Єгипетської до Великої ріки, ріки Ефрату» (Бут. 15, 18). Бог постає в єврейській свідомості перш за все як такий, що визволив народ з єгипетського рабства, допоміг підкорити Ханаан та постійно допомагав у численних війнах. Але Бог може й покарати обраний народ за гріхи і порушення закону. Саме так були сприйняті біди та нещастя, що спіткали євреїв особливо після зруйнування Іудейської держави й вавилонського полону. Вони лише додали віри в богообраність, у те, що згодом, коли єврейський народ повернеться до Бога та не буде переступати закон, Бог знову піднесе свій народ понад усі інші.

З цією надією тісно пов'язана ідея *Месії*. Його завдання – повернути євреїв на землю обітовану й відбудувати храм. Спаситель у єврейському розумінні – це цар (месія – помазаник), який визволить єврейський народ і забезпечить його розквіт та піднесення. Таким чином, і тут домінують поцейбічні уявлення – сподівання на Царство Боже на землі.

Культ. Про культ до Мойсея відомо дуже мало. Очевидно, існував культ покровителів роду, можливо – духів предків. Їх зображення звались *терафіми* – таких ідолів, зокрема, покрала Рахіль у свого батька Лавана, коли втікала з Яковом (див.: Бут. 31, 19). Ушанувались також священні камені та дерева. Основу культу становлять жертвопринесення, які здійснюються старійшинами роду – окремого стану жерців ще немає. Жертвопринесення відбуваються на священних місцях, як правило – на висотах, котрі вважались місцями, де мешкають божества; на жертовниках з необтесаного каменю. Про людські жертвопринесення прямих указівок немає – історія з Ісааком, можливо, підтверджує протилежне, а жертвування дітей Молоху в більш пізню епоху є очевидним утручанням інших культур.

Культ, що встановлений законом Мойсея, детально описується в П'ятикнижжі. Основу його, як і раніше, складають *жертвопринесення*: цілопалення, жертви мирні, жертви за гріх, жертви за провину й т. ін. Жертвували тварин, хліб, вино, оливкове масло. Характер жертви відповідав характеру провини (гріха), а також соціальному стану того, хто приносив жертву. З'являється спадкоємне жрецтво – служителями культу стають тільки нащадки коліна ЛЕВІЯ – *левіти*, а власне жерцями – ті з них, хто був нащадками брата Мойсея первосвященика АРОНА – *коени*. Жерці розподіляються за категоріями, серед них обираються первосвященики.

Згідно з Божим заповітом були створені культові місця. Спочатку це була *скинія* – пересувний намет, у якому проходили богослужіння, і який уважався місцем перебування Бога. Скинія поділялась на дві частини – Святе й Святе Святих. На подвір'ї скинії були жертовник цілопалення, мідна умивальниця. В самій скинії – семисвічник (*менора*), стіл для жертовного хліба, віктар. У Святе Святих – *Ковчег завіту*, зроблений з акації та золота, в якому знаходились *скрижалі Закону*, золота посудина з маслом і палиця (жезл) Арона. Пересувну скинію брали єврейські племена в їх мандрівках по пустелі. Її супроводжувала хмара, а вночі – вогненний стовп.

Одночасно продовжувалось служіння на пагорках. В епоху суддів, можливо, вже були кам'яні будівлі, де надовго залишалась скинія – напр., у м. Шило (Силомі). Власне *храм* був збудований тільки Соломоном у Єрусалимі. Загалом він відтворював схему скинії, але був, звичайно, більш монументальною та дуже дорогою спорудою. Служіння на пагорках не зникло й тепер, особливо після розколу царств – в Ізраїльському царстві знову були створені зображення золотого теляти, проникали й чужі культу. Тільки з реформою Йосії храм стає виключним місцем богослужіння і жертвопринесення. Особливо це стосується вже другого храму. Спроба збудувати інший храм (близько

160 р. до н.е.) не була сприйнята євреями, а спроба сирійського царя Антіоха Єпіфана заборонити культ у Єрусалимському храмі та створити там храм Зевсу призвела до повстання Макавеїв (168 р. до н.е.). (Окремий храм існував тільки у самаритян на горі Гаризим, але й він був зруйнований в 120 р. до н.е.). Зруйнування Єрусалимського храму імператором ТИТОМ призвело до припинення правильного культу і жертвопринесення та відмирання стану жерців.

Закон. Обряди та звичаї. Іудаїзм є релігією закону, на відміну від християнства, яке називають релігією благодаті. Благодасть Божа, яка сходить на людину, робить її вільною у праві морального вибору. Навпаки, в іудаїзмі моралі як права вільного вибору на основі загальних принципів фактично немає. Є тільки виконання або невиконання заповідей або законів, які існують на всі випадки життя.

Можливо, це виникло не відразу. В уякому випадку, в славнозвісних *10 заповідях*, безперечно, є суто моральний аспект (не вбивай, не крадь, не чини перелюбу та ін.). Але вже П'ятикнижжя містить багато правил, які повинні регламентувати поведінку людини за будь-яких ситуацій. Це законодавство з карного, родинного права, правила стосовно богослужіння, жертвопринесення й обрядів. Більш детально ці правила були розроблені в Усній Торі, яка була відображена в Талмуді. Там містяться *міцви* – 613 правил, із них 248 повелінь і 365 заборон. Такий характер релігії, дійсно, позбавляє людину права морального вибору – цей вибір уже зроблений за неї. Але одночасно людині надається можливість спрямувати свої зусилля в іншому напрямі – на розвиток своїх здібностей і талантів, у підприємництво тощо. Це певною мірою відобразилось на подальшому формуванні особливостей єврейського характеру.

Ще однією, досить важливою, рисою, що відбилась на подальшому формуванні єврейського менталітету, була обмеженість моральних правил закону межами свого народу. «Не будеш мститися і не будеш злопам'ятним супроти твоїх земляків. Любитимеш ближнього твого, як самого себе» (Лев. 19, 18). Таким чином, ближній для іудея – це лише його одноплемінник, тому тільки їх стосується, наприклад, заборона лихварства або заклики до допомоги бідним, удовам та сиротам; що ж до представників інших народів, то до них застосовують-ся дещо інші норми.

Із звичаїв іудеїв звернемо увагу на деякі добре відомі. Це, зокрема, *заборони стосовно їжі*, яка поділяється на *кошерну* (чисту, дозволена) і *некошерну* (нечисту, недозволена). Не можна вживати в їжу кров, тому спеціальні рубачі м'яса так убивають та розбирають тварину, щоб у їжу попало якомога менше крові. Їсти можна тільки певні види м'яса – жуйних тварин з роздвоєними копитами. Якщо

тварина має лише одну ознаку (наприклад, свиня – парнокопитна, але не жуйна), вона вважається нечистою. Не можна вживати в їжу м'ясо усіх хижих птахів, а також птахів болотних та водоплаваючих (крім гуски й качки). Рибу можна їсти лише ту, яка має хоча б один плавник і луску, що легко відокремлюється. Не можна вживати м'яси й молочні продукти разом.

Існують детально розроблені *правила стосовно одягу та зовнішнього вигляду*: єврей-чоловік повинен завжди бути з покритою головою, носити одяг з однорідної тканини, не стригти бороди, не робити наколок і нарізів на тілі. Вагоме значення мають закони обрядової чистоти, особливо це стосується жінок. Знаком приєднання до іудейства є *обрізання*, яке має робитись на 8-й день життя всім хлопчикам (утім, обряд обрізання існує й у інших народів, наприклад у мусульман).

Справжнього чернецтва в іудеїв не було, але були *назорей* – люди, які змалку присвячувались служінню Господу, що накладало на них певні аскетичні обов'язки (не пити вина, не стригти волосся тощо). Такими назореями були, зокрема, пророк САМУЇЛ, легендарний САМСОН.

Єврейський календар – місячно-сонячний. Він складається з 12 місяців згідно з часом обертання Місяця, а для погодження з річним обертанням Землі навколо Сонця кожного четвертого року додається 13-ий місяць. Єврейське літочислення ведеться від створення світу – так, у вересні 2011 р. євреї святкували початок 5772 року.

Згідно з Божою заповіддю іудеї обов'язково святкують *шабат* (євр. – «спочити») – суботу, 7-ий день тижня. У цей день, а також в інші свята не можна нічого робити (традицією заборонено 39 категорій землеробсько-скотарської праці, у тому числі запалення й гасіння вогню, що дозволяє «осучаснити» ці заборони), не можна пересуватись далеко від свого помешкання, потрібно лише вдаватись до молитов, читання Тори, благочестивих бесід і вкушати завчасно приготовлену трапезу. Іудейськими святами є: *Пейсах* (давньоєвр. «переходити», «обходити») – його значення пов'язане з виходом євреїв з Єгипту (десятою карою єгипетською Бог уразив усіх первородних єгиптян, а єврейські оселі, які були помічені кров'ю жертвовної тварини, «переходив»). Святкується 7 днів, починаючи з 15-го числа місяця нісана. *Шавуот* – пов'язується з відкриттям Мойсею Тори на горі Синай, яке відбулось на 50-ий день після виходу з Єгипту (звідси назва – п'ятидесятниця). *Рош-га-Шана* («свято труб») – єврейський Новий рік, початок місяця тішрі, який випадає на вересень–жовтень. *Йом-кіпур* – «судний день», день спокути та очищення, на 10-ий день після Нового року. *Суккот* – свято кущів (куренив) – триває сім днів, по-

чинаючи з 15 дня після Нового року. В ці дні іудеї повинні жити в кущах (наметах), що нагадує їх життя після виходу з Єгипту. *Пурим* – святкується у лютому або березні з нагоди перемоги Естер і Мордехая над ворогами євреїв, що згадується в біблійній книзі Естер. *Ханука* – свято запалення свічок, відмічається на честь відновлення богослужіння в Єрусалимському храмі в II ст. до н.е., святкується вісім днів, як правило, у грудні.

Існують також кілька одноденних *постів* – у пам'ять здобуття Єрусалима, зруйнування Єрусалимського храму, у свято Йом-Кіпур тощо.

Іудейська община. Єврейська релігійна община – *кагал* – формувалась не відразу. Хоча ідея богообраності із самого початку (принаймні, з виходу з Єгипту) відділяла євреїв від інших народів, але різкої межі ще не було, натомість відбувалось, очевидно, змішання з ханаанейцями.

Значну роль у формуванні свідомості єврейського народу відіграли *пророки*. Багато було просто ворожитів, майже шаманів, а також лжепророків, які служили іншим богам. Справжнім пророком був МОЙСЕЙ. Таким пророком був останній суддя САМУїЛ. Ціла епоха пророків починається після розколу єврейської держави – це чудотворці Ілля та ЄЛИСЕЙ, великі пророки ІСАЯ, ЄЗЕКІїЛ, ЄРЕМІЯ, 12 малих пророків, чії книги збереглись у Біблії. Незважаючи на певну різницю в поглядах, всі вони так чи інакше збуджували самосвідомість єврейського народу, докоряли йому за гріхи перед Господом, закликали до згуртованості й праведності. Втім, деякі з них, наприклад Ісаїя, виходили за рамки суто іудейського законництва, створювали певну опозицію офіційному жрецтву, пророкували про прихід месії, чим створювали благодатну основу пізнішого виникнення християнства.

На формування замкненої общини суттєво вплинув вавилонський полон. У цей період євреї вже підкреслюють свою окремішність, зокрема такими обрядами, як субота та обрізання. Тоді ж були встановлені священні зібрання в суботу, на котрих молитвами і проповідями замінили жертвопринесення, – *синагоги* (з грец. – зібрання, сходка, євр. – бейт кнесет).

Вирішальну роль в утворенні замкненої общини відіграла реформа Неемії – заборона шлюбів з іноверцями і суворе дотримання закону. Община набуває теократичного характеру. Керівне місце в ній обіймає *синедріон* – зібрання жерців, мудреців, який виконує адміністративні та судові функції, тлумачить Закон.

В елліністичну епоху іудеї розселяються поза межі Палестини, виникає *діаспора* (з грец. – розсіювання). Багато євреїв жило в Єгипті, Сирії, Малій Азії, країнах Середземномор'я. Саме в цей період зна-

чна частина євреїв починає займатись торгівлею. Але іудеї діаспори здебільшого не полишають зв'язку з храмом та общиною, відвідують синагоги. Згодом (десь із III ст. до н.е.) для цих зібрань почали будувати спеціальні споруди – молитовні будинки – з тією ж назвою. Після знищення другого храму синагоги стали головною та єдиною формою об'єднання кагалу, центром суспільного життя євреїв, своєрідним органом самоврядування. Синагога мала свою казну, своє майно і доходи, займалась доброчинністю. У ній читали Тору, тлумачили її, молилися, але не приносили жертв. Провідну роль в общині починають відігравати *рабини* (*rabbi*), тобто вчителі, оскільки стан жерців занепадає. Рабини не є священниками (в іудаїзмі немає організованої церкви), вони є духовними лідерами, яких поважають за їх знання священних текстів, мудрість й ерудицію.

Розвиток іудейської общини в талмудичний і рабинський періоди був дуже утруднений відсутністю власної держави й жорстокими гоніннями, які час від часу спалахували в різних країнах. Євреїв примушували приймати мусульманство або християнство, в іншому разі їх виганяли або ізолювали¹. Найбільшими трагедіями єврейського народу стали гоніння іспанської інквізиції та подальше вигнання євреїв з Іспанії наприкінці XV ст.; українська Хмельниччина, яка супроводжувалась масовими вбивствами євреїв і називається єврейськими істориками «господньою карою 1648 року»; *Катастрофа*, або *голокост* (євр. «шоа», англ. «Holocaust», від грец. ὁλοκαύστος – цілопалення) європейського єврейства – знищення близько 6 млн. євреїв нацистами протягом 1933–1945 років.

Проте характер релігії, зокрема ідея богообраності, та намагання знов заслужити прихильність Бога, тобто спокутувати гріхи, за які вони були покарані, надавали єврейському народу виключної згуртованості й здатності відтворюватись, не асимілюватись з народами, серед яких вони жили. Звичайно, деякі частини євреїв усе ж асимілювались. Єврейські общини у вигнанні змушені були пристосовуватися до свого нового культурного оточення. Саме це лежить в основі двох великих течій в іудаїзмі, які засновані на різних обрядах: *ашкеназі* – спочатку німецькі, згодом – загалом європейські євреї, які розмовляють мовою *ідиш*; *сефарди* – «іспанці», вихідці з Піренейського півострова, мовою яких є *ладино*; сьогодні так часто називають усіх неєвропейських євреїв. Крім відмінностей у мові, ашкеназі та сефарди відрізняються іншими елементами своєї культури – наприклад, пер-

¹ Наприклад, у 1492 р. декретом іспанського короля євреям було надано 4 місяці, «щоб вибрати між хрещенням та вигнанням». Перше *гетто* – ізольована частина міста, виділена для проживання євреїв, – з'являється у 1516 р. у Венеції.

ші винесли зі свого перебування в холодних країнах звичай носити довгі чорні мантії, що зовсім не пристосовано до клімату Ізраїлю. Вони по-різному виголошують молитви, й у кожній течії в Єрусалимі є головний рабин. Виникали також секти, які відходили від правдивого єврейства. Це, наприклад, *караїми*, що відкинули авторитет Талмуду, визнаючи тільки Тору (виникли у VIII ст.). До сьогодні їх невеликі громади існують в Криму, Західній Україні та Литві.

3. Іудаїзм у сучасному світі

Нові напрями в іудаїзмі. У 30-их роках XVIII ст. серед євреїв Польщі та України виникає *хасидизм* – містичне вчення про благочестя, пов'язане з кабалою. Його засновник БААЛ-ШЕМ-ТОВ (скороч. БЕШТ, 1700–1760) проповідував, що виконання вимог закону не потребує посередництва рабинів, що необхідно прагнути до безпосереднього спілкування з Богом, яке досягається в молитвах. Провідне місце серед хасидів обіймали *цадики* – святі вчителі. Хасиди поділяються на багато груп, які називаються за місцями їх виникнення (брацлавські, любавицькі та ін.). У сер. XIX ст. половина єврейських громад України визнавала хасидизм, але у XX ст., особливо внаслідок Голокосту, східноєвропейські хасиди були майже винищені. В Україні кілька міст, де поховані хасидські вчителі, стали місцями паломництва євреїв (Меджибіж, Умань, Гадяч). Сучасні хасиди фактично приймають до напрямів ортодоксального іудаїзму.

Єврейська просвітницька течія – *Гаскала* – була ініційована наприкінці XVIII ст. у Німеччині філософом МОЗЕСОМ МЕНДЕЛЬСОНОМ (1729–1786), який проповідував раціоналістично-критичний підхід до релігійних текстів і звичаїв.

Просвітництво сприяло формуванню *реформістського (прогресивного) іудаїзму*. Зокрема, «облагородити» іудейство вирішив брауншвейзький фінансовий радник І. ЯКОБСОН (1769–1828). У 1810 р. він збудував синагогу, в якій лунали дзвони й грав орган. Християнські молитви виконувались поряд з іудейськими, духовні пісні німецькою мовою співали впереміш із старозавітними псалмами давньоєврейською. Виникли «громади реформованої синагоги», які, за словами одного з істориків, усунули з богослужіння баласт, що накопичувався віками. У XIX ст. реформістський іудаїзм поширився у США, його принципи викладені у *Пітсбургській платформі* 1885 р.). Сьогодні рух прогресивного іудаїзму представлений у багатьох країнах; у 2005 р. він провів свій всесвітній з'їзд у Москві.

Реконструктивістський іудаїзм базується на ідеях МОРДЕХАЯ КАПЛАНА (1881–1983) про іудаїзм як цивілізацію. Цей напрям вини-

кає у 1922 р. зі створенням у США Товариства сприяння прогресу іудаїзму. Реконструктивізм фактично відкидає ідею богообраності єврейського народу.

Як реакція на спроби реформування іудаїзму в першій половині XIX ст. формується течія *ортодоксального іудаїзму* (засновником вважається рабин Братислави МОШЕ СОФЕР), яка відстоює незмінність традиції Галахі (Усної Тори). У подальшому вона трансформувалась у течію *ортодоксального модернізму, релігійного сіонізму, консервативного іудаїзму*.

Нарешті, існує напрям *месіанського іудаїзму*, який визнає месією Ісуса з Назарету і поєднує елементи іудаїзму та християнства. Фактично він продовжує традиції іудео-християнства апостольських часів. Наприкінці XIX ст. Новий Завіт почав проповідувати австро-угорський рабин І. ЛІХТЕНШТЕЙН. Перший іудео-християнський молитовний дім (Зібрання ізраїльтян Нового Завіту) відкрив у Кишиневі в 1884 р. І. Д. РАВИНОВИЧ. За цим зразком громади месіанського іудаїзму стали активно виникати у США з 1960–70-их років.

Однією з найбільш дивних релігійних течій є «чорні євреї», які в більшості проживають у США. Їх духовний лідер афроамериканець Аві БЕН КАРТЕР оголосив себе Месією. Наприкінці 1960-их років він переконав своїх прихильників емігрувати до Ізраїлю, але в 1984 р. вони були вислані назад до США. Їх вірування є поєднанням основних концепцій іудаїзму з неортодоксальним месіанізмом та традиційними африканськими віруваннями; вони практикують багатоженство, вегетаріанство й повну заборону алкоголю.

Іудаїзм і політика. Наприкінці XIX ст. у США виникла політична течія, яка спиралась на релігійне вчення іудаїзму й мала на меті повернення євреїв до Палестини й відтворення єврейської держави – *сіонізм* (походить від назви пагорба Сіон у Єрусалимі, де колись стояв храм Соломона). Сіонізм оформився в 1897 р. зі створенням Всесвітньої сіоністської організації, одним із засновників та ідеологів руху був австрійський журналіст Т. ГЕРЦЛЬ. За допомогою численної єврейської діаспори, перш за все в США, сіонізму вдалось виконати головну свою мету.

XX століття дало нові й жахливі приклади *антисемітизму*, тобто ворожого ставлення до осіб єврейської національності. Це виявлялося в різних формах дискримінації, сегрегації (тобто примусового відокремлення), а також прямого геноциду єврейського народу, який був офіційною політикою нацистської Німеччини. За цей час імміграція євреїв до Палестини значно посилилась, їх частка там досягла третини населення, що дало підстави ООН прийняти рішення про створення разом з арабською і єврейською держави – *Ізраїлю* (неза-

лежність проголошена 14 травня 1948 р.). Утім, з першого дня свого існування Ізраїль опинився у стані війни із сусідніми арабськими країнами. Він захопив Західний берег р. Йордан, а також деякі інші арабські території та проголосив Єрусалим столицею. Останніми роками поступово нормалізуються відносини Ізраїлю з Єгиптом, Йорданією, але проблема Палестинської держави, яка теж мала бути створеною в 1948 р., залишається не розв'язаною. Іудаїзм є фактично державною релігією Ізраїлю. Загалом у світі нараховується 14 млн. іудеїв.

В Україні, де євреї становлять близько 1 % населення (раніше було значно більше), останнім часом поживавішала діяльність іудейських общин, реставруються і відкриваються синагоги, створюються єврейські недільні школи.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Коли і де виник іудаїзм?
- ⇒ Що таке монотеїзм?
- ⇒ Які періоди виділяють в історії єврейської релігії?
- ⇒ Назвіть джерела єврейської релігії та розкрийте їх зміст.
- ⇒ Назвіть основні положення віровчення іудаїзму.
- ⇒ Чим характеризується культ іудаїзму?
- ⇒ Які обряди та звичаї існують в іудаїзмі?
- ⇒ Назвіть основні іудейські свята.
- ⇒ Що характерне для іудейської общини? Хто такі рабини?
- ⇒ Що означає ідея про богообраність єврейського народу?
- ⇒ Назвіть 10 заповідей.
- ⇒ На які напрями поділяється іудаїзм?
- ⇒ Що таке сіонізм? У чому полягає взаємозв'язок іудаїзму і політики?

Додаткова література

Тора.

Вайнтрауб І. Семантика Єрусалимського храму // Людина і світ. – 1997. – № 5–6.

Васильев М. И. История религий Востока. – М., 1983. – Гл. 6.

Иудаизм. Портал [Електронний ресурс] Режим доступу:

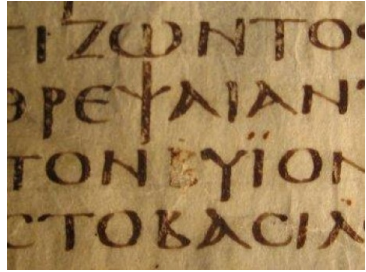
<http://ru.wikipedia.org/wiki/Портал:Иудаизм>

Леви И. Беседы об иудаизме [Електронний ресурс] Режим доступу:

http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Iudaizm/Levi/index.php

Токарев С. А. Религия в истории народов мира. – М., 1986. – Гл. 19.

Электронная еврейская энциклопедия. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/>

ТЕМА X

БІБЛІЯ: ЇЇ ПОХОДЖЕННЯ, ЗМІСТ

ТА РЕЛІГІЙНО-КУЛЬТУРНЕ ЗНАЧЕННЯ

1. Сутність і склад Біблії

Біблія – Книга книг. Слово «біблія» в перекладі з грецької означає «книги». Мабуть, не випадково так просто, без прикрас зветься книга, що є, безперечно, однією з найвищих цінностей, набутих людством. Вона не потребує зайвих назв – її слово говорить само за себе. Ось уже протягом принаймні трьох тисячоліть це слово надихає людей, і коло тих, хто прилучається до цього джерела, постійно розширюється.

Проте бували й інші часи. Радянською владою Біблія була фактично заборонена, вона не друкувалась і вилучалась з обігу та бібліотек, образи та слова її старанно викреслювались або втрачали натяки на своє джерело, або просто висміювались. Тому в нашій, історично християнській країні, зросло декілька поколінь людей, які зовсім або майже не знають Біблії, не читали її. Слід зазначити, що це є не тільки релігійне, а й культурне невігластво, оскільки європейська культура, особливо культура Середньовіччя, Відродження, Нового часу, звичайно, й вітчизняна також – не може бути досягнутою без знання біблійних персонажів, образів, подій.

Біблію можна розглядати принаймні з трьох позицій. Першим – і головним – є те, що це *Святе Письмо християнської релігії*. Це твердження, щоправда, потребує деякого уточнення. З одного боку, значна частина Біблії – Старий Завіт – написана в дохристиянську добу, є набутком іудейської традиції. Святе Письмо іудеїв – Тора – є фактично складовою частиною Біблії. А іслам, що виник пізніше християн-

Тема X. Біблія: її походження, зміст та релігійно-культурне значення

ства, широко використовує біблійні образи як одне з джерел Корану. З іншого боку, деякі напрями християнства по-різному ставляться до окремих частин Біблії, або виключаючи так звані неканонічні книги, або надаючи перевагу Новому Заповіту як суто християнському об'явленню. Але, незважаючи на це, саме як Святе Письмо Біблія має своє виключне значення, саме з цієї точки зору слід підходити до неї в першу чергу.

По-друге, Біблію можна розглядати як *історичне джерело*. Вона, дійсно, містить свідоцтва, що стосуються історії багатьох народів Стародавнього Сходу з II тис. до н.е. до початку нової ери. Звичайно, використання Біблії як історичного джерела потребує наукового аналізу і перевірки за іншими джерелами, але це не повинно сприйматись як критика та відкидання Святої історії.

По-третє, – це визначна *літературна пам'ятка*. Багато біблійних текстів можна розглядати з точки зору їх літературної довершеності – не говорячи вже про те, що вона має цінність як будь-яка писемна пам'ятка старовини. До речі, за кількістю видань та перекладів на різні мови Біблія набагато перевершує будь-які інші літературні твори. Але, знов-таки, це наслідок її впливу не як шедевра мистецтва, а як Святого об'явлення.

Склад Біблії. Біблія є досить великою книгою, яка має складну структуру, власне, вміщує багато відносно самостійних книг. Головним є її поділ на дві частини – *Старий і Новий Завіт*.

Старий Завіт – це дохристиянська, єврейська Біблія (власне, євреї не сприймають Біблію як щось ціле – Новий Завіт, природно, взагалі не визнається, а Святим Письмом уважається лише Тора – П'ятикнижжя Мойсееве). Він був прийнятий християнською церквою як складова частина Святого Письма, оскільки само християнство зросло значною мірою на єврейському ґрунті; ці книги визнавалися Христом і використовувалися ним як Слово Боже; зрештою, в цих книгах знаходиться багато пророцтв щодо явлення самого Христа та його місії. Друга частина – **Новий Завіт** – це вже власна християнська традиція, це тексти, що пов'язані із життям і діяльністю Ісуса Христа та його учнів.

У різних перекладах і виданнях Біблії є розбіжності щодо назви книг і порядку їх розміщення. Більше того, існують розбіжності стосовно кількості книг, які становлять Біблію. Це стосується тільки *Старого Завіту* й пов'язане з двома обставинами: із системою рахування і з розподілом на так звані канонічні та неканонічні книги. Так, єврейська традиція, якої додержувались деякі християнські богослови, налічувала 24 або навіть 22 книги, котрі в сучасних християнських виданнях, як правило, розділені вже на 39 книг (за рахунок того, що

Тема X. Біблія: її походження, зміст та релігійно-культурне значення
подаються як дві замість однієї книги Самуїла, Царів, Хронік, а також 12 книг малих пророків замість єдиної тощо). Іншим було й групування книг за їх змістом у єврейській Біблії (*ТаНаХа*), яка складається з *Тори* (Закону), *Невіїм* (Пророки) та *Ктувім* (Писання).

Християнська традиція виділяє такі розділи канону:

а) *книги законодавчі*: П'ятикнижжя Мойсеєве, тобто *Буття*, *Вихід*, *Левіт*, *Числа*, *Второзаконня*;

б) *книги історичні*, себто такі, що викладають переважно Святу історію: *Ісуса Навина*, *Суддів*, *Руті*, *I і II книги Самуїла* (у російському перекладі – 1 та 2 книги Царств), *I і II книги Царів* (відповідно 3 і 4 книги Царств), *1 та 2 книги Хронік* (або Параліпоменон), *Езри*, *Неемії*, *Естери*;

в) *книги навчальні поетичні*: *Іова*, *Псалмів*, *Приповідок* (*Притчів Соломонових*), *Проповідника* (*Екклезіяст*), *Пісні Пісень*;

г) *книги пророчі*: великих пророків – *Ісаї*, *Єремії*, *Плач Єремії*, *Єзекиїла*, та малих – *Даниїла*, *Осії*, *Йоїла*, *Амоса*, *Авдія*, *Йони*, *Міхея*, *Наума*, *Авакума*, *Софонії*, *Аггея*, *Захарії*, *Малахії*.

Щодо *неканонічних книг*, то вони з'явилися пізніше за інші книги Старого Завіту і не ввійшли до єврейського канону або були виключені з нього. Християнська традиція прийняла їх, але з деякими упередженнями. Їх радили читати тим, хто готувався вступити до християнської церкви, оскільки вони відрізняються своїм повчальним характером (утім, серед них знаходимо й книги історичні та пророчі). Католицька церква вважає такі книги девтероканонічними (другоканонічними), Православна продовжує вважати неканонічними, але слов'янська і російська православні Біблії друкують їх поряд з канонічними. Протестанти ж, навпаки, не друкують ці книги в текстах Біблії, не вважаючи їх богонатхненними. Цих книг 11: *Мудрости* (*Премудрости Соломонові*), *Сираха* (*Премудрости Ісуса сина Сірахова*), *Товита*, *Юдити*, *Лист Єремії*, *Варуха*, 2 і 3 *книги Езри* (католики вважають їх апокрифами), *три книги Макавеїв* (у католиків – лише дві). Сюди ж можна віднести уривки, які додаються до деяких канонічних книг (напр., 13 і 14 глави книги Даниїла).

Новий Завіт містить 27 книг, які церковна традиція також розподіляє на групи. До законодавчих прирівнюються чотири **Євангелії** (з грец. – добра звістка) – від *Матея* (*Матфея*), від *Марка*, від *Луки*, від *Йоана* (*Іоанна*). Перші три Євангелії, які схожі за своїм змістом, називають *синоптичними*; Євангелія від Йоана дуже відрізняється від них і за змістом, і за характером. Історичною вважається книга *Діяння апостолів*. Навчальні книги складаються з *14 послань апостола Павла* та *7 послань інших апостолів*. Насамкінець, про-

Тема X. Біблія: її походження, зміст та релігійно-культурне значення
рочною книгою Нового Завіту є *Одкровення Йоана Богослова (Апокаліпсис)*.

Таким чином, до складу канонічної Біблії, тобто Святого Письма Старого й Нового Завіту, входять 66 книг (39+27) – такий склад визнають протестанти; а до складу повної Біблії – 77 книг (50+27) у православних і 74 (47+27) у католиків, з розподілом на канонічні та неканонічні (девероканонічні) книги.

2. Історія Біблії

Як уже згадувалось вище, Біблія складалася поступово. Тільки книги Старого Завіту з'являлись протягом більше ніж тисячі років. Існують як церковна-релігійна, так і науково-історична концепції щодо історії Біблії та авторства її окремих книг. Між цими концепціями є принципові розбіжності. Проте й самі вони не єдині у вирішенні багатьох питань – особливо це стосується наукових пошуків. Тому спинимось лише на головних пунктах обох цих підходів стосовно спочатку Старого, а потім Нового Завіту.

Історія Старого Завіту. Релігійна традиція (як єврейська, так і християнська) визнає авторами більшості книг Старого Завіту тих людей, імена яких містяться у тексті чи назві або збережені переказом. Звідси розв'язується й проблема датування. Так, перші п'ять книг визнаються як такі, що були записані за Божим натхненням самим пророком МОЙСЕЄМ, який жив приблизно в XV ст. до н.е. (його перу приписується також книга Йоана). Автором книги Ісуса Навина був сам ІСУС НАВИН, спадкоємець Мойсеїв. Книга Суддів і дві книги Самуїла пов'язуються з ім'ям пророка САМУЇЛА (близько XI ст. до н.е.). Більшість Псалмів були написані царем ДАВИДОМ (1 пол. X ст. до н.е.), а такі книги, як Приповідки, Проповідник, Пісня Пісень (а також Мудрости) пов'язані з ім'ям його сина, царя СОЛОМОНА (X ст. до н.е.). Зрештою, книги пророків всі означені іменами їх авторів, котрі жили приблизно в VIII–V ст. до н.е.

Такий підхід до цієї проблеми багато століть майже не підлягав сумніву. Лише в XIX ст. історики почали критикувати здавалось би незаперечні твердження богословів. На підставі критичного аналізу самого тексту Біблії, а також інших історичних джерел науковці зробили висновки про те, по-перше, що деякі головні книги Біблії склались не відразу, а поступово, з відносно самостійних частин; по-друге, що вони склались пізніше, аніж жили їх автори, відомі за традицією.

Так, було фактично відкинута теза про авторство Мойсея (взагалі цій особистості намагались надати суто легендарного характеру).

П'ятикнижжя, як твердять історики, складалося з кількох окремих творів, котрі з'явилися приблизно в X–VII ст. до н.е. (найдавніші уривки датуються XIII ст. до н.е.), а остаточне його прийняття та освячення пов'язується з діяльністю книжника Езри в середині V ст. до н.е. Авторство пророків здебільшого визнається за книгами з їх ім'ям (тільки книга Ісаї, за припущенням, складається з творів двох або трьох авторів). Книги Суддів і Царів належать до VII–VI ст. до н.е., а Хроніки та Езри – до IV ст. до н.е. Авторство Соломона визнається бодай за частиною його Приповідок, але Проповідок (Екклезіяст) вважається значно пізнішим твором – близько III ст. до н.е. Тоді ж, мабуть, були написані й неканонічні книги, можливо – книга Даниїла, а також було зроблене остаточне компонування Псалмів.

Слід мати на увазі, що книги в ті часи переписувались, а не друкувались, тому не були виключені помилки, а також виникали розбіжності в текстах, часом дуже значні. У 1947 р. в Кумранських печерах поблизу Мертвого моря було знайдено багато рукописів, які відносять до III ст. до н.е. – I ст. н.е. Серед них були й окремі частини книг Старого Завіту, котрі дещо відрізняються від тих, що відомі нині. Це підтверджує той факт, що єдиного тексту тоді ще не було. Власне, це найдавніші з відомих рукописів Старого Завіту.

Історія Нового Завіту. Новий Завіт має коротшу історію, але й тут є білі плями. Церковна традиція без сумнівів приймає авторство тих людей, імена яких зазначені в самих книгах (автором книги *Діяння апостолів*, за традицією, вважається євангеліст ЛУКА). Оскільки всі ці автори були апостолами або їх учнями, тобто сучасниками або найближчими нащадками Христа, книги Нового Завіту датуються I ст. н.е. Вважається, що послідовність написання Євангелій збігається з їх традиційним розміщенням, тобто першою з'явилася Євангелія від Матея (Матфея) приблизно за 8 років після Вознесіння Христа, останньою – Євангелія від Йоана (Іоанна), який писав його вже наприкінці свого життя, десь на межі II ст. Послання апостолів належать здебільшого до 50–60-их років.

Спроби історичної критики піддати сумніву авторство деяких євангелістів (зокрема, Йоана) та датування книг здебільшого не були переконливими. Твердження про те, що ці твори з'явилися пізніше, ґрунтуються на тому, що згадки про Євангелія з'являються лише із середини II ст. Останніми творами вважаються Діяння апостолів (авторство Луки фактично відкидається), а також деякі послання, а першим за хронологією – Апокаліпсис, дата створення котрого, як уважається, закодована в його тексті (це приблизно 68–69 рік). Таким чином, простежується тенденція відсунути появу біблійних книг на більш пізній час і тим применшити їх значення. Але часто-густо пи-

Тема X. Біблія: її походження, зміст та релігійно-культурне значення

тання про написання цих книг просто підміняється питанням про їх включення до канону.

Дійсно, канон Нового Завіту складався поступово. Існували і частково збереглися дотепер й інші книги, які фактично входили або могли ввійти до цього канону. Про те, що «багато хто брався скласти оповідання» про Христа, згадує, зокрема, євангеліст Лука (Лк. 1, 1). Відома ціла низка таких євангелій – Петра, Пилипа, Хоми, Іуди, так звані євангелія євреїв та істини, а крім того, такі книги, як Вчення дванадцяти апостолів (Дидахе), Пастир Ерма, Апокаліпсис Петра, послання Климента і Варнави тощо. Деякі з цих книг були, зрештою, прийняті церквою як Святий Переказ, а деякі були відкинуті та стали апокрифами (з грец. αλόκριφα – таємний, прихований).

Складання канону Нового Завіту значною мірою було пов'язане з формуванням церковної організації та боротьбою проти перших ересей і розбіжностей серед християнських общин. Близько 180 р. св. Іриней уже впевнено стверджує пріоритет саме чотирьох канонічних Євангелій. Документ кінця II ст. (т. зв. «канон Мураторі») містить перелік книг Нового Завіту, який ще відрізняється від сучасного (немає послання ап. Павла до євреїв, послань Якова та Йоана, другого послання Петра, натомість є Апокаліпсис Петра). У III ст. фактично існувало декілька канонів. Лише з перетворенням християнства на державну релігію це питання було вирішене. Церковний собор у Лаодикей (363 р.) затвердив канон з 26 книг (без Одкровення Йоана), а Карфагенський собор 419 р. остаточно прийняв канон з 27 книг. Уже пізніше з'явилися ще деякі оповіді, які стосуються біографій Ісуса, Марії, Йосипа і які також були визнані корисними, але не священними (євангелія дитинства, оповіді Якова про народження та успіння Марії, євангелія Никодима). Канон Нового Завіту вже не змінювався.

Найдавніший із знайдених текстів Нового Завіту, виконаний на папірусі, датується 125 роком.

Переклади і видання Біблії. Оригінальні єврейські тексти ТаНаХа видаються, як правило, окремими частинами (Тора, Пророки, Писання). Повні сучасні видання масоретської (єврейської) *Biblia Hebraica* мають суто науковий характер.

Християнська Біблія базується на перекладі грецькою, що був зроблений у Єгипті за часів царя ПТОЛЕМЕЯ II (III ст. до н.е.), можливо, для євреїв, які жили поза Ізраїлем та почали забувати рідну мову. За переказом, цей переклад робили 70 або 72 старці, від чого й походить його назва – *Септуагінта* (лат. septuaginta – сімдесят), причому, за переказом, вони працювали окремо, а коли порівняли їх переклади, збіг був дослівний.

Саме цей переклад Старого Завіту з доданим до нього Новим Заповітом грецькою мовою кінець кінцем був сприйнятий християнством як Святе Письмо (хоча пізніше робились і робляться спроби перевірити його й виправити за єврейським оригіналом). На його основі наприкінці IV ст. блаженний Ієронім зробив латинський переклад (так звана *Vulgata* – «народна»), який став фундаментом всіх католицьких видань. Біблія була першою книгою, виданою першодрукарем Й. Гутенбергом у Німеччині 1462 року. Католицька церква до недавнього часу не дозволяла робити перекладів національними мовами, проте цю ідею втілили протестанти – зокрема, величезну роль відіграв перший переклад німецькою мовою, надрукований М. Лютером у 1534 р.

У IX ст. Кирило і Мефодій переклали Септуагінту слов'янською (староболгарською, пізніше названою церковнослов'янською) мовою. На цьому перекладі вже будувалася православна церква Київської Русі (відоме *Остромирове Євангеліє* XI ст.). Повний оновлений церковнослов'янський переклад був зроблений у 1499 р. єп. Геннадієм Новгородським. Велика робота була проведена за ініціативою князя К. Острозького до підготовки першого друкованого церковнослов'янського видання в Україні, яке було здійснене Іваном Федоровичем (*Острозька Біблія* 1581 р.). Ця робота була використана у московському виданні 1663 року. За часів імператриці Єлизавети в 1751 р. був виданий трохи поновлений текст, що зберігається й дотепер (*Єлизаветинська Біблія*).

Перший руський (фактично – білоруський) переклад Біблії був надрукований Франциском Скориною у 1517–1525 рр. у Празі й Вільно. Перше російське видання Євангелій з'являється у 1818 р., а повний російський (так званий *Синодальний*, тобто схвалений Св. Синодом) переклад Біблії виданий у 1876 р.

Перші часткові переклади українською мовою датуються XVI ст. (рукописні *Пересопницьке Євангеліє*, 1561 р.; *Крехівський Апостол* та ін.). У XIX ст. окремі біблійні тексти перекладають Г. Квітка, М. Шашкевич, М. Максимович, І. Франко, П. Морачевський. Український переклад усієї Біблії, зроблений П. Кулшем за участю І. Пулюя та І. Нечуя-Левицького, вийшов друком 1903 року коштом Англійського Біблійного Товариства. Цей переклад був удосконалений проф. І. Огієнком (1962 р.). Новий переклад за науково-критичними виданнями першоджерел був зроблений у Римі католицьким священником І. Хоменком («Римська Біблія», 1963 р.). Втім, наукова та перекладацька робота над текстом Біблії не припиняється й далі.

3. Характер і тлумачення змісту Біблії та її значення

Зміст Біблії. Як Святе Письмо, Біблія має невичерпний зміст. Вона ще й тому є «книгою книг», що з кожним новим прочитанням ми лише заглиблюємось у нові шари цього змісту, ніколи не досягаючи його остаточної глибини. Проте хоча б якоюсь мірою наблизитись до усвідомлення цього змісту можна тільки шляхом власного читання з належним ставленням до цього. Ми маємо лише нагадати зовнішні віхи цього змісту, та й те тільки в найбільш загальному вигляді.

У законодавчих книгах головним є викладення змісту Божих заповідей, що Він їх давав людям: у Старому Завіті – єврейському народові через пророків; у Новому Завіті – всьому людству через Христа. П'ятикнижжя Мойсеєве (або єврейська Тора) викладає як історію складання Завіту між Богом і обраним ним народом, починаючи від Ноя й Авраама до Мойсея (це головним чином книги Буття та Вихід), так і самі заповіді. Заповіді, що стосуються богослужіння, обрядів, норм та правил життя людини (правила стосовно їжі, одягу, судочинства тощо), тобто власне *Мойсеїв Закон* до сьогодні є фундаментом іудаїзму та єврейського способу життя. Християнство не вимагає дотримання всіх цих численних правил. Воно сприймає лише славнозвісні *Десять заповідей (Декалог)*, розглядаючи їх під кутом зору Нового Завіту (наприклад, четверта заповідь трансформується у святкування неділі й християнських свят). Ці заповіді поділяються на *дві скрижалі* (таблиці) відповідно двом видам любові – любові до Бога і любові до ближнього, а тому й двом відмінам обов'язків. Ось вони:

«Я – Господь, Бог твій <...>. Нехай не буде в тебе інших богів, крім мене.

Не робитимеш собі ніякого тесаного кумира, ані подобини того, що вгорі, на небі, ні того, що внизу, на землі, ні того, що попід землею, в водах. Не падатимеш перед ними ниць і не служитимеш їм <...>.

Не прикликатимеш імені Господа, Бога твого, марно <...>.

Пам'ятай день суботній, щоб святити його <...>.

Шануй твого батька та матір твою <...>.

Не вбиватимеш.

Не чужоложитимеш.

Не крастимеш.

Не свідкуватимеш ложно на ближнього твого.

Не зазіхатимеш на дім ближнього твого; не пожадатимеш жінки ближнього твого, ані раба його, ані рабині його, ані вола його, ані йо-

Тема X. Біблія: її походження, зміст та релігійно-культурне значення
го осла, ані чого-небудь, що належало б ближньому твоєму» (Вих. 20, 2–17).

Євангелії не мають деталізованих приписів, які б регулювали кожний крок життя людини. Новий Завіт робить наголос на внутрішньому почутті людини, звертається до її серця, вимагає зробити моральний вибір. *Нагірна проповідь* Христа поглиблює Синайські заповіді, попереджаючи людину вже не проти дій, а проти почуттів, які ці дії породжують. Серцевиною цієї проповіді є *дев'ять заповідей блаженства*:

«Блаженні вбогі духом, бо їхнє Царство Небесне.

Блаженні тихі, бо вони успадкують землю.

Блаженні засмучені, бо будуть утішені.

Блаженні голодні та спрагли справедливости, бо вони наситяться.

Блаженні милосердні, бо вони зазнають милосердя.

Блаженні чисті серцем, бо вони побачать Бога.

Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться.

Блаженні переслідувані за правду, бо їхнє Царство Небесне.

Блаженні ви, коли вас будуть зневажати, гонити та виговорювати всяке лихо на вас, обмовляючи мене ради. Радійте й веселіться, бо нагорода ваша велика на небі <...>» (Мт. 5, 3–12).

Священна історія, тобто історія створення Богом землі й людей та взаємовідносин між Богом і людьми, починає викладатися з першої книги – книги Буття. Саме тут оповідається про шість днів творіння, про Адама і Єву, про великий потоп і Ноя, про патріархів Авраама, Ісака, Якова й завіти Господа з ними. Книга Вихід й інші книги Мойсееві оповідають про вихід євреїв з Єгипту та їх мандрівку пустелею, про встановлення законодавства на горі Синай. Подальші історичні книги Старого Завіту містять історію єврейського народу та держави у взаємовідносинах із сусідніми народами і державами від здобуття євреями Палестини, періоду суддів, установа царства Ізраїлю, його розпаду й підкорення ассірійцями та вавилонянами, неволі й повернення з неї. В неканонічних книгах Макавеїв ця історія доводиться до III–II ст. до н.е.

Історія в Новому Завіті, звичайно, значно коротша. Це історія народження, земного життя, хресних страждань і воскресіння Ісуса Христа, історія первісних християнських общин та діянь апостолів – загалом це кілька десятиліть I ст. нової ери. Проте в цьому короткому проміжковому часу сконцентрувались події справді загальнолюдського значення, а факти, які із загальноісторичної точки зору не викликають особливої уваги, є найважливішими свідцтвами релігійного досвіду.

Принагідно з'ясуємо питання про деякі розбіжності в поданні фактів, які мають місце як у Старому (напр., викладення двох версій створення світу й людини), так і в Новому Завіті (два родоводи Ісуса, різні оповіді про Його народження, про суд та страту тощо). З критично-наукової точки зору це пояснюється механічним поєднанням різних джерел біблійного тексту. Церковна традиція, як правило, відкидає тезу про суперечливість біблійних текстів, розглядаючи різні версії або як такі, що доповнюють одна одну, або як такі, що символічно відображають потаємний зміст подій у різних образах, але в усякому разі вимагаючи підходити до Святого Письма без претензій на абсолютність логічного аналізу того, що звичайній людській логіці не доступне.

Серед навчально-поетичних книг Старого Завіту виняткове місце займає *Книга Псалмів*. Грецьке слово «псалмос» перекладається як «натягування лука», а також «гра на струнних інструментах» типу арфи та спів під акомпанемент; «псалтиріон» (звідси рос. «псалтырь») є назвою струнного музичного інструменту. Це збірка поетичних творів, котрі виконувались у храмі, й зараз широко використовуються в богослужіннях і молитвах, оскільки багато з них є довершеними зразками молитовних звертань та славословій до Господа. Автором більшості псалмів вважається цар Давид.

Глибоким філософським змістом – щоправда, досить трагічним і скептичним, – вирізняються книги *Проповідника (Екклезіяста)* й *Іова*. Головний рефрен Екклесіяста: «марнота марнот – геть усе марнота» та «нема нічого нового під сонцем» (Проп. 1, 2, 9). Інші крилаті вислови з цієї книги: «вернуться на круги своя», «во многой мудрости много печали», «кто умножает познание, умножает скорбь», «всему свое время», «кто копает яму, тот упадет в неё» й ін. Загалом це дуже песимістичний твір. Але не слід спрощувати її зміст.

Пророчи книги дуже багаті за своїм змістом, але головним, що й дає їм назву, є саме пророцтва, тобто передбачення конкретних історичних подій (наприклад, зруйнування Тиру, Ніневії, Вавилону) або явищ майбутньої священної історії (воскресіння, страшного суду тощо). Важливу роль у становленні християнства відіграли пророцтва Старого Завіту про Христа (про час Його появи у пророка Даниїла, про місце народження – у Міхея, про непорочне зачаття – в Ісаї, про обставини смерті – у Захарії та в Псалмах).

Наукова критика частіше відкидає саму можливість таких передбачень, стверджуючи, що виправдання пророцтв є лише доказом того, що ці тексти написані після відповідних подій. Релігійна традиція наполягає на істинності біблійних пророцтв. Утім, існування провидців, тобто людей, які мають можливості бачити те, що недоступне ін-

Тема X. Біблія: її походження, зміст та релігійно-культурне значення

шим, звичайним людям, сьогодні не викликає сумніву, хоча й не має ще остаточного наукового пояснення. Тому до біблійних пророцтв слід ставитися з належною увагою, зважаючи лише на їх образність та інколи певну туманність.

Особливе місце серед пророчих книг посідають *апокаліпсиси* (грец. *αποκαλυψις* – відкриття, одкровення). Вони вирізняються виключно містичним та символічним характером, таємничим змістом. Найбільш відомим є *Апокаліпсис (Одкровення) Йоана Богослова*, серед книг Старого Завіту – це окремі глави книги *Даніїла*, а також неканонічна *3-я книга Єзру*.

Біблія в церковному та особистому сприйнятті. Слід підкреслити, що Св. Письмо входить до складу Св. Переказу й не повинно йому протиставлятися, як це чиниться протестантами. Власне, *канон священних книг*, які вважаються богонатхненними, встановлюється Св. Переказом і не може бути засвідченим інакше, ніж Церквою. Окрема людина може судити за своїм особистим смаком про гідності та якості тих чи інших книг, тобто про їх людську природу, але їх Божу природу встановлює тільки сам Дух Божий, який живе в Церкві. Тому й особисте читання Св. Письма не може замінити його читання в Церкві та його літургійної ролі. Проте й інша крайність – заборона читати Біблію мирянам (як у католицькій церкві в Середньовіччя) – звичайно, була противною духу свободної віри.

Біблія складалася протягом віків із книг різних авторів, різних епох, різного змісту, різних ступенів одкровення. Це не система і не завершений логічний трактат – це мозаїка, конгломерат. Повнота Слова Божого не в зовнішній завершеності обрису, якої немає, а у внутрішній повноті, яка розкривається нерозривним зв'язком з церковним переказом.

Слово Боже розглядається як єдине та пріоритетне джерело віровчення. Але саме Св. Письмо повинно усвідомлюватися на ґрунті Св. Переказу, оскільки в ньому продовжував жити Дух Божий, і тому це усвідомлення повинне узгоджуватися із тлумаченнями церкви. Цей принцип обмежує особисту сваволю, робить людину відповідальною не тільки перед особистою совістю, але і перед Церквою, тобто совістю всіх її членів, хоча й не виключає особистого ставлення до Слова Божого та особистого зусилля до його розуміння.

Тлумачення тексту Біблії. Багато віків тлумаченням тексту Біблії займалися богослови та вчителі церкви. Поступово склалась окрема наука – *екзегетика* (з грец. – тлумачити) – розділ богослов'я, який займається трактуванням і тлумаченням сенсу й змісту Біблії. Перш за все вона зайнята поясненням догматичного та мора-

Тема X. Біблія: її походження, зміст та релігійно-культурне значення

льного змісту окремих заповідей, подій, притч і незначних на перший погляд подробиць біблійного тексту. Ця література за обсягом давно вже в багато разів перевищила обсяг самої Біблії.

Стосовно тлумачення біблійних див та інших подій, які важко пов'язуються з реальною дійсністю, екзегетика використовує або *буквалістський*, або *алегорично-символічний* підходи. Втім, вимога буквального прийняття на віру будь-якого змісту не відповідала потребам самої віри, тому що багато текстів, написаних хоч і Духом Божим, але рукою людською, вимагали зважати саме на недосконалість людського сприйняття Божої істини. Наприклад, в описі днів творіння в 1-й главі книги Буття, очевидно, мається на увазі не людські дні, а проміжки часу, відомі тільки Богу, що видно хоча б з того, що саму зміну дня і ночі Бог відтворив лише на четвертий «день» свого творіння. З іншого боку, суто алегоричне трактування Біблії як «світу символічного» (Г. СКОВОРОДА) теж було неприйнятним у церковній традиції.

У XIX–XX ст. бурхливо розвивається *наукова критика Біблії*, яка ґрунтується на раціоналістичних засадах. При цьому ліберальна екзегетика англіканської церкви та протестантизму ще намагається зберегти вірність головним догматам християнства, в той час як науково-атеїстична критика спрямована тільки на доведення несумісності Біблії й догматів віри з наукою і здоровим глуздом.

Втім, між науковим дослідженням Біблії та церковною екзегетикою зовсім не обов'язково повинна бути прірва. Наука, звичайно, може використовувати свої методи, досягати більш точного розуміння людської, історичної оболонки Біблії, й ці результати допомагають релігійному сприйняттю змісту Слова Божого. Наука не повинна лише зазіхати на догматичні тлумачення, що вона, насправді, дуже часто робить. Наукове дослідження дає можливість і вимагає по-новому бачити священний текст, тобто зважувати не тільки на церковне, а й на науковий переказ. Історія довела, що абсолютне неприйняття церквою наукових досягнень не приносить користі ні науці, ні церкві. Цей згубний шлях поступово переборюється, хоча й казати про гармонію у відносинах церкви та науки, зокрема у підході до Біблії, поки що рано.

Історичне значення Біблії. Значення Біблії для західної, власне християнської, цивілізації не можна перебільшити. Поступово розкривається й загальнолюдське значення цієї книги. Нині вона є безперечним лідером серед друкованих видань. Вона перекладена майже 1800 мовами й діалектами і щорічно видається багатомільйонними тиражами. Крім того, кожного року виходять тисячі праць та сотні часописів, присвячених Біблії.

Біблія має значний вплив у всіх сферах людської творчості – в архітектурі, літературі, музиці. Встановлено, наприклад, що є більше ніж 2600 художньо цінних картин, які присвячені тільки Христу Спасителю, де Він є центром композиції. Немає іншої книги, котра б надихнула стільки музикантів і художників, книги, котра б цитувалась так само часто.

Біблія, точніше – християнське віровчення, безперечно, стоїть біля витоків сучасної європейської та американської державності й суспільного ладу. Визнанням цієї ролі Біблії та її значення як духовного авторитету є присяга, що дається на Біблії главами багатьох держав (наприклад, президентом США; президент України теж дає присягу на національній реліквії – Пересопницькому Євангелії) або свідками в судах багатьох країн. Утім, вистачає сьогодні й лицемірного, поверхового, неуважного ставлення до Св. Письма – сучасна секуляризована цивілізація знаходить собі інші цінності. Але життєздатність Біблії доводиться досвідом нових і нових поколінь, які знову та знову тягнуться до цієї книги, відрізняючи її від інших книг саме як Святе Письмо.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Яке співвідношення між християнською Біблією і священними книгами іудаїзму?
- ⇒ Скільки книг утворює Біблію, у тому числі Старий і Новий Завіти?
- ⇒ Що таке «канонічні» та «неканонічні» книги Біблії?
- ⇒ В який історичний період і ким писався Старий Завіт?
- ⇒ Коли і ким був створений та коли канонізований Новий Завіт?
- ⇒ Що таке «апокрифи»?
- ⇒ Коли і ким були створені основні християнські переклади Біблії?
- ⇒ Коли і ким були створені слов'янські (в тому числі українські) переклади Біблії?
- ⇒ Який основний зміст законодавчих книг Біблії?
- ⇒ Який основний зміст історичних книг Біблії?
- ⇒ Який основний зміст навчально-поетичних та пророцьких книг Біблії?
- ⇒ Що таке «апокаліпсис»?
- ⇒ Що таке «екзегетика»?

Додаткова література

Біблія. Святе Письмо Старого та Нового Завіту.

Беленький М. С. О мифологии и философии Библии. – М., 1977.

Библейская энциклопедия. – М., 1990.

Библиотека издательства Библист. [Электронный ресурс] Режим доступа:

<http://www.bibleist.ru/biblio.php>

Гече Г. Библейские истории. – М., 1989.

Как возникла Библия / Пер. с нем. – 1992.

Крывелёв И. А. Библия: историко-критический анализ. – М., 1982.

Ла Сор У., Хаббард Д., Буш Ф. Обзор Ветхого Завета. Откровение, литературная форма и исторический контекст Ветхого Завета. [Пер. с англ.] – Одесса, 1998. http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/bibliologia/lasor/index.php

Рашковский Е. Б. Европейская культура нового времени: библейский контекст // Вопросы философии. – 1996. – №2.

Рижский М. И. Библейские пророки и библейские пророчества. – М., 1987.

Рижский М. И. Русская библия: история переводов библии в России / Изд. 2-е. – СПб. : Авалон; Азбука-классика, 2007.

Святе Письмо в європейській культурі. Біблійний словник / А. Ланглуа, А. Ле Муане, Ф. Спіс, М. Тібо, Р. Требюшон, Д. Фуйу / Пер. з фр. – К.: Дух і літера, 2004. – 320 с.

Фрэзер Дж. Фольклор в Ветхом Завете. – М., 1985.

Шифман И. Ш. Ветхий Завет и его мир. – М., 1987.

Щедровицкий Д. В. Введение в Ветхий Завет. Пятикнижие Моисеево. Тт. 1–3 / Изд. 4-е, испр. – М.: Оклик, 2008. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.shchedrovitskiy.ru/PentateuchOfMoses.php>

ТЕМА XI

РАННЕ ХРИСТИЯНСТВО

Християнство є однією з найвпливовіших сучасних релігій. *Загальна кількість християн різних конфесій у світі становить приблизно 2,1 млрд.*, або третину населення світу. Неможливо уявити історію та культуру людства останніх двох тисячоліть, якщо не рахуватись із внеском цієї релігії. Навіть марксистки визнавали, що «християнство безперечно є одним з найвеличніших явищ в історії людства» (К. КАУТСЬКИЙ).

Ранню історію християнської Церкви можна розділити на два основних періоди. Перший період – від заснування Церкви Ісусом Христом до її визнання Римською державою (бл. 30–313 рр.). Другий період називають періодом Вселенських Соборів – він триває до розколу між Західною та Східною Церквами (313–1054 рр.).

1. Ісус Христос – засновник християнства

Передумови виникнення. Християнство виникло на початку I ст. в Палестині, що була на той час провінцією Римської імперії. Ця подія пов'язана, безперечно, із *глибокою духовною кризою, кризою віри*, котра вразила суспільство як у самому Римі, так і в підкорених ним країнах. Старі релігії, поширені на Близькому Сході – єгипетська, сирійська, вавилонська й інші місцеві культури – занепали із зникненням відповідних держав. Та ж сама доля спіткала грецьку міфологію, яка вже втрачала свої релігійні функції. Римська релігія не була настільки глибокою, щоб охопити своїм впливом різноплемінне населення імперії. А обожнення імператорів (воно почалося з АВГУСТА, наприкінці I ст. до н.е.) навряд чи мало міцні корені в суспільстві, залишаючись державною ідеологією.

Не минула ця криза й іудаїзм. З одного боку, Іудея не мала державної самостійності та єврейське суспільство повинно було пристосовуватись до вимог римської влади, яка не завжди рахувалася з місцевими традиціями. З іншого боку, в *самому іудаїзмі існувало декілька течій*, що сперечались та ворогували між собою (садукеї, фарисеї, есеї, зелоти). У суспільстві значно поширилось *відчуття близького приходу месії*, тобто помазаника Божого, котрий урятує народ і стане дійсним «царем іудейським». Про це сповіщали численні *мандрівні проповідники*, в очікуванні цього приходу створювались *таємні общини*.

Одним із таких проповідників, навколо якого групувались учні, був ЙОАН (ІОАНН) ХРИСТИТЕЛЬ. Він проповідував в Іудейській пустелі про близький прихід месії, закликав народ до покаяння та очищення¹. Знаком такого очищення було хрещення, тобто омивання в річці Йордані. Саме до Йоана прийшов хреститись Ісус із Галілеї, й саме Йоан першим упізнав у Ньому сподіваного Месію, побачивши «Духа Божого, який спускався, мов голуб, і зійшов на нього» (Мт. 3, 16). До речі, до сьогодні існує релігійна община *мандеїв*, які вважають себе послідовниками вчення Йоана Христителя і відкидають Ісуса на тій підставі, що він зрадив свого вчителя.

Ісус Христос: свідоцтва про життя. Засновником нової релігії виступив ІСУС ХРИСТОС. Дехто з істориків піддавав сумніву реальне існування особистості Христа. Тому розглянемо *головні джерела*, що розповідають про Його життя.

По-перше, це *свідоцтва істориків того часу (I – поч. II ст.)*. Христос згадується у ТАЦИТА, СВЕТОНІЯ, ПЛІНІЯ МОЛОДШОГО, а також в іудейського історика ЙОСИФА ФЛАВІЯ. Останній згадує також Йоана Христителя. Ось уривок з його твору «Іудейские древности» (за нещодавно знайденим списком, який вважається оригінальним): «...В это время был мудрый человек по имени Иисус. Его образ жизни был похвальным, и он славился своей добродетелью; и многие люди из иудеев и других народов стали его учениками. Пилат осудил его на распятие и смерть; однако те, кто стали его учениками, не отрелись от своего ученичества. Они рассказывали, будто он явился им на третий день после своего распятия и был живым. В соответствии с этим он-де и был мессия, о котором возвестили пророки...».

¹ Багато вчених ототожнюють общину Йоана Христителя з відомою з історичних джерел сектою есеїв, з якими, у свою чергу, пов'язують відомі кумранські рукописи – велике зібрання текстів III ст. до н.е. – I ст. н.е., знайдених у печерах біля Мертвого моря. Судячи зі Статуту общини, спосіб життя в ній нагадував пізніші християнські монастирі, а за своїми віруваннями кумраніти посідають проміжне місце між євреями і християнами.

По-друге, це *антихристиянська традиція*, яка формується вже у II ст. та містить здебільшого дуже тенденційні факти. Це римський письменник ЛУКІАН і філософ ЦЕЛЬС, іудейський Талмуд й ін.

По-третє, це *апокрифічні євангелія*. Але вони не визнаються за достатньо достовірні свідощтва ні церковно-богословською, ні науковою школами. Сюди можна додати деякі згадки та розповіді про Христа, які знаходять у переказах інших релігій («тибетська легенда» й ін.).

Останнє – але перше за своїм значенням і достовірністю – це *Біблія*. Безперечно, це не звичайна біографія, а розповідь про земне життя й служіння Месії, Сина Божого, повідана його учнями. Це Святе Письмо, що має характер об'явлення, а не літопису, хоча на підставі Євангелій і складають хроніку життя й діяльності Ісуса. Євангелія від Матея, Луки та Марка (*синоптичні*) значною мірою збігаються у поданні фактів історії життя, чудес і страждань Христа; четверте Євангеліє від Йоана значно відрізняється за своїм змістом.

Ісус Христос: Людина і Бог. Слово ХРИСТОС грецькою означає «Помазаник», що відповідає єврейському *Месія*. Ім'я ІСУС (від євр. Єгошуа) означає *Спаситель*. Це ім'я дали Йосип і Марія новонародженому немовляті за велінням Ангола Господнього, «бо він спасе народ свій від гріхів їхніх» (Мт. 1, 21).

Христос народився, вірогідно, не пізніше від 4 року до н.е. у Вифлеємі, хоча рідним містом Його вважається Назарет Галілейський. *Земне життя Ісуса Христа*, згідно з Євангеліями, *було справжнім людським життям*. Воно має свій початок, розвиток, свій зеніт та кінець у смерті. Він радіє і плаче, потребує відпочинку і прагне спокою. Він трудиться й бореться. Отже, Він жив та страждав, як усі люди.

Проте Його поява на світ була дивовижною, і в день Його народження Ангел сповістив пастухам, що «народився вам у місті Давидовім Спаситель, він же Христос Господь» (Лк. 2, 11). А східні мудреці піднесли Йому свої дари: золото – як Цареві, ладан – як Богові, смірну – як людині. Дванадцятирічною дитиною, втікши від батьків до Єрусалимського храму, Він говорить: «Хіба не знали, що я маю бути при справах Отця мого?» (Лк. 2, 49). Звертаючись до людей, Ісус говорить: «Все передане мені моїм Отцем, і ніхто не знає Сина, крім Отця, і Отця ніхто не знає, крім Сина, та кому Син схоче відкрити. Прийдіть до мене всі втомлені й обтяжені, і я облегу вас» (Мт. 11, 27–28). Від простої людини почути таке було б нестерпним. Навіть пророки не звертались так до людей і не називали себе так. *Ісус не тільки звертається, але й поводить себе як Бог*, зокрема прощає гріхи. Саме за це євреї звинуватили Його у хулі на Бога.

Суспільне служіння Христа тривало близько трьох років. За цей час він відвідав різні куточки Палестини – Іудею, Галілею, Сама-

рію, Десятимістя. Він лікував хворих, творив чудеса, навчав людей, проповідував Царство Боже. Зрештою, він востаннє з'являється в Єрусалимі на святі єврейської пасхи. Там він був *схоплений і засуджений єврейським синадріоном та римським намісником ПОНТІЄМ ПИЛАТОМ на розп'яття* за те, що нібито проголошував себе Царем Іудейським. Але справжню причину засудження визнали самі іудеї – «бо він із себе Сина Божого зробив» (Йоан. 19, 7). Тому й умив свої руки Пилат, коли виносив неправедний вирок, що не знайшов у Ньюму ніякої провини. Вірогідною датою розп'яття вважається 3 квітня 33, або 7 квітня 30 року (дні єврейської пасхи, що припадали на п'ятницю за часів Понтія Пилата). *Але в третій день по розп'ятті відбулось Його дивовижне Воскресіння, після чого Він кілька разів з'являвся Своїм учням.*

Ісус Христос: проповідь і вчення. Ісус не був політичним або соціальним діячем. «Віддайте ж кесареви кесареві, а Боже Богові» (Мт. 22, 21); «Царство моє не від світу цього» (Йоан. 18, 36). Насправді, *він був виключно релігійно-моральним діячем, який дійсно приніс у світ нове Слово Боже, він поклав начало християнській спільноті та її зовнішній організації, окреслив нове вчення віри й моралі.*

Ісус Христос не пориває зв'язку з іудейством і високо підносить Старий Завіт. «Не думайте, що я прийшов усунути закон чи пророків: я прийшов їх не усунути, а доповнити» (Мт. 5, 17). Він додержується іудейських обрядів, свят, відвідує Храм. Одночасно він здійснюється над обрядом та *дає вільне тлумачення Старому Завітові, який є лише готуванням до Нового.* Він провіщає зруйнування Єрусалимського храму і вчить, що служити Богу можна всюди, аби це було служіння духом й істиною. Вище за обряд, закон, жертву він ставить духовну сутність віри, Божу благодать, щире покаяння і любов. Він заглиблює тлумачення окремих заповідей, підкреслює не зовнішнє їх виконання, а внутрішнє почуття. Закон наказує «не вбивай», а Христос каже «не гнівайся», тобто осуджує вже внутрішній поштовх до вбивства. Закон говорить про любов до ближнього, тобто до людей свого племені; Христос закликає любити і ворогів своїх. Зовнішньому благочестю фарисеїв Він протиставляє *заклик до внутрішнього благочестя*: «Тож будьте досконалі, як Отець ваш Небесний досконалий» (Мт. 5, 48).

Моральне вчення Ісуса Христа високе, глибоке, чисте. Воно викладене в різних частинах Євангелій, але найбільш повно – у *Нагірній проповіді*. Зокрема, це *дев'ять заповідей блаженства* – вбогість духом («смиреномудріє» за висловом Іоанна Златоуста), лагідність, прагнення справедливості, милосердя, чистота серця, миротворчість

та ін. Головною рисою цього вчення є любов як найбільш людське й одночасно Боже почуття. Тому Христос наголошує на *двох найбільших заповідях* як таких, що охоплюють собою весь закон: «Будеш любити Господа, Бога твого, всім серцем твоїм, усією душею твоєю, всією думкою твоєю й усією силою твоєю» і «Будеш любити ближнього твого, як себе самого» (Мр. 12, 30–31).

Христос учив, що Бог промишляє, тобто піклується про кожну людину. Господь піклується про людей більше та краще, ніж найдобріший і найрозумніший батько про своїх дітей. Він надає людині допомогу в усьому, що необхідно нам в житті й що є для людини найбільш корисне.

Він учив не осуджувати інших людей – «не судить, і не будете суджені» (Лк. 6, 37), бути милостивим до вчинків інших людей, намагатися в першу чергу виправляти свої вчинки і бачити в собі недосконалість, а потім уже допомагати іншій людині.

Важливим аспектом у проповіді Христа було вчення про прощення ближнього і любов до нього: «Коли ви прощатимете людям їхні провини, то й Отець ваш небесний простить вам» (Мт. 6, 14). Христос розповідав про любов до всіх людей, і найбільше люди повинні вчитися любити своїх ворогів, адже це найбільш досконала любов. Людина не має робити ближньому те, чого не бажає сама. «Все, отже, що бажали б ви, щоб люди вам чинили, те ви чиніть їм» (Мт. 7, 12).

Ісус Христос розповідав усім, хто його оточували, що коли людина, справді, просить допомоги у Бога через молитву, то Бог дасть те, що потрібно для людського спасіння, і для того, щоб потрапити в Царство Боже, одних почуттів та бажань недостатньо, а потрібні добрі справи, милість, милосердя – не вигода лише для себе, а заради ближнього.

Ісус Христос учив про єдиного Бога-Отця, котрий любить та зігріває своїм світлом праведних і неправедних. *Він складає з людьми новий Завіт за допомогою Свого Сина, який Своїми стражданнями і смертю рятує людський рід.* Це провідна ідея Нового Завіту – він будується на крові Христа. Ісус – Месія, але не Месія-Цар, а Син Божий, Агнець Божий. Його царство не світське, яке очікували іудеї, а духовне, внутрішнє. До нього веде шлях страждань, й увійдуть туди не шляхетні, міцні та багаті, а прості, бідні, пригноблені. Покаяння і простота серця відкривають доступ до нього, а не походження – цим Христос відчинив двері до нової віри людям будь-якої національності й соціального стану. Стражданнями, смертю на хресті та воскресінням з'явилося спасіння: людина, що сама в собі грішна, рятується Христом.

Отже, проповідь Ісуса Христа відрізнялась від іудейського розуміння віри такими основними рисами: це була проповідь Царства Божого не на землі, а на небесах і в серці; вимагалося не формальне розуміння закону, а його внутрішнє усвідомлення та прийняття («не людина для суботи, а субота для людини»); проповідь мала наднаціональний характер; висувалась ідея Боголюдяності (Христос називає себе Сином Божим).

2. Перший період історії християнської церкви

Апостоли. Заснування християнської церкви.

Уже на початку свого служіння Христос залучає учнів, яким довіряє саму суть вчення і посилає на проповідь. Цих учнів називають *апостолами* (з грец. ἀπόστολος – посланець). *Спочатку їх було дванадцять*. Це Симон, якого Христос назвав ПЕТРОМ (тобто скелею), та його брат АНДРІЙ (Первозваний); сини Зеведеєві ЯКІВ та ЙОАН (Богослов); ПИЛИП та ВАРФОЛОМІЙ (Нафанаїл); ХОМА (якого прозвали невірющим) і митник МАТЕЙ (або Матвій, євангеліст); ЯКІВ Алфієв (брат Господній) та СИМОН Зилот; ІУДА Яковлевий (або Тадей), теж брат Господній, та ІУДА ІСКАРІЮТСЬКИЙ, який і зрадив Христа. Потім Ісус виділяє *ще 70 учнів*, які теж звуться апостолами, або мужами апостольськими. З цих 70 після зради Іудової до 12-ти був зарахований ще один Матвій. *Апостолом називають також ПАВЛА*, який спочатку був гонителем християн (Савлом) і увірував уже після Вознесіння Христа, коли Той з'явився йому. Відтоді Павло став одним із найнатхненніших проповідників християнства та засновників християнської Церкви.

Фундамент Церкви Своєї заклав сам Ісус Христос, настановивши Своїх апостолів. Але *днем народження Церкви вважається свято Трійці*. В п'ятдесятій день по воскресінні Ісуса «роздався знеацька з неба шум, неначе подув буйного вітру», і з'явилися апостолам «поділені язики, мов вогонь, і осів на кожному з них. Усі вони сповнились Святим Духом та почали говорити іншими мовами, як Дух давав їм промовляти» (Діян. 2, 2–4). Після цієї проповіді увірувало й християнське близько 3 тис. осіб.

Проповідь християнства лише короткий час обмежувалась іудеями, але дуже скоро поширилася й на неіудеїв (язичників). Цього вимагав сам склад суспільства, а також і дух християнства. Найбільшою мірою цей дух виразив апостол Павло, який сам себе називає «служителем Христа Ісуса між поганями» (Рим. 15, 16). Особливостям цієї проповіді, зокрема проблемі виконання іудейського закону язичниками, був присвячений *перший Апостольський Єрусалимський Со-*

бор, що відбувся близько 49 року. Він обмежив настанови язичникам лише відмовою від ідоложертвенного м'яса, крові, душенини та розпусти (Діян. 15, 29).

Апостоли розносили вчення Христове по різних країнах, де багато страждали, і більшість з них прийняла мученицьку смерть. У «Діях святих апостолів» розповідається перш за все про служіння Петра й Павла. Вони вважаються засновниками Римської церкви, хоча фактично поширили християнство в багатьох інших містах Близького Сходу, Малої Азії, Греції. За переказом, вони були страчені разом у Римі близько 67 року – Павло усічений мечем, а Петро розп'ятий головою вниз. Апостол Яків (брат Господній) був скинутий іудеями з крила Храму і забитий камінням. Про діяльність інших апостолів відомо дуже мало. Андрій проповідував в Скіфії, а також вважається засновником Візантійської (майбутньої Константинопольської) церкви – він був розп'ятий на косому хресті. Хома був у Персії та Індії, де прийняв муки. Варфоломій – в Аравії, Ефіопії, Індії й Вірменії, де з нього живого здерли шкіру. Йоан – у Малій Азії, зокрема в Ефесі, де і спочив у віці 94 років, вірогідно, останнім з апостолів.

Життя церкви в перші три століття. Перші християни жили *общинами*, які звали *еклесіями* (грец. ἐκκλησία – зібрання). Свій час вони проводили, перебуваючи «в апостольській науці та спільності, на ламанні хліба й молитвах» (Діян. 2, 42). Вони не приховували свою прихильність до нового вчення, але свої зібрання проводили здебільшого вночі, таємно, мовби відділяючи себе від язичницького світу, – за що їх звинувачували у створенні «таємних спілнот». Вони називали себе братами та сестрами, будь-якої ієрархії в перших общинах не було. Вони ділили своє майно, допомагали бідним і сиротам, хоча не відмовлялися зовсім від власності, – були лише добровільні внески на загальні потреби існування общини.

Трохи пізніше, внаслідок зростання чисельності общин та їх кількості, з'явилась потреба в упорядкуванні їх внутрішнього життя. Призначаються люди, які допомагають виконувати службу Божу – *дияки* (грец. διάκονος – прислужник). Для керівництва буденним життям общин апостоли рукопокладають *пресвітерів* (тобто старійшин), з яких поступово виділяються *єпископи* (грец. ἐπίσκοπος – наглядач). Це фактично була перша ієрархічна посада, що дала початок *кліру* – християнському священництву. Таким чином, давніша християнська Церква складалася з общин, які очолювались єпископами. Об'єднуючою силою були насамперед апостоли, котрі належали не окремій общині, а всій Церкві.

На початок II ст. апостоли практично зійшли зі сцени. Тоді об'єднуючими центрами виступили окремі єпископи, які, дякуючи

особистим якостям та впливу своїх общин, що розташовувались у великих містах, отримали фактичну владу над іншими єпископами сусідніх областей. Так з'являються *митрополити*, тобто єпископи метрополії, столиці – головні єпископи провінцій (інколи до них застосовувались назви *папа* або *примас*). Уже пізніше, з V ст. з'являються назви *архієпископ* і *патріарх*, що прикладались до найбільш впливових єпископів областей.

Серед давніх християн був дуже поширений аскетизм, зокрема відмова від шлюбу й невинність, різні самообмеження і катування тіла. Приблизно в III ст. в Александрії та інших місцях Єгипту формуються общини аскетів, які починають жити окремо (в печерах, пустелях тощо). Так *виникає християнське чернецтво*, засновником якого вважається св. АНТОНІЙ Великий (бл. 251–356 рр.).

Чисельність християн зростала, незважаючи на гоніння, яким вони піддавались. Страта Ісуса була лише початком цих утисків. Уже в «Діяннях святих апостолів» розповідається про суд і страту диякона Степана, про ув'язнення апостолів Петра й Павла. І дійсно, в перші віки свого існування християнська Церква зазнавала страшених гонінь та переслідувань – спочатку від правовірних іудеїв, а згодом і від римської влади. Остання вбачала в християнстві марновірство, яке завдавало шкоди державному ладу. *Перше велике гоніння на християн у Римі відбулось 64 року*, коли імператор НЕРОН звинуватив їх у підпалі столиці. Їх одягали в шкіри диких тварин і віддавали на шматування собакам, або кидали в Тибр, або обмазували смолою й підпалювали. З того часу гоніння відбувались регулярно аж до початку IV ст. Достатньо згадати розпорядження імператора ТРАЯНА своєму намісникові Плінію (бл. 113 р.), закон імператора СЕВЕРА проти тих, хто приймає християнство (бл. 203 р.), едикт імператора ДЕКІЯ проти християн (бл. 250 р.) і т. ін. За ці часи постало багато мучеників, пам'ять яких і зараз шанується християнською церквою.

3. Період Вселенських Соборів і розкол церков

Церква та держава. У IV ст. становище християнської церкви радикально змінюється. Із пригнобленої й забороненої вона стає спочатку рівноправною з іншими релігіями, а згодом навіть пануючою. У 313 р. імператор КОСТЯНТИН видав *Міланський едикт*, яким проголошував свободу віросповідань, зокрема стосовно християн. Костянтин Великий вважається першим християнським імператором і був канонізований Церквою (хоча прийняв хрещення лише на смертному одрі в 337 р.). Його сини розпочали вже гоніння на язичницькі культури. Згодом імператор ЮЛІАН Відступник заходився

реставрувати язичництво, але це тривало недовго. Указами імператора ФЕОДОСІЯ I від 380–381 років християнство фактично стало державною релігією.

Після розподілу Римської імперії на Східну і Західну (395 р.) в них формуються різні типи взаємовідносин між церквою та державою. На Сході – це союз Церкви з державою, в якому перевагу має світська влада, яка інколи навіть перебирає на себе функції Церкви – так званий *цезаропанізм*. На Заході – це *теократія* папізму, тобто панування Церкви не тільки в релігійних справах, а й у суспільно-політичному житті. Причини цього розходження пов'язані з різним станом світської влади (порівняно сильною на Сході й такою, що занепадала в умовах варварських навал – на Заході), а також з історико-культурними та етнічними особливостями (філософський геній греків і юридичний геній римлян).

Вселенські Собори, отці церкви і боротьба проти ересей. IV ст. відрізняється не лише тим, що тоді змінилося зовнішнє становище християнської Церкви, а й тим, що це було століття розроблення та затвердження християнських догматів, формування Символу віри. Цей процес відбувався зусиллями християнських ієреїв і богословів – *отців Церкви*, в постійній, часом запеклій боротьбі проти *ересей*, тобто відступів від істинної віри, і висновки його закріплювались на *Вселенських Соборах*.

Основи християнської догматики були закладені ще в II–III ст. Серед богословів того часу відрізняються: на Заході – св. ІРИНЕЙ ЛІОНСЬКИЙ (II ст.) і ТЕРТУЛЛІАН (бл. 160–220 рр.); на Сході – КЛИМЕНТ АЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ (II–III ст.) та ОРИГЕН (182–251 рр.). Зокрема, твори останніх «Стромати» й «О Началах» містять уже досить розвинену догматичну систему. Тоді ж скликаються перші церковні собори, тобто з'їзди священиків, але поки що помісні (в межах провінцій).

Видатну роль у розробленні християнської догматики та боротьбі за її утвердження відіграли отці Церкви IV–V ст. Серед них перш за все треба назвати так званих каппадокійців (тобто вихідців з Каппадокії) – ВАСИЛЯ ВЕЛИКОГО, ГРИГОРІЯ БОГОСЛОВА і ГРИГОРІЯ НИССКОГО (IV ст.), Константинопольського патріарха ІОАННА ЗЛАТОУСТА (350–407 рр.), блаженного АВГУСТИНА (354–430 рр.). Свій внесок у подальший розвиток християнського богослов'я й філософії зробили пізніше анонімний автор, який узяв ім'я ДІОНІСІЯ АРЕОПАГІТА (VI ст.), МАКСИМ СПОВІДНИК (580–662 рр.), ІОАНН ДАМАСКІН (VII ст.) та інші. Проте поступово до кінця періоду Вселенських Соборів активні догматичні пошуки Церкви значно послабішали.

Церковні Собори – це зібрання представників Церкви для обговорення і вирішення питань віри, релігійно-морального життя, уст-

рою, управління й дисципліни християнських суспільств. Синоди, або собори, існували в Церкві в усі часи у вигляді тимчасових зібрань, а в деяких самостійних церквах – у формі постійних організацій. Вони існують і тепер у різних країнах та віросповідних церквах. *Вселенські собори*, що відбувались у IV–VIII століттях, зветься так, оскільки охоплювали весь тогочасний християнський світ і визнавались як вищий орган практично всією церквою. Втім, слід мати на увазі, що вони не мали якихось адміністративних повноважень. Їх рішення мали виключно духовний авторитет. Будь-який Собор скликався, щоб говорити від імені Бога і вирішувати силою Святого Духу («Подобалось бо Святому Духові й нам» – Діян. 15, 28).

Перший Вселенський Собор відбувся в м. Нікея в 325 році. Нікейський Собор був скликаний з ініціативи імператора Костянтина Великого і в ньому взяло участь 318 єпископів. Собор уперше затвердив християнський Символ Віри, який складався із семи членів. Головним був догмат про Божу природу Христа: «Сын Божий есть истинный Бог, рожденный от Бога Отца прежде всех веков и так же вечен, как Бог Отец; Он рожден, а не сотворен, и единосущен с Богом Отцом». Прийняття цього догмату пов'язане з боротьбою проти *аріанства*. Аріанська ересь (від імені єпископа АРІА) полягала в тому, що припинувалась Божя природа Христа: Арій стверджував, що тільки один Бог існує споконвіку, а син божий створений і відрізняється від людини лише більш високими гідностями. Нікейський Собор осудив аріанство. Також вирішувалось питання про день святкування Пасхи, були встановлені деякі церковні канони і правила церковного устрою, зокрема привілейований стан Олександрійського, Римського, Антіохійського та Єрусалимського митрополитів, які згодом почали іменуватись *патріархами* або *папами*.

Другий Вселенський Собор відбувся в 381 р. в Константинополі й був представлений 150 єпископами східних церков. Він затвердив догмат про рівність і єдиносущність Бога Духа Святого з Богом Отцем та Богом Сином. Собор доповнив Нікейській Символ віри п'ятьма членами, децю змінивши також прийняті раніше, і тим самим остаточно сформував християнський Символ Віри, який зветься Нікеєцарградським.

Третій Вселенський Собор був скликаний у 431 р. в Ефесі і був представлений 200 єпископами. Він осудив *несторіанство* (від імені Константинопольського архієпископа НЕСТОРИА). Несторіанська ересь визнавала Христа лише людиною, в яку ввійшов Божий дух. Собор постановив визнавати, що в Христі з'єднуються два ества – Боже й людське, визначив сповідувати Ісуса Христа досконалим Богом і досконалою людиною, а Пресвяту Діву Марію – Богородицею.

Четвертий Вселенський Собор (451 р., м. Халкідон) був представлений 650 єпископами. Він осудив *монофізитство* (від грец. *μόνος φύσις* – одна природа) – ересь, яка відкидала людську природу Христа, визнаючи Його виключно Богом. Собор визначив дві природи в Христі, які з'єднані в ньому «незлитно», але й «нероздільно». «По Божеству Он вечно рождається от Отца, по человечеству Он родился от Пресвятой Девы и во всём подобен нам, кроме греха».

П'ятий Вселенський Собор (533 р., м. Константинополь), представлений 165 єпископами, знову осудив несторіанство і монофізитство.

Шостий Вселенський Собор (680 р., м. Константинополь), на якому були присутні 100, а пізніше 174 єпископи, осудив *монофелітство* (від грец. – одна воля) – ересь, яка визнавала в Христі дві натури – Божу і людську, але тільки одну – Божу – волю. Собор приписав визнавати в Ісусі Христі два ества – Боже та людське – й дві волі, але так, що людська воля в Христі не противна, а покірна Його ж Божій волі.

Продовженням VI Собору був *Трулльський Собор* (691 р.), який затвердив правила управління церквою – так званий *Номоканон*.

Сьомий Вселенський Собор (787 р., м. Нікея), в якому взяли участь 335 єпископів, осудив *іконоборство* – ересь, що відкидала шанування ікон та деякі інші культові особливості православ'я.

Таким чином, Вселенські Собори відіграли визначну роль у становленні християнської церкви. Ця роль полягає в затвердженні головних догматів (Символу Віри), головних правил церковного устрою й організації, а також у збереженні чистоти віри, тобто в боротьбі проти різних ересей та невірних тлумачень. Головним у цій боротьбі було питання про іпостась Ісуса Христа – не випадково, що Йому присвячена половина положень Символу Віри. Власне, всі вони так чи інакше роз'яснюють твердження про Нього як Боголюдину. На Соборах була впевнено встановлена віра в повне Божество Спасителя і виразно визнано Його дійсно людську природу.

Слід мати на увазі, що відношення до Вселенських Соборів різне серед християнських конфесій. Якщо православна церква визнає такими лише згадані 7, то католицька церква визнає більше ніж 20, зараховуючи також ті, що відбувалися в Західній церкві після розподілу Церков. Протестанти ж узагалі не визнають авторитету Вселенських Соборів, як і отців церкви, християнських святих, мучеників тощо, обмежуючись лише авторитетом Святого Письма.

Символ Віри. Символом Віри зветься коротке викладення головних догматів, тобто істин християнської віри. Той, хто їх не визнає, вже не може вважатися християнином, зокрема православ-

ним. Тому Символ Віри постійно повторюється всіма вірними на літургії. Слід підкреслити, що це саме догмати *віри*, тому не слід підходити до них з раціоналістичної точки зору. Це істини, які набуті соборним релігійним досвідом Церкви і які має прийняти людина, котра залучається до цієї Церкви.

Перший християнський Символ віри (*Credo*) був дуже простий: «Ісус Христос Божий Син – Спаситель». Перші літери цього короткого сповідання віри, записаного грецькою мовою, утворювали слово «ΙΧΘΥΣ», що означає «риба». Цей Символ віри передавався характерним зображенням невеличкої рибки, що перші християни носили як нагрудний символ, оздоблювали каблучки, вирізували на власних печатках, прикрашали місця зібрань та надгробні плити.

На I та II Вселенських Соборах, як уже згадувалось вище, був сформований *Нікеєцько-градський Символ віри*. Він складається з 12 членів, котрі можна розподілити на кілька частин: про Бога взагалі й зокрема про Першу Особу Святої Трійці, про Бога Отця (1-ий член); про Другу Особу, Сина Божого, Ісуса Христа (члени з 2 по 7); про Третю Особу, Духа Святого (8-ий член); про Церкву Христову та її установи – таїнства (члени 9 і 10); про майбутнє життя людей (члени 11 і 12). Ось його повний текст.

«1. Вірую в Єдиного Бога Отця, Вседержителя, Творця неба й землі, всього видимого й невидимого.

2. І в Єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, Єдинородного, від Отця рожденного перше всіх віків: Світло від Світла, Бога істинного від Бога істинного, рожденного, несотвореного, Одноістотного з Отцем, через Якого все сталося.

3. Він для нас, людей, і для нашого спасіння з небес зійшов і тіло прийняв од Духа Святого й Марії Діви, і стався людиною.

4. І розп'ятий був за нас при Понтійському Пилаті, і страждав, і був похований.

5. І воскрес у третій день, як було написано.

6. І вознісся на небо, і сидить праворуч Отця.

7. І знову прийде у славі судити живих і мертвих, і царству Його не буде кінця.

8. І в Духа Святого, Господа, Животворчого, що від Отця походить, що з Отцем і Сином рівнопокляємий і рівнославимий, що говорив через Пророків.

9. Во Єдину, Святу, Соборну й Апостольську Церкву.

10. Визнаю одне хрещення на відпущення гріхів.

11. Чекаю воскресіння мертвих.

12. І життя будучого віку. Амінь».

Щодо іконографії, то досить скоро початкову «рибу» замінює як головний і обов'язковий символ християнської релігії *хрест*, або *розп'яття* (тобто хрест із зображенням розп'ятого Христа, або без нього). При цьому хрест ушановується не як місце страти, а як Животворящий Хрест Господній, який символізує спокутну жертву Ісуса Христа і вказує шлях спасіння (догматичне обґрунтування символіка розп'яття отримала на Трулльському Соборі).

Розкол церков. На жаль, християнська Церква не змогла зберегти свою єдність. Так, ще в V ст. відійшли окремі общини, що не сприйняли рішень III та IV Вселенських соборів про засудження несторіанства або монофізитства. Ці так звані *дохалкідонські церкви* (їх ще називають *східноправославними*) існують до сьогодні, утворюючи окремих напрям у християнстві. Зокрема, монофізитство прийняла *Вірменська Апостольська Церква* (Вірмено-григоріанська, за ім'ям єпископа ГРИГОРІЯ ПРОСВІТИТЕЛЯ, IV ст.). Вона стала самостійною, очолюється Патріархом-Католикосом усіх вірмен (з 1999 р. – ГАРЕГІН II). До групи стародавніх східноправославних церков також належать *Сиро-Яковитська Церква* (Сирія, Близький Схід); *Коптська Церква* (Єгипет); *Ефіопська (Абіссинська) Церква* та ін.

Але головний розкол відбувся в XI ст. Його витoki знаходяться у суперечках Римського і Константинопольського первосвящеників, тобто починаються після піднесення Константинопольського патріарха в IV–V ст. Благодатним підґрунтям цих суперечок були історико-культурні розбіжності між латинським й еллінським світом, а також розподіл Римської імперії на Східну та Західну. Крім того, за кілька століть існування Східної й Західної Церков у різних умовах між ними виникла ціла низка розбіжностей у деяких релігійних уявленнях і догматах, у канонічних діях, обрядах та звичаях. Зокрема, Західна Церква внесла до Символу Віри так зване *філоке*, тобто положення про походження Духа Святого не тільки від Отця, але й від Сина. Східна Церква також осуджувала Західну за такі дії, як прийняття таїнства Євхаристії опрісноками, целібат (відмову духовенства від шлюбу), суботні пости і. т. ін.

Таким чином, взаємна *анафема* (відлучення від церкви) Константинопольського патріарха МИХАЇЛА КЕРУЛЛАРІЯ та Римського папи ЛЕВА IX, проголошена в липні 1054 року, лише оформила розкол церков, що було завершальним актом цієї трагедії – процесу, який відбувався протягом кількох століть. Достатньо згадати, що ще VI Вселенський собор відлучив від Церкви за монофелітську ересь Римського папу ГОНОРІЯ; дуже напруженими були відносини і в IX ст. після того, як папа Лев III коронував імператором Карла Великого (800 р.), а також за часів патріарха ФОТІЯ. Кінець кінцем саме боротьба за владу

між Константинопольським патріархом та Римським папою стала головним рушієм розколу, який, за інших умов, міг би й не бути таким різким. Так чи інакше, *1054 року відбулась схизма* (грец. *σχίσμα* – розкол), яка остаточно розвела Західну і Східну християнські Церкви, що перетворились у дві окремі конфесії – *католицизм* та *православ'я*.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Які основні періоди ранньої історії християнської Церкви?
- ⇒ Коли і де виникло християнство, які причини його виникнення?
- ⇒ Які існують докази історичності особи Ісуса Христа?
- ⇒ Які основні події земного життя Ісуса Христа?
- ⇒ У чому полягала проповідь Ісуса Христа? У чому основна ідея нового завіту між Богом і людьми?
- ⇒ Хто такі «апостоли» і яка їх роль у створенні християнської Церкви?
- ⇒ Особливості життя ранніх християнських общин.
- ⇒ Як формувалася християнська церковна ієрархія (клір)?
- ⇒ Як виникло християнське чернецтво?
- ⇒ Коли і як християнство стало державною релігією?
- ⇒ Що таке Вселенські собори? Коли вони відбувались?
- ⇒ Хто такі «отці Церкви»?
- ⇒ Що таке «ересь» і яку роль відіграли Вселенські собори у боротьбі проти ересей?
- ⇒ Що називається у християнстві «Символом віри»? Коли і де він був прийнятий?
- ⇒ Коли стався розкол (схизма) християнських церков і в чому були його причини?

Додаткова література

- Апокрифи древних християн. – М., 1989.
- Валах С. Сувої Кумрана й раннє християнство // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – №1-2.
- Донини А. У истоков христианства. (От зарождения до Юстиниана). – М., 1989.
- Карташев А. В. Вселенские соборы. – М., 1994.
- Каутский К. Происхождение христианства. – М., 1990.
- Мень А. Сын Человеческий. – М., 1997. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://alexandrmn.ru/books/son_max/son_max.html
- Нагорная проповедь спасителя. Сущность христианского учения. – К., 1991.
- Невгод В. Скарби кумранських печер // Людина і світ. – 1997. – №3.
- Поснов М. Э. История Христианской Церкви (до разделения Церквей – 1054 г.). – К., 1991.
- Ренан Э. Евангелия. Второе поколение христианства. – М., 1991.
- Ренан Э. Жизнь Иисуса. – М., 1991.
- Свенцицкая И. С. Раннее христианство: страницы истории. – М., 1987.

Свенцицкая И. С. Тайные писания ранних христиан. – М., 1980. [Электронный ресурс] Режим доступа:

http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Sven/index.php

Суд над Ісусом: ізраїльська версія // Людина і світ. – 1998. – №3.

Фаррар Ф. В. Жизнь Иисуса Христа. – К. : Преса України, 2008.

Штраус Д. Ф. Жизнь Иисуса. – М., 1992. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/Schtraus/index.php

ТЕМА XII

ХРИСТИЯНСТВО НА ЗАХОДІ.

КАТОЛИЦИЗМ ТА ПРОТЕСТАНТИЗМ

1. Католицизм

Католицизм – один з трьох основних напрямів християнства. Ця конфесія переважає в таких країнах Європи, як Австрія, Бельгія, Угорщина, Ірландія, Польща, Португалія, Іспанія, Італія, Франція, Чехія, Хорватія, наполовину – в Голландії, Швейцарії, Німеччині, а також у Латинській Америці, на Філіппінах; у Канаді католики становлять до 50 % віруючих, у США – 30 %. На території України католицизм сповідують в основному жителі західних областей. Загалом у світі нараховується 1 млрд. 30 млн. віруючих католиків, серед них близько 400 тис. священників.

Головні віхи історії католицизму. Термін «католицька церква» (грец. Καθολικός – уселенський, усесвітній) вперше використовує св. ІГНАТІЙ ще на початку II ст. – звичайно, у відношенні до всієї Церкви Христової. Власне католицизм як особлива течія в християнстві – Західна церква з центром у Римі – формується пізніше, протягом кількох століть. Уже з III ст. римський єпископ як керівник столичної общини починає претендувати на керівництво іншими християнськими общинами. У богослужінні замість грецької поширюється латинська мова. Із занепадом Західно-Римської імперії зростає не тільки духовна, а й політична влада римських єпископів, чому сприяла їх роль у захисті Риму від варварів (напр., папа Лев I умовив Аттілу не руйнувати столицю в 452 р.).

Становлення католицизму пов'язане з діяльністю таких видатних пап, як ЛЕВ I (440–461) і ГРИГОРІЙ I (590–604). Вони створили

традицію розкішного культу, урочистих богослужінь, поклоніння численним святим мощам і реліквіям, що притягували до Рима багатьох прочан. Григорій I уключив у католицьке богослужіння музику.

У VIII ст. папи остаточно відвертаються від Східної – Візантійської – імперії і підтримують нові західні держави. Так, папа СТЕФАН III коронує франкського короля ПІПІНА КОРОТКОГО, за що той, у свою чергу, дарує папі *Церковну область*, створивши основу папської держави. В 962 р. папа ІОАНН XII коронує ОТТОНА I як імператора Авґуста – так була створена *Священна Римська імперія*, напівеократичне наддержавне утворення, де королі отримували імператорську владу тільки з рук римського первосвященника. Втім, і самі папи намагались отримати світську владу. У другій половині XI ст. папа ГРИГОРІЙ VII інтенсивно розробляє *ідеї вселенської теократії*, за якої папа мав би всю повноту як духовної, так і світської влади на землі. Саме він у відомому «Диктаті папи» (1075) проголосив, що «світська влада повинна бути підпорядкована наміснику Бога на землі» та «ніхто не має права судити папу».

Одночасно проводиться *церковна реформа*, започаткована ченцями Клонійського абатства, яка була спрямована проти негативних явищ в церкві та яка надала католицизму головні притаманні йому риси. Зокрема, вводиться *целібат* (безшлюбність священників) і осуджується *симонія*, тобто купівля й продаж церковних посад. ГРИГОРІЙ VII забороняє віруючим отримувати причастя від одружених або користолобних священників, а I Латеранський собор (1123 р.) проголосив шлюби священників недійсними, а дітей – незаконними. В руслі цієї ж реформи IV Латеранський собор (1215 р.) установив фундамент нового церковного законодавства. Віруючі зобов'язувалися сповідуватися тільки у свого парафіяльного священника і причащатися принаймні раз на рік, у великий піст. Священників зобов'язано зберігати таємницю сповіді. До речі, той же собор вимагав від євреїв носити особливий одяг, який би відрізняв їх від християн, заборонив їм виходити на вулицю в страсний тиждень, а також висловився за те, щоб будувати для євреїв окремі квартали (гетто).

Протягом XI–XIII ст. відбувається 8 *хрестових походів*, які ініціювала католицька церква. I хрестовий похід було проголошено папою УРБАНОМ II у 1095 р. – тоді ж хрестоносцям було обіцяно *indulgentia*, тобто «відпущення гріхів». Офіційною метою було *визволення Гроба Господня* та інших реліквій Святої Землі від мусульман. Дійсно, на деякий час це вдається і в Палестині створюються держави хрестоносців. Але хрестові походи мали принаймні ще дві мети. Це – *викоренення ересей у самій Європі* – тому окремі хрестові походи спрямовувалися проти еретичних рухів у Франції, Італії та Німеччині. А ще –

боротьба зі «схизматиками», тобто з православ'ям. Так, 1204 року хрестоносці здобули і розорили Константинополь. У цьому ж руслі слід розглядати напади тевтонських рицарів на східних слов'ян, зокрема на Русь.

XI–XIII ст. були періодом найвищого розквіту папства. Але встановити вселенську теократичну владу йому не вдається. У XIV ст. починається занепад папської влади («авіньйонський полон», «велика схизма»).

У XIII ст. була створена *інквізиція* як таємний трибунал католицької церкви. Вона призначалась для боротьби проти ересей і мала право використовувати всі засоби таємного слідства, тортур, страт тощо. Вінцем інквізиційного процесу було *аутодафе* (ісп. – «акт віри») – церемонія приведення в дію вироку. Воно супроводжувалось урочистою процесією духовенства, членів трибуналу, ченців та засуджених, які йшли в ганебних одягах – *санбеніто*, урочистим молебнем, проголошенням вироку та його виконанням – або побиттям батогами, або спаленням. Сумну славу здобула так звана «нова інквізиція», створена в Іспанії ТОМАСОМ ТОРКВЕМАДОЮ в 1480 р. Тільки особисто «великий інквізитор» відправив на вогнище більше ніж 10 тис. жертв. Інквізиція сходить зі сцени тільки в XIX ст. (останнє аутодафе відбулось у Валенсії в 1826 р.), але офіційно ліквідована лише в 1965 р. У боротьбі проти ересей, а також проти вільнодумства використовувався також так званий *Індекс заборонених книг*, який існував з 1559 по 1966 рік.

У XVI ст. негативні явища в житті католицької церкви спричинили *Реформацію*, яка розколола Західне християнство, відокремивши протестантизм. Католицизм відповів *контрреформацією*, ідеї якої були проголошені Тридентським собором (1545–1563 рр.). Але в подальшому розвиток просвітництва та секуляризація все більше обмежували вплив католицької церкви.

У 1870 р. Папська область була ліквідована. 1929 року за Латеранськими умовами з урядом Муссоліні світська влада пап була відновлена – створена *державна Ватикан*.

Останнім часом католицизм намагається пристосуватись до сучасного світу. Зокрема, гасла оновлення церкви лунали на *II Ватиканському соборі* (1962–1965 рр.), який започаткував нову добу у розвитку католицизму – *аджорнаменто* (італ. – «приведення у відповідність із сьогоденням»). Зміни торкнулись літургії, церковної організації, ставлення до екуменізму. Задекларовано перетворення статусу католицької церкви з тієї церкви, що «повеліває», на церкву, що перебуває на службі у людства. Взято курс на зближення з іншими християнськими церквами (відкидання суто негативних оцінок інших

конфесій, у тому числі зняття анафеми 1054 р. з православного патріарха, а трохи згодом – з Мартіна Лютера). Здійснені певні демократичні перетворення в діяльності церкви, а саме: дозволено проводити богослужіння національними мовами, спрощено меси, проголошено публічність і відкритість у діяльності церкви та ін. Змінилась і соціально-політична орієнтація церкви. Заявлено, що церква не пов'язує себе з певною політично, соціальною, економічною системою. Обговорювалися екологічні проблеми, тема глибокої духовної кризи сучасної цивілізації, необхідність більш активного включення до боротьби за мир.

Інститут папства та організація католицької церкви. Католицька церква має централізовану організацію. Її главою є *папа римський*. Узагалі католицизм найтісніше пов'язаний, навіть асоціюється з таким явищем, як *папство*. Становлення папства як релігійно-організаційного і політичного інституту відбувалося протягом багатьох століть. Слово *папа* походить від грец. *πάπας*, *πάππρ*, тобто отець, – так віруючі перших християнських общин називали своїх керівників. Згодом титул «папа» почали носити патріарх Александрії, єпископи Карфагена і Рима. Найдавніший напис «папа» було знайдено на стінах римських катакомб, де ховали римських єпископів кінця III ст. З V–VI ст. ця назва стає загальноприйнятною, а відносно Рима застосовується назва «апостольська столиця». Папа ГРИГОРІЙ VII у 1073 р. заявив, що право носити цей титул має тільки римський єпископ. У XII ст. вперше з'являється латинське слово *papatus* (папство). Але офіційна номенклатура католицького церковного права до сьогодні використовує замість слова «папа» титул *Pontifex maximus*, тобто «верховний жрець». Папа йменується також єпископом римським, намісником (вікарієм) Ісуса Христа, вищим главою вселенської церкви, західним патріархом, примасом Італії, архієпископом Римської провінції, сувереном держави-міста Ватикан.

Перших єпископів Рима, як й інших, обирав народ та духовенство з подальшим затвердженням обрання єпископами сусідніх епархій. Після цього обраний висвячувався в єпископи. Поступово світські особи виключаються з участі у виборах, а схвалення народу перетворюється в суто формальність. Натомість частіше втручається світська влада. З XI ст. *право виборів* передається еліті римського духовенства – *кардинальській колегії*. На час виборів цю колегію стали ізолювати від оточуючих, замикати на ключ (звідси назва *конклав* – лат. *cum clavi*, тобто «під ключем»). Вибори повинні відбуватись таємно і швидко. Якщо протягом трьох днів кардинали не оберуть папу (для цього потрібно 2/3 плюс 1 голос), їх раціон зменшується. За тиждень

безплідних нарад вони опиняються на хлібі та воді (постанови II Ліонського собору 1274 р.).

Папа керує церквою і державою за допомогою особливої системи установ – її називають «*римською курією*» (лат. *curia* – резиденція міської влади). Вона була створена в XVI ст. Її установи (секретаріати, конгрегації, трибунали, комісії) є за своєю сутністю особливого роду міністерствами, які керують різними галузями церковного життя (монастирі, релігійна освіта, церковні кадри, контроль за обрядами тощо). Керує курією статс-секретар, що виконує обов'язки прем'єр-міністра та міністра закордонних справ. Усі найважливіші центральні органи управління церквою очолюють вищі католицькі ієрархи – *кардинали* (від лат. *cardo* – шарнір, вісь).

Папська курія знаходиться у місті-державі *Ватикані*, світським главою якого (монархом) є папа. Ватикан розташований у межах Риму. Його площа 44 га, підданих усього близько 1 тис., але він має всі атрибути держави (збройні сили, тюрму, грошові та поштові знаки, герб, гімн, прапор).

Усього було *264 папи*, хоча існують деякі розбіжності в підрахунках. Крім того, в різні часи поряд із законними папами існували так звані антипапи, тобто одночасно було по двоє чи навіть по троє пап. Це було пов'язане з боротьбою між церковними ієрархами і королівською владою, взагалі з боротьбою за папський престол. На жаль, ці конфлікти здебільшого були пов'язані із суто матеріальними інтересами, бо ще в IV ст. казали так: «той, хто отримує сан єпископа римського, міг бути впевнений, що золота у нього буде достатньо». Серед пап траплялись й одіозні фігури: ІОАНН XXIII – колишній пірат Балтазар Косса; АЛЕКСАНДР VI (Родріго Борджіа) – відомий як «чудовище розпусти» та «аптекарь сатани» (за вміння виготовлювати отрути); існує також легенда про папессу ІОАННУ – єдину жінку, яка потрапила на цю посаду, приховуючи свою стать.

Більше ніж 200 пап були італійцями, причому останні 450 років – виключно італійцями, тільки передостанній папа – ІОАНН ПАВЛО II (1978–2005 рр.) – поляк, кардинал Кароль Войтила. Із 2005 р. католицьку церкву очолює папа БЕНЕДИКТ XVI, німець за походженням (Йозеф Ратцингер).

Спочатку папи майже нічим не відрізнялися в одязі, але згодом їх шати стають більш коштовними. Знаком папської влади стає *тіара* – головний убір у вигляді схожого на стіг шолома з трьома діадемами, що символізують світську, духовну владу та владу над світом (або троїста корона, що символізує троїстість прав папи як судді, законодавця та священнослужителя). Щоправда, папа ПАВЛО VI у 1963 р. пожертвував свою тіару бідним, папи ІОАНН ПАВЛО I та ІОАНН ПАВЛО II зовсім

відмовились від коронації, а БЕНЕДИКТ XVI навіть замінив тіару митрою на папському гербі.

З тезою про верховенство римського єпископа виступав ще в V ст. папа ЛЕВ I. Але *догмат про верховенство папи* був остаточно сформульований на I Ватиканському соборі в 1870 р. Він базується на двох підставах: по-перше, апостол Петро був керівником апостольської громади, а по-друге, він був першим єпископом Риму і передав владу своїм спадкоємцям. Власне, обидва ці твердження є сумнівними. В усякому разі, про діяльність римських єпископів перших двох віків практично нічого невідомо.

Помітне значення у католицизмі завжди мали *чернечі ордени*. На відміну від чернецтва у православ'ї, католицькі ордени відігравали активну суспільну роль, були провідниками політики папства та його знаряддям. Зокрема, такою опорою був *орден бенедиктинців*, створений на початку VI ст. Символами бенедиктинців є хрест, книга і плуг. У XX ст. св. БЕНЕДИКТУ НУРСІЙСЬКОМУ було присвоєно титули «Отця Європи» й «Патрона Європи». У XIII ст. створюються новий тип – жєбручі чернечі ордени, перш за все *францисканців* (1207, засновник – св. ФРАНЦИСК АССІЗЬКИЙ) та *домініканців* (1215, засновник – іспанський чернець, св. ДОМІНІК) – саме останньому було доручено (в 1233 р.) керувати інквізицією. У період Реформації на захист католицької церкви постає *орден єзуїтів* (створений 1534 р. св. ІГНАТІЄМ ЛОЙОЛОЮ). На цей час у католицькому світі діє близько 140 чернечих орденів.

Католицька церква продовжувала практику скликання *Вселенських Соборів*. Таких Соборів – крім перших семи, що визнаються також православ'ям – було ще 14. Але намагання окремих ієрархів поставити рішення соборів над рішеннями папи (особливо на початку XV ст.) не мали успіху. Останній собор у 1965 р. деякою мірою демократизував управління церквою, створивши *єпископський синод* як дорадчий орган, що скликається кожні три роки.

Сучасна католицька церква має величезну, підпорядковану суворій дисципліні армію духовенства, численні чернечі ордени, місіонерські, благодійні та інші релігійні організації, а також активно втручається в політику через католицькі партії, профспілки.

Особливості католицького віровчення, догматики та обрядовості. У віровченні католицизм має багато спільного з православ'ям: віра у два джерела віровчення (Святе Письмо і Святий Переказ), Божественну Трійцю, рятівну силу Церкви, наявність безсмертної душі, загробне життя. Є загальні риси та в обрядовості. Але водночас віровчення й культ католицизму мають деякі відмінності.

Згідно з католицьким віровченням, основою спасіння є віра і добрі справи. Але люди внаслідок своєї гріховності не завжди спроможні робити ці добрі справи. Церква стає важливим інструментом спасіння, оскільки може компенсувати це за допомогою «скарбниці добрих справ», тобто залишку добрих справ, які вчинили Христос, Богородиця і святі. Цією скарбницею розпоряджається папа, як намісник Христа. Вчення про «надлишкові заслуги» було декретовано папою Климентом VI, а також Тридентським та I Ватиканським соборами. Воно стверджувало, що клір має можливість полегшити виправдання віруючих за рахунок запасу добрих справ, за умови принесення ними певних жертв. Звідси вчення про *індульгенції* (грамоти про повне або часткове відпущення гріхів за відповідну плату – вони входять у практику з XIII ст.), право пап скорочувати термін перебування душі в чистилищі, молитви за померлих, ушанування святих, реліквій, ікон.

На думку католицьких богословів, Дух Святий походить не тільки від Бога-Отця, а й від Бога-Сина (так зване *filioque*). Поряд з раєм та пеклом католицизм визнає *чистилище* (догмат уведений Флорентійським собором 1439 р.), де душа знаходиться доти, поки її не відправлять до раю. Католицька церква вчить, що тривалість перебування в чистилищі залежить від молитов і пожертвувань родичів та друзів померлого.

У католицизмі більше, ніж у православ'ї, розвинуте шанування Богородиці. Католики вірять у *непорочне зачаття Марії* її матір'ю Анною (догмат проголошений у 1854 р.), а також у *вознесіння Марії* на небо і душею і тілом (догмат проголошений у 1950 р.). Узагалі культ Богоматері в католицизмі дуже поширений, а за характером навіть дещо екзальтований. Існують окремі місця паломництва, пов'язані з видіннями Богоматері – м. Лурд у Франції, с. Фатима у Португалії.

Однією з головних відмінностей католицизму від інших напрямів християнства є догмат про *зверхність у церкві римського папи та догмат папської непогрішності у справах віри і моралі* (проголошений I Ватиканським собором в 1870 р.). Католицькому духовенству всіх рангів заборонено одружуватися (*целібат*). Знаком приналежності до духовенства до II Ватиканського собору була *тонзура* – голене місце на маківці.

Сучасному католицизму притаманний *пишний, театралізований культ*, широке вшанування всіляких реліквій, культ мучеників, святих і блаженних. Головним богослужінням у католицькій церкві є *меса* (літургія), яка до недавнього часу проводилася латинською мовою. Тепер дозволено користуватися національними мовами й

уводити у літургію національні мелодії. Деякі відмінності є у формі проведення таїнств: *хрещення* проводиться не зануренням немовляти у купіль, а обливанням; на відміну від православних миряни причащаються тільки хлібом, випеченим з прісного тіста – *облатками* (II Ватиканський собор дозволив причащення мирян «під двома видами», тобто хлібом і вином, але попередня практика здебільшого зберігається); миропомазання (*конфірмація*) здійснюється не над немовлятам, а у 7–12-річному віці; сповідь здійснюється перед особливою сповідальницею, в якій священник схований від того, хто сповідується.

Католицька церква відзначає загальні християнські свята, але з новим стилем – так званим григоріанським календарем, який був уведений у 1582 році. Крім того, є й *особливі свята в католицизмі*: Всіх святих – 1 листопада; Христового тіла (перший четвер після Трійці; Вознесіння Богоматері – 15 серпня; Непорочного зачаття Богородиці – 8 грудня. Літургійний рік у католицизмі починається з першої неділі адвенту (тобто місяця перед Різдом, який іде після 30 листопада – дня святого Андрія).

2. Протестантизм

Виникнення протестантизму та його загальні риси. Протестантизм виникає як *реакція на негативні явища в католицькій церкві*, зокрема практику індульгенцій, продажність і розбещеність духовенства, лицемірство тощо, а також *проти всевладдя папства*. Попередниками протестантизму були *еретичні рухи*, що поширювались у Європі вже в XI–XIII ст. (катари, альбігойці, вальденси), вчення Джона Віклфа (Англія, (XIV ст.), а також рух гуситів (започаткований ЯНОМ ГУСОМ) і таборитів у Чехії в XV ст. Але власне протестантизм народжується на початку XVI ст., коли окремі прояви опозиції католицькій церкві злились у могутній потік, який охопив Європу. З цього починається європейська *Реформація*, що являла собою складне поєднання духовних відкриттів, політичних та національних інтересів і економічних факторів. Підґрунтям релігійної Реформації було розкладання феодального устрою, який освячувався католицькою церквою; формування нових (ринкових) економічних відносин; становлення сильних централізованих держав; поширення гуманізму й скептицизму в добу Відродження. Під час Реформації виникла ціла низка протестантських церков, головними серед котрих були лютеранство, кальвінізм, англіканство. Слід зазначити також, що епоха Реформації стала періодом кривавих релігійних війн, які мали одночасно соціальний та національний характер (Селянська війна в Німеччині, гугенотські війни у Франції, Тридцятирічна війна

Тема XII. Християнство на Заході. Католицизм та протестантизм
й ін.), і в основному завершилися лише з підписанням Вестфальського миру 1648 р.

Головні особливості вчення всіх протестантських церков та напрямів такі: визнання Святого Письма єдиним авторитетом у справах релігії; визнання «виправдання вірою»; догмат про абсолютне довічне приречення людей; визнання всього двох (а не семи) таїнств – хрещення й причастя, які діють лише силою віри, а не автоматично; визнання загального священства, тобто непотрібності посередників між людиною і Богом. Зазнала змін у протестантизмі й сама ідея Бога. З погляду протестантів, Бог існує тому, що він потрібен людині, котра в нього вірить. *Протестантські храми* не мають ікон, дзвонів, здебільшого це взагалі аскетичні *молитовні будинки*, в протестантизмі немає чернецтва, богослужіння проводиться рідною мовою, часто-густо модернізується – використовуються сучасні та національні мелодії, технічні засоби.

Виправдання вірою – центральний догмат протестантизму. Спасіння здобувається не за допомогою церкви, не молитвами ченців, не заслугами святих, не добрими справами на користь церкви, а особистою вірою в Бога. Ніхто не може бути посередником між людиною й Богом. Звідси – вимога *загального священства*, рівності всіх віруючих перед Богом, тобто скасування особливого стану священників; скасування чернецтва, культу святих та їх моцій. Значно скорочується кількість релігійних свят і обрядів. Відкидається авторитет Священного Переказу, папських документів; єдиним авторитетом і хранителем Божої благодаті визнається Біблія. Кожен віруючий отримує право на вільне читання й тлумачення Біблії, перекладеної національними мовами.

Принцип загального священства реалізувався в усуненні привілейованого становища духівництва і церковної ієрархії як посередника між Богом та людьми. Оскільки пастирська діяльність вимагає особливої кваліфікації, то служителі культу в протестантизмі зберігаються, але статус у них змінюється порівняно з католицькими священиками:

- протестантський священник (пастор) позбавлений права сповідати і відпускати гріхи;
- у своїй діяльності він підзвітний громаді, що обирає його;
- для нього скасовано безшлюбність, тобто він має право одружуватися й мати сім'ю.

Основою церковної організації будь-яких протестантських віросповідань стають автономні громади на чолі з проповідниками. Хоча в деяких напрямках протестантизму (лютеранство, англіканство) зберігаються посади та повноваження єпископа, загальне керівництво

здійснює Синод, або Конгрегація, в якій пропорційно представлені як священнослужителі, так і найбільш визнані й активні члени протестантських громад.

Протестантська етика. Значний вплив на розвиток капіталізму та підприємництва мала протестантська етика. Догмат про «абсолютне приречення» людей поділяє їх на «обраних» і «засуджених». Ані вірою, ані справами людина не може нічого змінити у власній долі після смерті. Таким чином, людина в земному житті звільняється від турбот про спасіння. Замість цього пропагується світська аскеза й труд як форма служіння Богу. Багатство розглядається як Божий дар, як посереднє свідощтво про вибраність людини. Спрямувати його на особисті потреби – гріх, необхідно пускати в обіг.

Головні показники вибраності – сила віри, продуктивність праці й успіх у справах. Кмітливість і багатство стали богоугодними. Отримувати нижчий прибуток за можливості одержати вищий означало грішити перед Богом. Осуджується жебрацтво та бродяжництво. Милосердям уважається надання можливості опанувати ремесло і працювати, а не подання милостині. Ощадливість є добродієм, марнотратство – гріхом. Регламентується особисте життя: осуджується пияцтво і розпутність, схвалюється зміцнення сім'ї, залучення дітей до праці й до вивчення Біблії, охайність у побуті, акуратність і ретельність у праці.

Вплив протестантської етики на розвиток капіталізму та підприємництва докладно показав М. ВЕБЕР у праці «Протестантська етика і дух капіталізму».

Лютеранство. Одним з перших кроків реформаторського руху був виступ у 1517 р. німецького священника, професора Віттенберзького університету МАРТИНА ЛЮТЕРА (1483–1546) проти влади римських пап і торгівлі індульгенціями – славнозвісних 95 тезисів. Лютер був відлучений папою від церкви, але спалив папську буллу про відлучення в 1520 р.

Лютеранське вчення було викладене в Аугсбурзькому сповіданні 1530 р., яке підготував соратник Лютера ФІЛІП МЕЛАНХТОН. *Головні його догмати* такі: визнання абсолютного авторитету Біблії, єдинопасаючої особистої віри, загального священства, відміна церковного культу, скасування чернецтва і вшанування святих та мощів тощо. Богослужіння й Біблія були перекладені німецькою мовою.

Відкидаючи особливу сакральну діяльність, лютеранство проголошує священнодійством усе повсякденне життя людини. Звідси поняття земного обов'язку, покликання людини в служінні ближньому, вперте намагання в досягненні своєї мети. Одним із центральних догматів протестантизму стало вчення Лютера про спасіння душі за до-

помогою віри в спокутну жертву Христа. Лютер твердив, що людина може врятувати душу тільки завдяки особистій вірі, яка безпосередньо дарується їй Богом. Таким чином, Лютер виступав проти католицького духовенства щодо контролю віри й совісті на правах посередника між людьми і Богом. Було висунуто вимогу скасування відособленого стану священників, усунення чернецтва, римської курії, тобто всій ієрархії, що дорого коштує. Було відкинута й авторитет папських декретів та послань, рішень соборів. Єдиним авторитетом у питаннях віри була визнана Біблія, право тлумачення котрої надавалось кожному віруючому.

Лютеранство також відрізняється від інших протестантських напрямів двома особливостями: збереженням єпископальної організації; принципом «державної церкви», який діяв на німецьких землях до 1918 р., – відповідно до нього кожен князь на своїй території очолював церковну організацію своєї землі.

Лютеранські храми зветься *кірхами*. В них немає поклоніння іконам чи статуям. Проте лютеранський культ ще зберігає урочистість, а пастори – особливий одяг (до речі, в країнах Скандинавії, де лютеранські церкви є державними, пасторами, які мають статус державних чиновників, можуть бути й жінки). Велику роль у богослужінні відіграє музика (орган) і проповідь. Зараз у світі нараховується 75 млн. лютеран (Німеччина, Скандинавія, Прибалтика та ін.).

Кальвінізм. На початку XVI ст. виник ще один різновид реформаторського руху – кальвінізм, за ім'ям його засновника ЖАНА КАЛЬВІНА (1509–1564). Головні ідеї свого вчення він виклав у працях «Настановлення в християнській вірі» (1536) та «Церковні настанови». Кальвінізм відкинув ієрархічну побудову церкви і верховну владу римського папи, визнавав тільки Святе Письмо, значно спрощував церковний культ, вводив богослужіння рідною мовою, з таїнств залишив тільки хрещення і причащення, та й то як символічні обряди, ввів демократичне управління церквою – незалежні общини (*конгрегації*), що керувались *консисторіями*, до котрих входили пастор, дякон і пресвітери з мирян. Керівна роль в общинах відводилася пресвітерам (старшинам та проповідникам), які й спрямовували їх релігійне життя. Пастори і пресвітери обирались мирянами та не мали особливого одягу.

Одним з головних догматів кальвінізму є вчення *про «абсолютне приречення»*: ще до «створення світу» Бог начебто визначив долю людей, одним – рай, іншим – пекло, і ніякі зусилля людей не зможуть змінити цього вироку. Але, щоб запобігти можливій пасивності людини, яка цілком логічно виводилася з учення про абсолютне приречення, воно у кальвінізмі було доповнене принципом покликання

як зовнішнього вираження божественного жеребу щодо кожної окремо взятої людини. Відбираючи в людини віру в можливість спасіння (вченням про абсолютне приречення), КАЛЬВІН орієнтує її на ще більш ревне служіння Богові у вигляді сумлінної праці в будь-якій сфері людської життєдіяльності.

Кальвінізм найрадикальніше реформував християнський культ і церковну організацію. Майже всі зовнішні атрибути католицького культу – ікони, свічки, хрести тощо – було скасовано. Основне місце у богослужінні посіли читання та коментування Біблії, співи псалмів.

Кальвінізм намагався підкорити світську владу. В 40-і роки XVI ст. Ж. КАЛЬВІН створив у Женеві *теократичну державу*, де мав необмежені повноваження – його навіть звали «женевським папою». В кальвіністській Женеві громадянам суворо наказувалось регулярно відвідувати богослужіння, контролювався ввіз і видання книг, жорстко регламентувались правила вдягання, їди, надання імен новонародженим; були заборонені концерти, танці, масові розваги; члени правлячої консисторії постійно відвідували будинки мешканців з метою контролю їх способу життя та думки. Справа дійшла й до інквізиції – в 1553 р. було спалено вченого М. СЕРВЕТА за антитринітаризм (відкидання вчення про Святу Трійцю). Так проходила реформація в Швейцарії.

Кальвіністські церкви згодом набули назви *пресвітеріанські* (в Шотландії, де ця церква має статус державної з 1592 р.), або *реформатські* (в країнах континентальної Європи). Близькі до кальвінізму *конгрегаціоналісти*, які виникли в Англії в XVI ст., але відрізняються не таким жорстким розумінням догмату про приречення, а також винятковим демократизмом та самоврядуванням громад. Сьогодні кальвіністське крило протестантизму нараховує 75 млн.

Англіканство. Особливості Реформації в Англії визначались кількома чинниками, серед яких була й впевненість у тому, що держава повинна мати більший контроль над церквою. Отже, на відміну від інших європейських країн, в Англії Реформація розпочалася з ініціативи правлячих кіл. У 1534 р. англійський парламент проголосив незалежність церкви від папи, а ГЕНРІХА VIII – її главою. Церковні відносини з Ватиканом були розірвані, закрито всі монастирі, а їхнє майно конфісковане, проте католицькі догмати й обряди було збережено.

З часом вплив протестантизму на англійську церкву посилювався, що призвело до розмежування її з католицизмом. У другій половині XVI ст., у період правління ЄЛИЗАВЕТИ I, було введено Книгу спільних молитов та англійський «символ віри» із 39 статей, де заперечувались католицький догмат про чистилище, практика індульгенцій,

папська влада, поклоніння іконам, святим, безшлюбність духовенства. Англійська церква прийняла протестантські догмати про виправдання вірою і про Святе Письмо як єдине джерело віри. Але при цьому визнавався католицький догмат про церкву як необхідного посередника для врятування людей, залишився недоторканим єпископат. Таким чином, англійська церква еkleктично поєднала в собі протестантські та католицькі догмати. Вона є прикладом *компромісного варіанта протестантизму*, якого було досягнуто внаслідок тривалої боротьби англійської королівської влади проти політичних й економічних домагань папського двору.

Англійканська церква повністю зберігає церковну ієрархію і три ступені священства (диякон, священник, єпископ). Нині *Церква Англії* є державною церквою, її *номінальний глава – монарх*, він призначає вищих ієрархів – архієпископів Кентерберійського (який є фактичним главою – примасом – церкви) і Йоркського, єпископів, має право скликання зборів духовництва і вважається останньою інстанцією у вирішенні богословських питань. Існує ще близько 40 англіканських церков у країнах Британської Співдружності (найбільші – в Нігерії, Австралії, Кенії, ПАР, Судані) та США (*Протестантська Єпископальна Церква*) – всього прихильників цієї конфесії більше ніж 70 млн.

Друга хвиля протестантизму. Згодом поряд з цими трьома головними напрямками протестантизму, чи як відокремлення від них, почали виникати нові течії. Вони були більше пов'язані з народною реформацією, селянськими рухами (Селянська війна в Німеччині під проводом Т. Мюнцера), які в релігійному плані репрезентувала ідеологія анабаптизму, тобто перехрещення – вона вимагала хрещення в зрілому, свідомому віці.

Цього вимагали, зокрема, **меноніти** – ця течія виникла в 30-ті роки XVI ст. у Нідерландах (послідовники священника МЕННО СІМЕНСА). Меноніти сповідують, крім загальних протестантських догматів, також каяття в гріхах, свідоме хрещення по вірі, обряди хлібопереломлення й омивання ніг, церковне відлучення, відмову від воїнської служби та присяги й ін., що ставить їх у ситуацію самоізоляції від суспільства. З 1789 р. за указом КАТЕРИНИ II меноніти активно переселяються до Росії, зокрема на Україну, де створюють замкнену етноконфесійну групу, але в радянський період вони були значною мірою розпорошені. Нині в світі їх близько 1,25 млн.

Баптизм (з грец. βάπτισμα – хрещення, від βάπτίζω – занурювати у воду). Ця течія виникла в XVII ст. в Англії, згодом набула поширення в США та інших країнах. Головну увагу баптисти приділяють власній вірі, ґрунтуючи своє віровчення на головному протестантському принципі спасіння однією тільки вірою. Згідно з ученням

баптистів, грішник повинен пройти три стадії: усвідомлення своєї гріховності, усвідомлення приреченості, звернення до Бога.

Баптисти вважають Біблію надійним і цілком достатнім джерелом, керівництвом у вірі й поведінці. У Статутах баптистських громад зазначається, що їхні члени повинні бути добре обізнані з Біблією, вивчати її та мати гідну Ісуса Христа поведінку.

Баптизм головну увагу приділяє моральним нормам. У моралі баптистів можна виділити питання про зміст життя, який убачається в урятуванні душі й досягненні блаженства в раю; про норми моральності та правила поведінки (відмова від алкоголю, лихослів'я, взаємодопомога в общині). Баптисти підтримують віровчення про триєдиного Бога, вірять у спокусливу місію Христа, його друге пришестя, в страшний суд.

Головна відмінність баптизму – обряд хрещення – відправляється над дорослими після відповідної релігійної підготовки і символізує «духовне відродження» й прийняття до общини. Баптисти вважають, що лише у дорослому віці у людини є свобода вибору та свідоме накладання на себе пов'язаних з обраною релігією обов'язків. Тому в баптистів хрещення не починає навернення до віри, а, навпаки, увінчує його.

Кілька разів на тиждень (і обов'язково в неділю) баптисти збираються в молитовних будинках, де ведуться бесіди, проголошуються колективні молитви, лунають релігійні гімни. Раз на місяць (у першу неділю) відбувається причащення всіх членів общини (хлібопереломлення), або вечера любові. Саме община, що вирізняється демократичним устроєм, є центром релігійної активності.

Баптисти відзначають дванадцять християнські свята, пов'язані з іменем Христа (але не супроводжують їх особливим ритуалом), Свято жнив і День єдності, а також одруження, похорони, дні народження членів общини. Вони відмовились від поклоніння хресту й іконам, хресного знамення, хрещення немовлят.

Баптисти завжди виступали прихильниками свободи совісті. Одночасно вони активно пропагували свою віру – місіонерською діяльністю повинен займатись кожен член общини. Сьогодні у світі 80 млн. баптистів, значне місце вони посідають у США, особливо серед негрів (зокрема, баптистським проповідником був М. Л. КІНГ). У країнах колишнього Радянського Союзу діють об'єднання *євангельських християн-баптистів*, до якого входять общини євангельських християн (напряма, схожий на баптизм, виник в 70-их роках XIX ст. у Росії), баптистів, п'ятидесятників, менонітів та інших.

Квакери – виникли в XVII ст. в Англії. Вірять, що в душі кожної людини знаходиться Бог («внутрішнє світло»), тому саме пошук цю-

го Бога та істини в собі є вищим сенсом життя. Відкидають богослужіння, таїнства, обряди і ритуали, зокрема при шлюбі, народженні й похованні, усі свята. Недільні збори проходять здебільшого в мовчазній тиші. Сповідують абсолютний пацифізм та відмову від будь-якого чиношанування. Вимагають повної релігійної терпимості, а також безумовної чесності та правдивості. Завжди була нечисленною сектою (близько 200 тис.), але помітною в своїй неординарності й суперечностях із суспільством. Мали певний успіх в Росії на початку XIX ст.

Методизм з'явився як течія всередині англіканства у 1720-х роках (відокремились у 1795 р.). Його засновників – оксфордських студентів на чолі з Джоном ВЕСЛІ – називали «методистами» напівжартома за спокійний, правильний, аскетичний спосіб життя. Методисти вважають, що в основі справжнього християнства повинна бути не зовнішня богословська вченість, на зразок знання на пам'ять тексту Священного Писання, і не показна набожність, а глибоке внутрішнє переродження через зречення минулого життя, жагуче прагнення бути врятованим, досягти ще за життя стану святості. З іншого боку, для методизму характерна надзвичайна строгість і всеохоплюючий характер внутрішньоцерковної дисципліни й тверда ієрархічна централізація. Вони поєднують єпископальну та пресвітеріанську церковну організацію, вимагають реєстрації віруючих й обов'язкової участі у щотижневих молитовних зібраннях. Методисти ведуть активну місіонерську діяльність і зараз обіймають помітне місце в релігійному житті, зокрема в США – всього їх 50 млн.

Нова генерація протестантизму. У XIX ст. розпочинається нова хвиля виникнення протестантських сект, найбільш відомими з яких є адвентисти, п'ятидесятники, єговісти.

Адвентизм (від лат. *adventus* – пришествя) – виник в 30-ті роки XIX ст. в США. Центральний догмат – *очікування другого пришествя Ісуса Христа* (засновник секти У. МІЛЛЕР передбачав його в 1843–44 рр.). За вченням адвентистів, світ буде зруйнований вогнем, а для віруючих буде створена нова земля; при другому пришестві Христа воскреснуть праведні й наступить тисячорічне царство Христа. Общинами адвентистів керують проповідники. Адвентисти поділяються на декілька угруповань. Частина адвентистів-реформістів забороняє віруючим брати до рук зброю.

Найчисленнішими серед цих угруповань є послідовники «пророкиці» ОЛЕНИ ВАЙТ, які визнають щотижнєве свято суботи (їх називають **адвентистами сьомого дня**). Ця течія виникла теж у США після першого невинуватого пришествя, як самостійна сформувалась у 1863 р. Адвентисти сьомого дня відкидають безсмертя душі, вчення про пекло і рай. Вони шанують суботу як головне та єдине

Боже свято. Обов'язковим для членів секти є внесення десятини в касу общини, вони ведуть активну місіонерську діяльність. Для них характерна «санітарна реформа», яка вимагає від віруючого піклуватися про власне здоров'я, оскільки, згідно з адвентистськими уявленнями, тіло – «посудина Божа». Люди мають запас «вітальної сили», яку треба берегти. Існують деякі заборони стосовно їжі – заборонено їсти м'ясо нечистих тварин (свинину), вживати каву, чай, вино, тютюн. Культивується сувора біблійна мораль – заборонені будь-які розваги, навіть читання художньої літератури. Прихильників цієї конфесії в світі 10,5 млн.

П'ятидесятники з'явилися у США на початку ХХ ст. Вони вишли з різних протестантських напрямів і утворили також різні течії та об'єднання. П'ятидесятники сповідують «повне євангеліє», тобто необхідність кожному віруючому в своєму житті певною мірою повторити земне життя Сина Божого. Це потребує «народження зверху» (повне очищення від усіх гріхів у земному житті, що дається особистим пізнанням Духа Божого); «хрещення Духом Святим», яке дає «дари Святого Духа»; «лікування вірою»; «дотисячолітній прихід Христа». Вони вірять у можливість сходження на них Святого Духа та одержання від нього «дарів»: здібності до спілкування іноземними мовами, пророкування, зцілення. Зовнішньою ознакою цього є *глосолалія* («розмова з Богом незнайомими мовами»), яка досягається шляхом доведення людини до екстатичного стану. П'ятидесятники є найбільш динамічним напрямом, вони легко проникають в інші общини та церкви. Зараз їх нараховується близько 105 млн. Найбільшими організаціями є американська Асамблея Бога (28 млн. членів), Церква Бога у Христі (Church of God in Christ), Універсальна Церква Царства Божого (Universal Church of the Kingdom of God) й ін.

Африканські тубільні (незалежні) церкви. Протягом ХХ ст. в різних африканських країнах утворилась ціла низка самостійних християнських організацій, які за своїм віровченням та організацією близькі до протестантизму (і виникали, як правило, внаслідок протестантського місіонерства), але мають свої характерні особливості, часто пов'язані з тубільними культурами чи традиціями. Так, у бельгійському Конго в 1920-ті роки баптистським проповідником Саймоном Кімбангу був ініційований масовий рух з вивчення Біблії, який згодом перетворився на самостійну *Кімбангуїтську Церкву* з приблизно 6 млн. віруючих.

До протестантських напрямів зазвичай відносять також Свідків Єгови та мормонів, але їх відношення до протестантизму радше генетичне, у той час як фактично вони відійшли від основ християнського віровчення. Віросповідний та організаційний характер цих течій сьо-

Тема XII. Християнство на Заході. Католицизм та протестантизм
годні наближає їх, скоріше, до нових нетрадиційних релігій, тому ми розглянемо їх у темі XVII.

Таким чином, протестантські церкви й общини займають сьогодні дуже важливе місце в християнському світі. Вони поширені та впливові в США, Канаді, ФРН, інших країнах Європи, Африки. Англійська церква в Англії, пресвітеріанська в Шотландії, євангелічно-лютеранські в Швеції, Данії, Ісландії, Фінляндії й Норвегії є державними. Загальна кількість протестантів наближується до 500 млн. Більшість з них об'єднані у Всесвітню раду церков – екуменічний орган, який був створений у 1948 році.

Протестантські течії, в першу чергу нової генерації, виявляють високу активність місіонерської діяльності та поширюють свій вплив. Вони більш вдало пристосовуються до умов сучасності, аніж більш консервативні католицизм і православ'я, використовують сучасні технічні засоби інформації, модернізують культ, уключаючи до нього сучасну музику, технічні засоби й ін. В своїй місіонерській діяльності (зокрема в Україні) вони спираються на фінансову допомогу західних релігійних центрів.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Коли і в результаті яких подій сформувався католицизм?
- ⇒ Скільки відбулося хрестових походів, котрі ініціювала католицька церква, і яка їх мета?
- ⇒ Що таке інквізиція?
- ⇒ Хто є главою католицької церкви і які повноваження він має? Як він отримує владні повноваження?
- ⇒ Назвіть організаційну структуру католицької церкви.
- ⇒ Як називається і де знаходиться центр владних повноважень католицизму?
- ⇒ Назвіть особливості католицької догматики.
- ⇒ Чим відрізняється католицький культ та обрядовість від православного?
- ⇒ Назвіть причини Реформації.
- ⇒ У чому полягають особливості віровчення протестантизму?
- ⇒ Що таке протестантська етика та в чому її сутність?
- ⇒ Назвіть головні течії протестантизму.
- ⇒ Які церкви і рухи відносять до другої хвилі протестантизму? У чому їх сутність та особливості?

Додаткова література

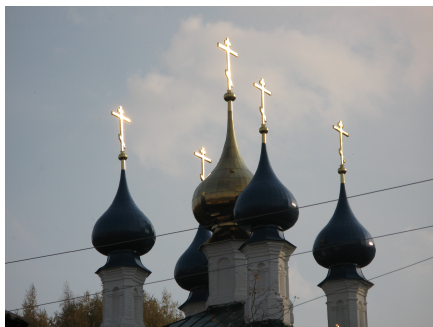
- Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К., 1994.
Головащенко С. «Класичний» протестантизм // Політика і час. – 1994. – № 4.
Григулевич І. Р. Инквізиція. – М., 1985.
Католицизм: Словарь атеиста. – М., 1991.

- Ковальський Я. В. Папи и папство. – М., 1991. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/katholic/Kov_PapPaps.php
- Ли Г. Ч. История инквизиции: современная версия / А.В. Башкиров (пер.). – М. : Эксмо, 2007.
- Лінч Дж. Середньовічна церква. – К., 1995.
- Лозинский С. Г. История папства. – М., 1986.
- Лом'є Ш. Історія ордену єзуїтів / Пер. з фр. – К. : Наукова думка, 2007.
- Подаляк Н. «Хто тут згорьований і бідний, там радітиме і багатітиме» (про хрестові походи) // Людина і світ. – 1996. – №6.
- Подберезький І. Бути протестантом // Людина і світ. – 1998. – №1.
- Протестантизм: Словарь атеиста. – М., 1990.
- Ратцингер-информ. Неофициальный сайт папы Бенедикта XVI. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.benedikt XVI.ru/>
- Хоружий Г. Ватикан: історія і сучасність. – Л. : Місіонер, 2007.
- Ярош О. Сходінками посвяченого життя. Чернечі ордени в католицький традиції // Людина і світ. – 1997. – №7.

ТЕМА XIII

ХРИСТИЯНСТВО

НА СХОДІ: ПРАВОСЛАВ'Я

1. Історичний розвиток православ'я

Виникнення православ'я. Православні церкви ведуть свій родовід від того чи іншого апостола. Назва цієї конфесії відповідає грецькому терміну *ортодоксальний* (тобто правовірний) і підкреслює спадкоємність по відношенню до того ортодоксального напрямку в християнстві, який почав формуватись уже в II–III ст. у боротьбі проти різних тлумачень віри в Христа. *Основні засади догматики й літургії, на яких побудовано православ'я, виникли вже у IV–V ст.* – це Нікеєцарградський Символ віри, літургії Іоанна Златоуста й Василя Великого, основні таїнства і свята. Тому розкол 1054 року не можна вважати датою виникнення православної церкви – він лише оформив те розходження, яке відбулось на той час між Східною та Західною церквами.

Звичайно, православ'я не залишилось незмінним з IV ст. – як будь-яка конфесія, воно має свій історичний розвиток. Перш за все, це історія семи Вселенських Соборів, котрі визнаються найвищою на землі владою св. Церкви Христової, а також історія помісних православних церков, передусім найвпливовіших з них – Візантійської (Константинопольської) й Руської. Разом з тим, не можна не помітити більший консерватизм православної Церкви порівняно з католицизмом та протестантизмом.

Історична доля православ'я у Візантії. Протягом близько тисячі років розвиток православ'я був пов'язаний з Візантійською (Східною Римською) імперією. Саме тут християнство впе-

рше стало державною релігією і сформувались характерні для православ'я взаємовідносини між державою та церквою. Цим відносинам притаманний принцип «симфонії», тобто співробітництва на основі розподілу сфер впливу й діяльності. За цим принципом держава – бажано православний цар, монарх – відстоює і захищає Божу істину, але не втручається у суто церковні справи, де Христове служіння виконують патріархи та єпископи.

Православну церкву ще називають *грецькою*, оскільки її формування проходило за умов панування саме грецької мови в Східній Римській імперії; за основу був узятий грецькомовний варіант Святого Письма, грецькою мовою створювалися східними отцями церкви літургії, молитви та інші твори. Тому й зараз практично вся термінологія, пов'язана з богослужінням і устроєм православної церкви, має грецьку основу.

Візантійська, тобто *Константинопольська Церква* виникла в IV ст. і майже відразу зайняла особливе положення серед християнських церков поряд з Римською, Александрійською та Антіохійською (власне, правилом II Вселенського Собору Константинопольський єпископ визначений другим після Римського, а правилом IV Собору – рівним Римському, виходячи із статусу міста як нової столиці імперії). Від середини V ст. митрополити цих кафедр зуться *патріархами*. З відокремленням Західної церкви, а також після того, як інші східні патріархати опинились під владою арабів, Константинопольський патріарх займає виключне місце в Східній церкві й отримує титул *вселенського* – фактично йому підкоряються інші східні церкви, а новостворені йому канонічно підпорядковуються.

Важливу роль у становленні православ'я відіграло *осудження іконоборства*. Цей рух виник у VIII ст. (хоча витоки його відомі раніше) під патронатом візантійських імператорів (Лев ІСАВР та інші) й був спрямований проти шанування ікон та деяких інших предметів культу. На основі того, що поклоніння іконам є пережитком поганського шанування ідолів і не відповідає духу християнства, іконоборці фактично зближували його з юдаїзмом та магометанством, які взагалі забороняють зображення як Бога, так і людей. До того ж під цим гаслом візантійські імператори намагалися зменшити роль церкви у державі. З викриттям іконоборців виступив видатний православний догматик Іоанн ДАМАСКІН. Іконоборство було осуджене VII Вселенським Собором та остаточно переможене в середині IX ст. З тієї пори на честь перемоги над іконоборцями та всіма іншими єретиками відзначається свято Торжества Православ'я (перша неділя Великого посту).

У ті ж часи починається *поширення православ'я* з Візантії на Північний Захід, перш за все *серед слов'ян*. У IX ст. були засновані су-

часні Болгарська та Сербська Православні Церкви, а трохи пізніше була хрещена Київська Русь. Видатну роль у поширенні православ'я серед слов'ян відіграли проповідники КИРИЛО і МЕФОДІЙ (IX ст.). Вони вели боротьбу проти католицизму, відкривали школи при церквах, перекладали слов'янською мовою грецькі церковні книги, насамперед Святе Письмо (для чого була створена слов'янська абетка).

З іншого боку, Візантійська імперія, а з нею й православна церква зазнавали страшених ударів. Починаючи з VII ст. на неї наступали араби, а згодом і турки. Користуючись послабленням Візантії, посилили тиск римські папи. Хрестові походи, що вони ініціювали у XI–XIII ст., були спрямовані не тільки проти «невірних» мусульман, а й проти православ'я. У 1204 року хрестоносці здобули Константинополь та кілька десятиліть володіли ним, значно погіршивши становище православної церкви. Католицька церква охопила своїм впливом слов'янські землі Чехії й Польщі, а також Угорщину.

У XV ст., незадовго до остаточного знищення Візантії турками (1453 р.), Константинопольські патріархи погодилися підкоритись римському папі, але на умовах *унії*, зі збереженням православних обрядів та богослужіння. Така *унія* відбулась на *Флорентійському соборі 1439 року*. Але більшість ієрархів як у Візантії, так і в інших православних країнах, відмежувались від Флорентійської унії та осудили її. Рішуча відмова від унії з католиками церковної й світської влади молодій Московській державі в умовах занепаду Візантії відразу надала руській церкві переважного значення у православному світі.

Руська православна церква та головні віхи її історії. Руська православна церква (РПЦ), як і Українська, веде свій родовід з хрещення Київської Русі князем ВОЛОДИМИРОМ. У часи татаро-монгольської навали Київські митрополити залишають Київ, що занепав, та переїзять до Володимирського князівства, а близько 1325 р. митрополит ПЕТРО посідає в Москві. Його діяльність багато прислужилася становленню нової держави. Проте до середини XV ст. московські митрополити формально були Київськими.

1448 рік уважається початком автокефалії, тобто незалежності Московської митрополії, тому що митрополити почали поставлятися без згоди Константинополя. Фактично це було лише початком боротьби за автокефалію, яка тривала до 1589 року, коли було засновано *Московський патріархат*, на що погодився *Константинопольський патріарх*, який уже не мав реальної влади. Першим патріархом Московським і всієї Русі було обрано ЙОВА. Сильна централізована держава потребувала сильної й впливової церкви. Треба сказати, що інтереси як державної, так і церковної влади тут збігались. Ідеологічним обґрунтуванням визначного місця Московської держави та

церкви після краху Візантії стала теорія псковського ченця ФЛОФЕЯ (XVI ст.) про «Москву – третій Рим».

Утім, збіг інтересів церкви й держави мав і свої негативні наслідки, а саме надмірну залежність церкви від держави. Вже в XVI та XVII ст. усі церковні собори скликалися за царськими указами та проходили під пильним «государевим оком». Абсолютний монарх волів охопити абсолютною владою й церкву, стати дійсним намісником Божим на землі. Своєрідною реакцією на це становище була спроба патріарха НИКОНА більш чітко розрізнити функції царя і патріарха, зробити патріарха рівним государю або навіть вищим за нього. Собор 1667 року осудив Никона та його прихильників, які не погодились з твердженням соборного акту про те, що царська влада вище за патріаршу.

Сутність власне *церковної реформи Никона*, що проводилась у 1653–1656 рр., полягала в установленні єдності в чинах богослужіння, а також у виправлянні богослужбових книг за грецькими оригіналами. За сім століть християнства на Русі богослужбовий чин значно відійшов від грецьких першоджерел, до того ж і грецька церква не залишалась на місці (напр., десь з кінця XII ст. у Візантії набуває поширення троєперстіє). Тому реформа була сприйнята майже як введення нової віри. Серед найбільш відомих нововведень слід назвати введення триперсного хресного знамення замість двоперсного, заміна земних поклонів поясами, заміна напрямку руху під час богослужіння (проти сонця – «посолонь»), триразове повторення слова «алілуя» під час співу, зміна форми хреста (допущення шестикінецьного поряд з восьмиконечним) тощо.

Незважаючи на те, що сам Никон був позбавлений патріаршого сану, його реформа була підтримана державою. Але багато священнослужителів і мирян не погодились на нововведення та відстоювали старі обряди. Собори 1656 та 1667 рр. осудили двоперсників як єретиків, а найбільш видатних ватажків опозиції відправили у заслання (зокрема, протопопа АВВАКУМА). Водночас, прихильники старої віри самі залишали обжиті місця й відходили цілими селами в глухі лісові кути. Найбільш ревні з них удавалися навіть до самоспалення. Так відбувся церковний розкол і виникло *старообрядництво*. Можна вважати його своєрідним протестантським рухом у Руській православній церкві. Воно розкладається на цілу низку *толків* та *согласій*, які утворюють дві гілки – *поповців* і *безпоповців*. Протягом трьох віків тривав цей розкол, та лише 1971 року помісний собор РПЦ скасував рішення соборів XVII ст. про відлучення старообрядців. Таким чином, старообрядницька церква сьогодні може вважатися частиною руського православ'я (втім, безпоповці залишаються поза церквою).

Підкорення церкви державі набуло організаційних форм за часів ПЕТРА І. За *реформою 1721 р.* було скасовано патріархат та засновано Синод як орган державного управління церквою. Фактично це було звичайне міністерство, а обер-прокурор Священного Синоду – звичайним міністром. Вірогідно, що зразком для цієї реформи прислужилися протестантські духовні консисторії (до речі, з 1711 р. Петро І був офіційним главою ліфляндської протестантської церкви). Держава фактично прибрала до рук і управління церковним майном. Нащадки Петра пішли ще далі – маніфестом КАТЕРИНИ ІІ 1764 року було проведено секуляризацію церковних земель. Унаслідок цієї реформи церква була повністю перетворена на державне відомство, а єпископи – на чиновників.

Проте, як би не складались відносини між монархією та церквою, православ'я залишалось тим каменем, на котрому будувалась Російська держава, головною підвалиною патріотизму і духовної єдності народу. Наочним виявом цього можна вважати багато прикладів дійсно християнського благочестя, а також активної суспільної ролі, яку відігравали діячі церкви. Серед найбільш шанованих святих, що їх канонізувала Російська православна церква, слід назвати СЕРГІЯ РАДОНЕЗЬКОГО (XIV ст.) – засновника Троїце-Сергієвої лаври й нахненника виступу ДМИТРА ДОНСЬКОГО проти монголо-татар, та СЕРАФІМА САРОВСЬКОГО (1760–1833 рр.) – одного з найвизначніших руських подвижників, чудотворця і наставника.

Револуція 1917 року круто змінила становище церкви, яка не прийняла нової атеїстичної влади. Відразу було відновлено Московський патріархат, а вже 19 січня 1918 р. патріарх ТИХОН видав Послання, в якому проголосив анафему на всіх, хто проливав невинну кров та був винний в утисках церкви. Радянська влада відповіла декретом про відокремлення церкви від держави та школи від церкви, чим церква була позбавлена юридичного статусу, а її майно некультурного характеру конфісковане. Згодом справа дійшла й до релігійних цінностей, які активно вилучались за ініціативою В. ЛЕНІНА у 1921 р. За приблизними підрахунками, в роки Громадянської війни від рук більшовиків загинуло не менше ніж 28 архієреїв, кілька тисяч духовенства і ченців, близько 12 тис. мирян, що віддали життя на захист Церкви. Протягом 20–30-их років церкві було нанесено страшного удару – зруйновано тисячі храмів, монастирів, убито або заслано до таборів десятки тисяч священників (за останніми даними, за роки радянської влади було знищено близько 200 тис. священників та репресовано ще 500 тис.); нарешті, владі вдалось розколоти церкву, залучивши частину ієреїв до співробітництва (декларація митрополита СЕРГІЯ про лояльність владі 1927 року).

У роки Вітчизняної війни на окупованих землях було відкрито і відбудовано до 75 % храмів, які ще не були зруйновані, та кілька десятків монастирів. У той же час СТАЛІН робив спроби обпертись на все ще високий авторитет православної церкви (за даними репресованого перепису 1937 р. 50 % населення СРСР було віруючим). Усе це деякою мірою поліпшило становище церкви, але не надовго.

Новий наступ було проведено в період активного «будівництва комунізму» – на початку 60-их років. Було закрито до 15 тис. парафіяльних храмів із 23 тис., що існували на той час, більше ніж 50 з 70 монастирів, 5 із 8 семінарій. Однак навіть в 60-ті роки частка хрещених дітей сягала 60 %.

Тільки з другої половини 80-их років становище православ'я, як і інших конфесій, змінюється на краще. Руська православна церква визнається державою як важлива духовна сила, котра сприяє оновленню суспільства. Відновлюються храми, монастирі, духовні навчальні заклади, розширюється вплив церкви на культурне й політичне життя – вона намагається виступити миротворцем у численних конфліктах, що відбуваються у колишньому СРСР та Росії. Важливим кроком стало возз'єднання РПЦ і Руської православної церкви **закордоном** (2007 р.). У цей переломний час, з 1990 до 2008 року, РПЦ очолював патріарх АЛЕКСІЙ ІІ. У січні 2009 р. новим патріархом Московським та всея Русі (16-им за всю історію РПЦ) був обраний КИРИЛЛ (В. Гундяєв).

2. Сучасний стан православних церков

Загальна кількість православних віруючих оцінюється сьогодні від 150 до 220 млн. Сучасне православ'я організоване у *помісні автокефальні (тобто самостійні) церкви*. Таким чином, православні світу, на відміну від католиків, не мають єдиного організаційного центру. Всього є *15 автокефальних* (9 з них очолюють патріархи) та кілька автономних православних церков. За *диптихом* (традиційним церковним списком) вони розташовуються таким чином:

Константинопольська Православна Церква виникла в IV ст. і вважається у православному світі «першою серед рівних», а її голова має титул *Вселенського Патріарха* (з 1991 р. – ВАРФОЛОМЕЙ І). Це не означає підпорядкування йому інших помісних церков, але надає пріоритетне право голосу при вирішенні питання про надання автокефалії новим церквам. Резиденція Патріарха знаходиться в Стамбулі. Мусульманське оточення утруднювало її діяльність, лише після грецько-турецького договору 1923 р. вона дістала можливість нормально функціонувати. Об'єднує близько 3 млн. віруючих (у Ту-

реччині – не більше ніж 3 тис.; більшість розсіяна за її межами по всьому світові, значна частина – близько 2 млн. – в Північній Америці, де поширені також українські парафії Константинопольського Патріархату). Її юрисдикція поширюється на *Святу Гору Афон* (фактично – це самоврядна «чернеча республіка», яка об'єднує 20 стародавніх монастирів); до її складу входить напівавтономна *Критська* архієпископія. Статус автономної під юрисдикцією Константинопольського Патріархату має *Православна Церква Фінляндії* (з 1923 р., об'єднує близько 60 тис. віруючих і є другою державною церквою в країні). У 1996 р. Константинопольський Патріархат визнав як автономну під своєю юрисдикцією *Естонську Апостольську Православну Церкву*, зафіксувавши фактичний розкол в естонському православ'ї, що викликало тривалий конфлікт Константинопольського та Московського патріархатів.

Александрійська Православна Церква – одна з найстаріших (заснована в I ст., першим єпископом був апостол і євангеліст МАРК), уважається батьківщиною чернецтва. Поширює свою юрисдикцію на Єгипет та весь Африканський континент (кількість віруючих близько 5 млн.). Очолює Папа та Патріарх Александрійський і всієї Африки ТЕОДОР II (з 2004 р.).

Антиохійська Православна Церква (Антиохія – колишня столиця Сирії) теж виникла однією з перших (у I ст., її створення пов'язується з діяльністю апостолів ПЕТРА і ПАВЛА; саме в Антиохії послідовників Ісуса Христа вперше стали називати *християнами*). За офіційними даними, налічує близько 800 тис. віруючих, з них близько 550 тис. – в Сирії та Лівані, але значна частина мешкає за межами Азійського континенту. Патріарша резиденція розташована в Дамаску. З 1979 р. очолює Патріарх Антиохії та всього Сходу ІГНАТІЙ IV.

Єрусалимська Православна Церква вважається матір'ю всіх християнських церков. Першим єпископом був апостол ЯКІВ. З найдавніших часів на неї покладались обов'язки із збереження місць поклоніння християн, пов'язаних із земним життям Ісуса Христа. Загальнохристиянськими святинями є Голгофа і Гроб Господній у храмі Воскресіння, монастир Святого Гроба Господнього й Вифлеємський монастир над печерою Різдва Христового. Об'єднує 130 тис. віруючих, переважно – арабів. Очолює патріарх ТЕОФІЛ III (з 2005 р.). Автономною частиною ЄПЦ є *Синайська Православна Церква*.

У цілому старі східні церкви, звичайно, втратили свою могутність, знаходячись у мусульманських країнах, але їхня історія зберігає їх високий авторитет у православному світі.

Руська Православна Церква – найбільша серед сучасних помісних церков, очолюється Патріархом Московським і всієї Русі (з

2009 р. – КИРИЛЛ), вищими органами є також Помісний та Архієрейський Собори й Священний Синод. На початок 2010 р. в її складі 160 єпархій, більше ніж 28 тис. священників, більше ніж 30 тис. парафій, майже 800 монастирів, 87 духовних навчальних заклади, у тому числі 5 духовних академій. Канонічна територія РПЦ поширюється на територію Росії та інших колишніх республік СРСР. До складу РПЦ входять *Білоруський Екзархат*; *Латвійська Православна Церква*, *Православна Церква Молдови*, *Естонська Православна Церква* – як самоврядні церкви; *Руська Православна Церква* **За кордоном** – як самоврядна частина РПЦ; *Українська Православна Церква* – як самоврядна з правами широкою автономії. Загальна кількість віруючих оцінюється в 164 млн. Статус автономних під юрисдикцією Московського Патріархату мають *Китайська* (з 1957 р.) і *Японська* (з 1970 р., близько 30 тис. віруючих) Православні Церкви.

Грузинська Православна Церква оформляється до IV ст., а вже в 324 р. християнство в Грузії було проголошено державною релігією. Мала автокефалію з V ст., але у XVIII–XX ст. була підпорядкована Московському Патріархату. Відновила автокефалію після революції 1917 року (визнана Москвою в 1943 р., а Константинополем – лише в 1990 р.). Об'єднує 3,5 млн. віруючих. Очолює Католикос-Патріарх усієї Грузії Ілля II (з 1977 р.).

Сербська Православна Церква заснована в IX ст. (хоча християнство поширюється тут із перших століть), із 1219 р. – автокефальна, з 1346 р. – патріархат. Після турецької неволі відновила автокефалію в 1879 р., а патріаршество в 1920 р. На сьогодні СПЦ налічує більше ніж 3,5 тис. парафій, 200 монастирів; кількість віруючих становить близько 8 млн. Значних утрат Сербська Православна Церква зазнала під час війн 90-их років у Хорватії і Боснії та Герцеговині, а також у результаті конфлікту в Косово, де за останні 10 років було знищено, пошкоджено чи осквернено більше ніж 100 храмів і монастирів. Очолює Патріарх ІРИНЕЙ (з 2010 р.). *Македонська Православна Церква* з 1967 р. оголосила себе автокефальною.

Румунська Православна Церква – перші єпархії відомі з IV ст., митрополії з XIV ст. Остаточо сформувалась і проголосила автокефалію лише в 1865 році (визнана Константинополем через 20 років), з 1925 – патріархат. Об'єднує 19 млн. віруючих (у тому числі в інших країнах Європи й світу), має більш ніж 11 тис. парафій, 600 монастирів та скитів. Очолює Патріарх ДАНИІЛ. На території Молдови діє автономна *Бессарабська митрополія*.

Болгарська Православна Церква сформувалась у IX ст. (хоча перші єпископії відомі з I–II ст.), 864 року відбулось масове хрещення болгарського народу, в 919 р. проголошена автокефалія, але і після

того час від часу опинялася в залежності від Константинопольської патріархії. Відновила автокефалію 1860 р., хоча вона була визнана Константинополем лише в 1945 р. (патріархат – з 1953 р.). Налічує 8 млн. віруючих, близько 2,6 тис. парафій, 120 монастирів. Очолює Патріарх МАКСИМ (з 1971 р.). У 1992 р. в Болгарській Церкві почався розкол, спровокований політичною владою. Зусиллями Всеправославного собору, який відбувся в Софії в 1998 р. за участю семи патріархів, розкол був в основному подоланий (до 2004 р. – практично повністю).

Кіпрська Православна Церква заснована в I ст., здобула незалежність у V ст. Відіграла провідну роль у боротьбі за визволення Кіпру від англійців (першим президентом республіки в 1960 р. став архієпископ МАКАРІЙ III), а потім – у протистоянні турецькому розколу острова. Об'єднує більше ніж 400 тис. віруючих, очолюється архієпископом.

Елладська (Грецька) Православна Церква заснована в I ст. апостолом ПАВЛОМ, але протягом більше ніж тисячоліття була складовою частиною Константинопольського патріархату. В XIX ст. православ'я проголошено «панівною релігією королівства грецького», а також здобута автокефалія (1833 р., визнана в 1850 р.). За Конституцією 1975 р. церква відокремлена від держави, але православ'я залишається національною грецькою релігією. Має близько 7,5 тис. храмів, 200 монастирів, 9 млн. віруючих, очолюється архієпископом.

Албанська Православна Церква – перша єпископія виникає на межі IX–X ст., але автокефалію отримала лише в 1937 році. Комуністичне керівництво в 1967 р. оголосило Албанію атеїстичною державою, а діяльність церкви заборонило. З падінням комуністичного режиму (1991 р.) церковні структури відроджуються. Кількість віруючих близько 700 тис., очолюється архієпископом.

Польська Православна Церква. Християнство поширюється тут з X ст., але переважає католицизм. Православні єпархії виникають у XIII ст. в Холмі й Перемишлі, проте в XV–XVI ст. вони зникають, відновлюючись лише в XIX–XX ст. Автокефалія православної церкви проголошена у 1924 р., визнана Московським Патріархатом у 1948 р. Налічує до 600 тис. віруючих, очолюється митрополитом.

Православна Церква Чеських земель і Словаччини. Велику Моравію хрестили ще КИРИЛО і МЕФОДІЙ у 863 р., але згодом тут запанував католицизм. Православ'я відроджено лише в XX ст., церква автокефальна з 1951 р. (визнана Константинопольським патріархатом у 1998 р.), налічує 150 тис. віруючих, очолюється митрополитом.

Православна Церква в Америці виникла з православних місії Руської Православної Церкви, що прибували в Північну Америку з

кінця XVIII ст. Одержала автокефалію від РПЦ у 1970 р. Об'єднує до 1 млн. віруючих – загалом в США і Канаді більше ніж 2 млн. православних, але вони підпадають під юрисдикцію різних Помісних Церков. Це ускладнило процес оформлення автокефалії Американської митрополії, яка визнана на сьогодні лише п'ятьма Помісними Церквами (зокрема, не визнана й Константинопольським Патріархатом).

3. Відмінності православ'я від інших християнських конфесій

Православ'я має суттєві відмінності від католицизму та протестантизму, незважаючи на те, що всі ці віросповідання є християнськими. Деякі богослови і філософи навіть вважають ці відмінності протилежними й несумісними; інші, навпаки, намагаються їх подолати. За ознаками ці розбіжності можна згрупувати у догматичні, церковно-організаційні, обрядові, місіонерські, політичні, моральні.

Догматична відмінність полягає в тому, що православ'я додержується в незмінному вигляді Символу віри, проголошеного I та II Вселенськими Соборами, тоді як католики додали до нього так зване *filioque*, тобто твердження про «походження» Св. Духа не тільки від Отця, а і від Сина, а також прийняли догмати про чистилище, «непорочне зачаття» і вознесіння Діви Марії й про непогрішимість римського папи в справах церкви та віровчення. Непогрішимість будь-якої людини, навіть первосвященника, суперечить тезі про визначальну гріховність людей у цьому гріховному світі. Не може бути прийнятним для православ'я й протестантський догмат про порятунок власною вірою – тому що він стверджує можливість остаточного врятування вже у земному житті та без допомоги церкви.

Церковно-організаційна відмінність пов'язана з тим, що православна церква відкидає верховенство римського папи як глави церкви і намісника Христа на землі. Це принципово суперечить православному духу, згідно з яким існує єдиний глава церкви – сам Господь, «ніхто бо не може покласти іншої основи, окрім покладеної, а вона – Ісус Христос» (1 Кор. 3, 11). З іншого боку, на відміну від протестантизму, православ'я зберігає священницьку ієрархію. Православ'я не визнає також світської влади за єпископами і не шанує католицькі чернечі ордени.

Обрядові відмінності такі. Богослужіння в православних храмах проводиться, як правило, національними мовами, тоді як у католицьких ще донедавна була обов'язковою латинська. Православні літургії Василя Великого та Іоанна Златоуста відрізняються від католицьких зразків. Православне причащення хлібом та вином однакове для всіх,

тоді як у католиків причащення мирян здійснювалось лише хлібом, і тільки останній Ватиканський собор дозволив також причащати їх вином. Православ'я шанує ікони, але майже не визнає церковної скульптури, дуже поширеної в католицизмі. Значно більша роль відводиться постам. Православ'я вважає сповідь звертанням до незримо присутнього Христа і ставить її в безпосередній зв'язок із таїнством причащення, відкидаючи католицьку сповідальню як орган земної влади в руках священника. Нарешті, існує багато загальних та конкретних відмінностей у церковному співі, молитвослов'ї, у позоні, в церковному вбранні, хресному знаменні, поведінці в храмі і ін.

Місіонерські відмінності полягають у тому, що православна церква ніколи не вдавалась до насильницьких спроб поширення свого віровчення; вона визнає свободу віросповідання і відкидає будь-які форми інквізиції. Навіть в умовах приєднання нових, нехристиянських земель до Росії церква радила своїм місіонерам «приводить их (тобто іновірців) *любовію* на крещение, а *страхом* их ко крещению никак не приводить» (з указівок митрополита Макарія першому казанському архієпископові Гурію в 1555 році).

Політичні відмінності. Як уже згадувалось, православна церква ніколи не зазіхала на світське панування, а також не втручалась у політичну боротьбу як політична партія, що широко практикується католицизмом. За православною доктриною, церква і держава мають особливі й різні завдання, але допомагають одне одному: держава володарює, але не підкоряє церкву; церква ставиться до держави лояльно, але має право про все судити за християнським мірилом, у тому числі радити світським господарям і навіть викривати їх.

Нарешті, *моральною відмінністю* є те, що православ'я звертається до вільного людського серця, намагається збудити в людині живу, творчу любов і християнську совість. Католицизм здебільшого вимагає покірності, сліпої слухняності й дотримування приписів. Православ'я шукає внутрішньої віри та щирої доброти, католицизм дисциплінує зовнішню людину, шукає зовнішнього благочестя і задовольняється формальним благодіянням.

Усі ці розбіжності, на думку російського філософа І. Ільїна, виражають *принципову відмінність релігійного акту, тобто побудови та спонукаючих мотивів обох вір*. Православна віра збуджується рухом серця, любові, яка вбачає Христа в усій його благості та народжує в душі християнське сумління і волю до добровільної творчості. У католика віра збуджується від вольового рішення довіритися якомусь авторитету, підкоритись йому й примусити себе прийняти все, що цей авторитет вирішить і накаже. Тобто православна віра вільна і

творча, католик зусиллями волі спонукає себе до віри, що нав'язує авторитет.

Проте не можна не відзначити, що формальне нав'язування церковного авторитету трапляється й у православній церкві, котра, як і будь-яка людська організація, не гарантована від марнославства та інших людських пороків.

Протестантизм нібито відкидає зовнішній авторитет, звертається до людської індивідуальності. Але насправді авторитет церкви лише замінюється авторитетом проповідника, авторитетом незаперечного морального припису. В цьому протестантизм – принаймні деякі його напрями – стоїть навіть ближче до іудейського законництва, ніж до християнської благодаті. Етика протестантизму дійсно сприяла розвитку приватної ініціативи в економіці та політиці, але духовне життя людини при цьому фактично пішло до занепаду. В цьому протестантизм не менш чужий православному духу, ніж католицизм.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

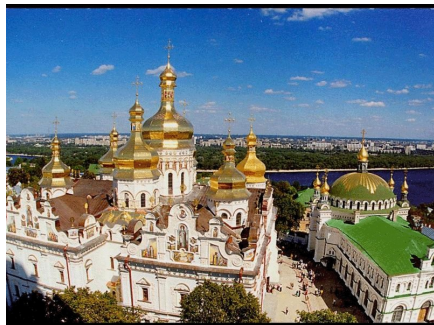
- ⇒ Коли сформувались основні засади православної догматики та літургії?
- ⇒ Що означає принцип «симфонії» у відносинах Церкви і держави?
- ⇒ Яку роль у поширенні православ'я відіграли Кирило і Мефодій?
- ⇒ Що таке «автокефалія»?
- ⇒ Коли і як здобула автокефалію Руська православна церква?
- ⇒ У чому сутність церковної реформи патріарха Никона? Хто такі старообрядці?
- ⇒ З яких автокефальних церков складається сучасне вселенське православ'я?
- ⇒ Які основні відмінності православ'я від інших християнських конфесій?

Додаткова література

- Бондаренко В.* Вселенське православ'я // Політика і час. – 1993. – № 10, 11.
- Булгаков С.* Православие. Очерки учения православной церкви. – К., 1991.
- Ильин И. А.* О православии и католичестве // Собр. соч. – Т. 2. – Кн. 1. – М., 1993. – С.383–394.
- Мень А.* Православное богослужение. Таинство, слово и образ. – М., 1991.
- Никольский Н. М.* История русской церкви. – М., 1983.
- Новик В.* Православие. Христианство. Демократия. – СПб.: Алетейя, 1999.
- [Електронний ресурс] Режим доступа:
http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/ortodox/novik/index.php
- Русское православие: вехи истории.* – М., 1989.
- Флоровский Г.* Пути русского богословия. – К., 1991.

ТЕМА XIV

РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА

В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

1. Дохристиянські вірування східних слов'ян

Про вірування слов'ян, зокрема предків українців, у дохристиянські часи відомо дуже мало – майже немає джерел, тому головним чином ці вірування реконструюються за народними звичаями та обрядами. Ці вірування були тісно пов'язані з природними циклами – польовими роботами, днями сонцестояння тощо. Дотепер збереглись пов'язані саме з тими святами колядки, щедрівки, купальські обряди і багато чого іншого, що нагадує ту сиву давнину. Дохристиянські боги були уособленням сил природи, покровителями господарства, охоронцями людського житла. Головних богів було небагато, але богів другорядних було помітне число, тільки вони мали збірну назву: *домо-вики, лісовики, польовики* й т. ін.

Релігія прадавніх слов'ян була анімістично-політеїстичною. Серед імен богів, які зберіг літопис, відомий перш за все ПЕРУН – головно бог грому й блискавки, володар неба. Він – творча сила, що оживляє все, податель дощу. Пізніше це бог-воїн, покровитель війська, очевидно, бог князівської дружини ще за часів Олега та Ігоря. На крилатих вогнистих конях Перун їздить по небу у вогненній колісниці, він є відповідником Зевса і Юпітера, а в християнські часи його властивості перенесені на пророка Іллю, який також їздить по небу у вогненному возі й полює на чортів вогненними стрілами та блискавками. Саме Перуна князь Володимир 980 року проголосив верховним богом, поставивши дерев'яний ідол «із срібною головою й золотими вусами», – той самий, який кілька років потому буде немилосердно скинутий у Дніпро.

Більш важливим, вірогідно, був ДАЖБОГ (або Даждьбог – від «даждь», тобто дай, і «бог», багатство – податель добра, багатства, бог-дарівник) – можливо, він ушановувався як бог-засновник та захисник давньоруського етносу, як бог-сонце. Бога сонця давні пам'ятки називають також ХОРСОМ, але чи є це окремий бог, чи просто інше ім'я Дажбога – не з'ясовано. СВАРОГ – бог вогню, батько Дажбога, можливо – це прабог, єдиний головний бог на початку, від нього пішли вже всі інші боги як Сварожичі. Як бог вогню, він опікун ковальства і ковалів, а також ремесла, шлюбу і родинного життя (відповідає грецьким Гефесту та Прометею). ВЕЛЕС (Волос) – за літописом, «скотій бог», що пояснюється або як бог-покровитель свійських тварин, або як бог торгівлі, оскільки худоба була також грошовою одиницею. Це бог багатства і всякого достатку, опікун купців і пастухів, схожий на Меркурія. Велесовим онуком зветься поет та співець Боян, а це показує, що Велес був і богом поезії й музики.

Відомі також СТРИБОГ – бог вітру; МОКОША – можливо, дружина Перуна, богиня долі, що пряде її ниті, покровителька пологів та породілей; ЛАДА і ЛАД – боги вірного подружжя, любові й веселощів; ЛЕЛЬ – бог любові взагалі та бог подружжя; ЯРИЛО – бог любові й пристрасті, сили й хоробрості, весінньої плодючості; КУПАЛО – бог плодючості, земних плодів, достатку та врожаю.

Безперечно, *праслов'янська релігія мала міфологічний характер*, але докладних міфів з тих часів майже не збереглося. Практично не збереглося якоїсь генеалогії богів (окрім батьківства Сварога до Дажбога), втім у давньоруському пантеоні майже зовсім немає богів жіночого роду. Характерним є й те, що в цій міфології майже немає дуалізму, боротьби добра і зла. Якогось спеціального бога Зла у давніх слов'ян не було, але були небезпечні людині менші злі сили, зокрема й чорт. На початку ці надлюдські духи були спокійні та допомагали людині, але пізніше вони обернулися, особливо під впливом християнства, в нечисту силу, в бісів і їх зайняттям стало шкодити людям. Вплинули тут і маніхейські ересі, зокрема болгарське богомільство, за яким увесь матеріальний, грішний світ створений не Богом, а *Сатанайлом*. Згідно з цими уявленнями, диявол створив і людину, а Бог лише вклав у неї душу.

Святилищами у стародавніх слов'ян були привабливі природні місцевини в гаях, під деревами, на березі річок, озер, на пагорках, де просто неба ставили ідолів і жертovníки – *капище*, або *требище*, – пізніше ці місця стали огорожуватися й накриватися. Ідолам приносили жертви (треби) – перш за все м'ясо й іншу їжу. Відомі літописні та інші звістки про людські жертви. Жертви приносили звичайно старші в родині чи князь, тобто окремого стану жерців не було. Були

лише *волхви* – мудреці, що знаходились у близьких зносинах з богами, відуни й лікарі, схожі на північних шаманів.

2. Хрещення Русі

Широко відомою є дата хрещення Київської Русі князем Володимиром: за літописом, це – 988 рік (у 1988 р. відмічалось 1000-річчя цієї події). Але проникнення християнства на територію сучасної України почалось значно раніше. За легендою першим учителем християнства на Русі був апостол АНДРІЙ, який ще у I ст. після Різдва Христового мандрував у Крим, а згодом у Скіфію, де ходив вверх Дніпром та поблагословив ті гори, на яких пізніше постав Київ. Відомо також, що в Херсонесі Таврійському прийняв мученицьку смерть римський єпископ КЛИМЕНТ (101 р.), його мощі перевіз до Києва князь Володимир після хрещення. Християнство у III віці приймають готи, які утворили велику державу в нашому краї. Зрештою, слов'янські племена дуже рано починають спілкування з Візантією, яка залучає їх до православ'я. Зокрема, відомо про релігійну місію, спрямовану патріархом ФОТІЕМ до Києва 860 року. За часів князя Ігоря, в дружині котрого було багато християн, зокрема варягів, у Києві вже була соборна церква св. Іллі. А княгиня ОЛЬГА сама була християнкою.

Таким чином, коли князь ВОЛОДИМИР вирішив зробити грецьку віру державною, для цього був певний ґрунт. Не випадково його вибір було зроблено саме на користь православ'я. До Русі прибували посли від волзьких булгар-мусульман, від хозарів-їудеїв, від німців-латинян (католиків) та від греків. Згодом і Володимир відправляє своїх послів для вибору віри. Побувавши в різних країнах, посли прийшли до Візантії. «І прийшли ми тоді в Греки. І повели нас [туди], де ото вони служать богові своєму, і не знали ми, чи ми на небі були, чи на землі. Бо нема на землі такого видовища або краси такої, – не вміємо ми й сказати [про се]. Тільки те ми відаємо, що напевне бог [їхній] перебуває з людьми і служба їх єсть краща, ніж в усіх землях». Якщо вірити розповіді літопису, то саме краса грецького богослужіння була вирішальним фактором вибору. Звичайно, тому спричинилися також досить давні політичні, економічні та культурні впливи Візантії на Русь.

Зрештою, *близько 988 року* (точність цієї дати деякі історики піддають сумніву) *відбувся акт хрещення Русі*. Ось як про цю подію згадує літописець: «Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: „Якщо не з'явиться хто завтра на ріці – багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, – то мені той противником буде”. І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: „Якби се не

добре було, князь і бояри сього б не прийняли”. А назавтра вийшов Володимир з попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли – ті до шиї, а другі – до грудей. Діти ж [не відходили] од берега, і а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили».

Таким чином, спочатку були хрещені кияни у Дніпрі, згодом і мешканці інших міст та сіл. Прийняття нової віри не було такою вже легкою й «веселою» справою – не вистачало священиків, та й народ не поспішав зрікатись батьківської віри, тому де-не-де доводилось таки хрестити «мечем і вогнем». Ще й значно пізніше зустрічаються, особливо у віддалених місцях, серед селянських мас залишки старих вірувань, які співіснували із новою вірою, – що дає підстави дослідникам говорити про так зване *двовір'я*. Залишки тих звичаїв та обрядів – але вже в суто християнському забарвленні – залишилися в українського народу й до сьогодні.

3. Головні етапи розвитку християнської церкви в Україні

Християнство в Україні від Київської Русі до козацької доби. Вже князь Володимир почав активно будувати церкви, зокрема першу кам'яну церкву Богородиці – так звану *Десятинну* (996 р.), – яка була зруйнована ордами Батия 1240 року. Великий внесок у розвиток християнства та християнської просвіти зробив Ярослав Мудрий, за часів котрого збудовано *Софійський собор*¹, де створена перша на Русі бібліотека і де була резиденція київських митрополитів. Тоді ж, у середині XI ст., св. АНТОНІЄМ і ФЕОДОСІЄМ було закладено перший монастир – *Киево-Печерську лавру*. Спочатку руська церква була у канонічній та організаційній залежності від Константинопольського патріарха, котрий призначав до Києва митрополитів, як правило – греків. Лише двічі у Київській Русі митрополити призначалися з руських (але без згоди патріарха) – це відомі письменники та філософи ІЛАРІОН (1051 р.) та КЛИМЕНТ СМОЛЯТИЧ (1147 р.).

Після татарської навали Київська Русь остаточно розпалась, а її територія опинилась у межах різних держав. Але Київська митрополія ще існувала певний час як єдине ціле, хоча київські митрополити вже на початку XIV ст. переїжджають спочатку до Володимира, а згодом до Москви. У 1354 році Константинопольський патріарх дав згоду на перенесення центру Київської митрополії, але за умови, що Київ

¹ За різними версіями, собор був закладений у 1037, або в 1017, або навіть в 1011 р., тобто ще князем Володимиром.

залишитися «першим її престолом і першою кафедрою». Звичайно, такий стан був ненормальний, бо митрополит Київський, мешкаючи в Москві, не міг дбати про Україну, яка була підкорена Литвою. Тому з ініціативи князя Вітовта для України був поставлений окремий митрополит, яким став у 1415 р. ГРИГОРІЙ ЦАМБЛАК. З того часу Київська і Московська митрополії фактично відокремлюються. *Остаточний поділ відбувся в 1458 році*, коли Московський собор єпископів проголосив Іону «митрополитом Московским и всея Руси».

Митрополит Київський мав досить велику владу, і хоча митрополія була в канонічній залежності від Константинополя, фактично українська церква була автокефальною. Характерною рисою її була також *соборноправність*, тобто найважливіші церковні справи вирішувались на крайових (помісних) та єпархіальних соборах. Усе духовенство, в тому числі й митрополит, було виборне.

Звичайно, становище української церкви за умови відсутності власної української держави було не найкращим. Якщо Велике Князівство Литовське фактично було православною державою, то в Польщі привілеями користувався католицизм, і вже у кінці XV ст. з'являється розпорядження, котрим заборонялося православним будувати нові й поправляти старі церкви. В XVI ст. Україна була втягнута до реформаційного руху (зокрема, тут були поширені соцініани – послідовники антитринітарія Ф. СОЦИНА), який, зрештою, спрямовувався проти католицизму, але тут порушив також єдність православної церкви.

У другій половині XVI ст., в епоху католицької контрреформації в Європі, починається дуже *широкий наступ католицизму* також в Україні. Тому сприяло й фактичне залучення українських земель до Польщі внаслідок Люблінської унії 1569 р. Багато зробили в цій справі члени католицького єзуїтського ордену, які з 1570-их років відкривають на Україні багато шкіл і колегій, дуже високого рівня освіти як на той час. Їм протистояли *православні братства*, які також засновують свої школи й академії – у Львові, Острозі, Києві та інших містах. Зокрема, саме в Острозькій академії з ініціативи могутнього охоронця православ'я в Україні князя КОСТЯНТИНА ОСТРОЗЬКОГО була ново перекладена й видана *Острозька Біблія* (1581 р.) – перше друковане церковнослов'янське видання, яке було покладене в основу всіх пізніших видань, зокрема російських. Ще раніше, в 1561 р. на Волині була зроблена перша спроба перекласти Святе Письмо з церковнослов'янської на живу українську мову – з'явилася унікальна рукописна пам'ятка *Переспонницьке Євангеліє*.

І все ж таки православна церква України наприкінці XVI ст. опинилась у глибокій кризі. Вищі верстви населення, головним чином з

політичних та економічних причин, переходили спочатку в протестантську, а згодом у католицьку віру. Зрештою, *1596 року* з ініціативи митрополита МИХАЙЛА РОГОЗИ, єпископів КИРИЛА ТЕРЛЕЦЬКОГО та ПАТІЯ ПОТІЯ відбулась *Берестейська церковна унія*, яка зробила українську церкву залежною від папи римського. Так виникла *Українська уніатська (або унійна) Церква* (з 1774 р. запроваджена назва *Українська Греко-Католицька Церква*). Одночасно в тому ж Бресті відбувся інший собор, що осудив унію. Таким чином відбувся розкол української церкви, наслідки котрого відчуються дотепер.

Багато єпископів не погодились на унію, та й населення сприймало її не дуже активно. Навпаки, починається активна *боротьба за відродження православ'я*. У 1620 р. Єрусалимський патріарх ТЕОФАН таємно висвятив у Києві митрополита ЙОВА БОРЕЦЬКОГО і ще 5 єпископів, відновивши православну митрополію. Визначну роль відіграв київський митрополит ПЕТРО МОГИЛА. Він заснував Києво-Могилянську академію, а також видав необхідні богослужбові книги – Службник (1629 р.), Трєбник (1649 р.) та Катехізіс («Ісповідання віри»), що був ухвалений Собором 1640 року й містив усю догматику Української Православної Церкви. Не було осторонь і запорозьке козацтво. Саме захист православ'я проти унії та католицького наступу був однією з головних причин Визвольної війни під проводом БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, а також Переяславської угоди з православною Москвою. На цю боротьбу благословив Хмельницького Єрусалимський патріарх ПАІСІЙ, а митрополит Коринфський надів меча, освяченого на Гробі Господньому. В «Конституції» ПИЛИПА ОРЛИКА (1710 р.) охорона православ'я також стояла першим пунктом.

Українська церква у Російській імперії. Після приєднання значної частини українських земель до Російської держави 1654 року відповідно постало питання про приєднання української церкви до Московської патріархії. Далеко не всі українські ієрархи були схильні до цього. По-перше, тому що за часів окремого існування української та московської церков у релігійному житті нагромадилась чимало особливостей літургійного, організаційного, обрядового характеру. По-друге, сама Московська церква переживала не найкращі часи (реформа патріарха Никона і розкол, а трохи пізніше – реформи Петра I, якими був скасований російський патріархат). Але російська централізована держава потребувала й церковної централізації. Для *залучення Київської митрополії під владу Московської патріархії* треба було здобути дозвіл Константинопольського патріарха. І таку згоду під впливом несприятливих політичних обставин дав патріарх ДІОНІСІЙ *1686 року*, отримавши як «милостиню» від російських послів «три сорока соболей и двести червоных».

Протягом подальшого існування української церкви в межах Російської держави відбувалось її поступове «омосковлення», тобто зникнення тих окремішностей, що існували раніше, перетворення Київської митрополії у звичайну структуру РПЦ, котра не має національної специфіки. Слід відзначити в той же час велику роль українських ієрархів і богословів, насамперед – вихованців Києво-Могилянської академії, у розвитку Російської церкви й віровчення (Дм. Ростовський, Ст. Яворський, Ф. Прокопович та інші). 1839 р. в межах російської держави була ліквідована уніатська церква, що відбулося досить спокійно. Натомість у Західній Україні, яка опинилась під владою Австро-Угорщини, уніатська (греко-католицька) церква набула панівного становища серед українців, вона зберегла свій національний колорит, хоча з бігом часу відбувалось окатоличення її обрядовості та літургії.

Слід зазначити, що з XVIII ст. в Україні виникають протестантські общини серед переселенців з Німеччини та Голландії (меноніти, лютерани). Із середини XIX ст. протестантство (баптизм, штундизм тощо) поширюється і серед українського населення.

У цілому ж протягом XIX – поч. XX ст. християнська церква в Україні постійно зростала, будувались нові церкви та монастирі, створювались нові єпархії. Так, 1799 р. указом Св. Синоду була створена Малоросійсько-Переяславська єпархія, яка 1847 р. перетворилась на Полтавську. Станом на 1912 р. у Полтавській єпархії налічувалось 1250 церков, 7 монастирів, 4 духовних училища, Полтавська духовна семінарія.

Боротьба за відновлення автокефалії української церкви. В Україні після революції 1917 р., з утворенням УНР, була зроблена спроба відновити автокефалію української церкви. Всеукраїнський собор єпископів 1918 р. висловився за надання українській православної церкві автономії у складі РПЦ. А вже 1 січня 1919 р. Директорія видала «Закон про автокефалію УПЦ», яким проголошувалось, що ця церква «ні в якій залежності від Всеросійського Патріарха не стоїть». Але з падінням Директорії ця нагода була втрачена.

У межах радянської України церква зазнавала жорстоких ударів. 19 січня 1919 р. радянським урядом України був прийнятий Декрет про відокремлення церкви від держави, а школи від церкви. Між тим, і тут також почався рух за відновлення самостійності української церкви. Було створено Всеукраїнську Православну Церковну Раду, яка 5 травня 1920 року ухвалила Декларацію Незалежності УПЦ, а у жовтні 1921 р. відбувся Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор, що затвердив це рішення. Були соборно висвячені перші

ієрархи – митрополит Василь Липківський і архієпископ Нестор Шараївський. Загалом у 1924 р. налічувалося більше ніж 2000 автокефальних парафій, що об'єднували понад 10 млн. віруючих. Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) існувала легально до 1930 року, коли під примусом влади була вимушена самоліквідуватися як «символ національно-політичної петлюрівської самостійності». До 1936 р. її общини були винищені. У період Другої світової війни відбувалися спроби відновити автокефальну церкву, але в повоєнні часи вона знов стає катакомбною, а її керівники на чолі з майбутнім патріархом Мстиславом виїзять за кордон.

Поряд з УАПЦ існувала також Українська православна автокефальна церква (УПАЦ), створена в 1923 р. обновленцями з Руської православної церкви, які мали на меті створення умов для богослужіння рідною мовою, запровадження нового устрою церкви. Спроби злиття двох автокефальних церков не увінчалися успіхом, більше того – вони час від часу зазнавали розколів. До середини 40-их років УПАЦ самоліквідувалась.

Так само після возз'єднання західноукраїнських земель на соборі у Львові 1946 року було прийнято рішення про самоліквідацію Української греко-католицької церкви. Однак вона продовжувала існування – частково в еміграції, частково у підпіллі. 1969 р. було навіть проголошено створення Києво-Галицького патріархату, а 1975 р. кардинала Йосипа Сліпого проголошено Патріархом. Після його смерті УГКЦ очолював кардинал Мирослав Любачівський.

Що ж до «офіційної» православної церкви, підпорядкованої Московському патріархату, то ще 1921 року було утворено *Український екзархат* з широким автономним статусом. Утім, його доля мало чим відрізнялась від загальної долі РПЦ в умовах радянської влади – знищені церкви і монастирі, загублені святині, деградоване священство. Тільки в Полтаві за часів радянської влади зруйновано щонайменше 15 храмів та церков.

4. Сучасний стан релігії та церкви в Україні

Перебудова і демократизація дали можливість змінити на краще становище релігійних організацій. Наприкінці 80-их років була легалізована УГКЦ і відновлена діяльність УАПЦ. За роки незалежності кількість релігійних громад зросла майже в 4 рази (з 8,7 до 34 тис.).

У квітні 1991 р. Верховна Рада прийняла *Закон про свободу совісті та релігійні організації* (до того діяли радянські постанови з цього приводу 1929 року). Згідно з цим законом церква, як і раніше, відокремлена від держави, а школа – від церкви, але церква (або релігій-

на організація) має права юридичної особи, права власності й господарської діяльності. Загалом гарантовано право на свободу совісті, тобто свободу мати, приймати та змінювати релігію або переконання за власним вибором, і свободу сповідувати будь-яку релігію чи не сповідувати ніякої. Держава контролює стан справ у відносинах між конфесіями та суспільну діяльність релігійних організацій¹. Усі релігійні організації зобов'язані бути зареєстровані або в його Головному управлінні (всеукраїнські), або у відповідному обласному відділенні комітету (регіональні). Поправкою 1993 р. до цього закону в Україні були обмежені можливості діяльності релігійних організацій, що засновані за межами України, вузько регламентована діяльність священнослужителів, та проповідників, що не є громадянами України.

Як державні в Україні визначені православні свята Пасхи (Великдень), Різдва Христового й Трійці.

З отриманням Україною незалежності постало питання й про незалежність українського православ'я. Архієрейський Собор Російської Православної Церкви у 1990 р. надав Українській Православній Церкві незалежність і самостійність в її управлінні при збереженні юрисдикції Московського патріархату. Але це не задовольнило діячів Української автокефальної православної церкви та деяких ієрархів УПЦ, які на *Всеукраїнському Православному Соборі у червні 1992 р.* проголосили створення *Української Православної Церкви – Київського патріархату* на чолі з патріархом МСТИСЛАВОМ. Проте ця спроба утворити єдину національну церкву не мала успіху. Більшість ієрархів УПЦ залишились під омофором Московського патріархату, обравши на соборі у Харкові у травні 1992 р. митрополитом Київським ВОЛОДИМИРА (В. Сабодана). Патріарх Мстислав згодом відійшов від керівництва Київським патріархатом, фактично відновивши діяльність УАПЦ. Після його смерті у 1993 р. УАПЦ обрала своїм патріархом ДИМИТРИЯ, а патріархом УПЦ-КП було обрано ВОЛОДИМИРА (В. Романюка). У липні 1995 р. він помер, і його поховання біля Софійського собору викликало громадські заворушення. Обрання нового патріарха на помісному соборі у жовтні 1995 р. призвело до нового розколу в Київському патріархаті.

Отже, в Україні існує тепер *три православних церкви: Українська Православна Церква*, що канонічно підпорядкована Московському Патріархату, – її очолює митрополит ВОЛОДИМИР (В. Сабодан); *Українська Православна Церква – Київський Патріархат* – очолює

¹ У грудні 2010 р. в рамках адміністративної реформи Державний комітет України у справах національностей та релігій був ліквідований, а його функції покладені на Міністерство культури.

патріарх Київський та всієї України ФІЛАРЕТ (М. Денисенко – колишній екзарх України і митрополит Київський, пізніше відлучений від церкви Московським патріархатом); *Українська Автокефальна Православна Церква* – з 2000 р. (після смерті патріарха ДИМИТРІЯ) тимчасово очолює митрополит МЕФОДІЙ (Кудряков), вищою канонічною владою до проведення собору й обрання нового патріарха визнає Вселенського патріарха. Існуючий розкол затримує вирішення питання про визнання автокефалії українського православ'я з боку інших помісних церков, тому на цей час ані УПЦ-КП, ані УАПЦ не мають відповідного статусу, який би підтверджував їх канонічну незалежність.

Розкол в українському православ'ї, а також відновлення діяльності УГКЦ на початку 90-их загострили проблему церковних приміщень, особливо там, де на один храм претендували громади різних конфесій. Питання володіння власністю спричинило гострі конфлікти в більше ніж 600 парафіях. Ця проблема залишається, але за роки незалежності віруючим повернуто 3,7 тис. храмів, за сприяння держави побудовано понад 4 тис. культових споруд і будівель, зараз будується ще майже 3 тис. сакральних споруд.

На 1 січня 2011 р. в Україні зареєстровано 34 тис. релігійних громад і організацій 55 віросповідань (88-ми деномінацій), які мають 459 монастирів, 357 місій, 78 братств, 200 духовних навчальних закладів. У різних конфесіях служать 30,2 тис. священнослужителів, понад 800 із яких – іноземці. Більше ніж 97 % зареєстрованих на сьогодні релігійних громад в Україні є християнськими, і більше половини з них (17734) – православної традиції. За соціологічними дослідженнями¹, 71,4 % дорослого населення України вважають себе віруючими, 11,5 % вагаються і лише 9,3 % є невіруючими. При цьому 68 % відносять себе до православ'я (23,6 % – до УПЦ, 15,1 % – до УПЦ-КП, 0,9 % – до УАПЦ, а 25,9% вважають себе «просто православними»), 7,6 % є греко-католиками, 2 % відносяться до протестантських напрямів.

Українська Православна Церква має 45 єпархій, 11 952 громади, 9680 священників, 186 монастирів (більше 4,5 тис. ченців і черниць), 34 братства, 20 духовних навчальних закладів і 4344 недільні школи. *Українська Православна Церква – Київський Патріархат* має 34 єпархії, 4371 громаду і 3021 священника, 48 монастирів, 11 братств, 16 духовних навчальних закладів і 1248 недільні школи. *Українська Автокефальна Православна Церква* має 12 єпархій, 1190 громад, 700 священників, 9 монастирів, 7 духовних навчальних закладів, 301 недільну школу. В Україні наявні й інші церкви православної традиції,

¹ Опитування Центру Разумкова наприкінці 2010 року.

зокрема *старообрядники* (68 громад), громади *Російської Православної Церкви Закордонном*, *Руської Істино-Православної Церкви* та ін.

Крім православних церков в Україні діють два основних об'єднання католиків – Українська Греко-Католицька Церква і Римо-Католицька Церква.

Українська Греко-Католицька Церква (уніатська), яка веде свій родовід від Берестейської унії 1596 р., була легалізована у 1989 р. Вона переважає в Західній Україні (93,3 % громад зосереджено в Західному регіоні, 81 % – у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях), але поширюється й в інших областях, налічує приблизно 5,5 млн. віруючих, 12 єпархій та екзархатів в Україні (а також кілька митрополій та екзархатів в інших країнах), 3646 громад, 2424 священника, 115 монастирів, 16 духовних навчальних закладів, 1163 недільні школи. Із 2001 р. до 2011 р. УГКЦ очолював кардинал ЛЮБОМИР ГУЗАР, резиденція якого в 2005 р. була перенесена зі Львова до Києва. У березні 2011 р. Главою УГКЦ, Верховним Архієпископом Києво-Галицьким і Митрополитом Київським обраний СВЯТОСЛАВ ШЕВЧУК.

Римо-Католицька Церква – діє головним чином серед осіб польського походження, але її 909 громада поширені по всіх областях, має 579 священників (майже половина – іноземці), 96 монастирів, 8 духовних навчальних закладів, 515 недільних школи. Головою Конференції Римо-Католицьких Єпископів України з 2008 р. є Архієпископ-Митрополит Львівський МЕЧИСЛАВ МОКШИЦЬКИЙ.

Вірменська меншість в Україні опікується *Вірменською Апостольською Церквою* – 27 громад, 20 священнослужителів, очолює архієпископ ГРИГОРИС (центр – у Львові).

Традиційні *протестантські напрями* загалом мають більше 7,2 тис. релігійних громад, у тому числі: *євангельських християн-баптистів* – 3176, *християн віри євангельської* (п'ятидесятники) – 2663, *адвентистів сьомого дня* – 1099. Громади *Реформатської Церкви* поширені в Закарпатті (114). *Німецька й Українська Лютеранські Церкви* та інші лютерани мають 98 громад. *Пресвітеріани* створили 74 громади.

Помітні сьгодні в Україні новітні релігійні культу, передусім – так звані *харизматичні напрями*, які швидко поширюються переважно в східних і південних областях – 1335 громади, зокрема *Церква Повного Євангелія* – 645 громад; з 1994 р. активно діяла харизматична Церква «Слово віри» («Посольство Боже»), яку очолив виходець з Нігерії САНДЕЙ АДЕЛАДЖА. Функціонують також *Новоапостольська Церква* (58 громад), Церква Ісуса Христа Святих останніх днів – *мормонів* (54), *Церква Христа* (115), а також *свідки Єгови* – 1107 громад.

Иудаїзм в Україні представляють 4 основних об'єднання, загалом нараховується 276 громад, 7 навчальних закладів. У Криму представлені *караїми* (12 громад).

Мусульманських общин налічується 1193, вони поділені між 3 духовними управліннями, з яких найбільше – Духовне Управління мусульман Криму (961 громад, серед яких лише 351 офіційно зареєстровані; переважно серед кримських татар, які прийняли іслам у XIII–XIV ст.). Діє 8 духовних навчальних закладів. Духовне Управління мусульман України очолює Муфтій України шейх АХМЕД ТАМІМ.

Присутні в Україні й неоорієнталістські течії – загалом 146 громад, зокрема *Товариство свідомості Кришни* (39), *буддисти* (55), а також *бахай*, *Сахаджа-Йога* та ін.

Слід відмітити також спроби відновити язичництво як «рідну українську національну віру» – функціонує 114 громад різних *рідновірських напрямів*, зокрема 52 – *Рідної Української Національної Віри (РУНВіри)*. Ця організація була створена ще в 1960-ті роки серед українських емігрантів США ЛЕВОМ СИЛЕНКОМ (1921–2008), автором книги «Мага Віра» («Могутня віра»), яка стала священною книгою громади. Основою догматики є поклоніння «єдиносущому і всюдисущому Дажбогу», тобто йдеться про перетворення давньослов'янської політеїстичної релігії на монотеїстичну релігію української нації.

У Полтавській області на початок 2009 р. діяло 423 громади УПЦ, 154 – УПЦ-КП, 321 протестантська, 6 римо-католицьких, 8 громад УГКЦ та ін.

3 грудня 1996 року діє Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій, яка об'єднує близько 90 % релігійних громад України. З кінця 2002 р. також діє Нарада керівників Християнських Церков України, до якої входять представники декількох провідних християнських конфесій.

Знаменною подією в релігійному і загалом у суспільному житті України став державний візит голови держави Ватикан, папи римського ІОАННА ПАВЛА II, який відбувся в червні 2001 року. Папа зустрівся з керівництвом держави, релігійними, громадсько-політичними діячами і представниками інтелігенції, провів масові богослужіння в Києві та Львові.

Влітку 2009 р. відбувся перший пастирський візит до України новообраного патріарха Московського КИРИЛЛА, який прагне знайти нові шляхи подолання розколу українського православ'я.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Поясніть анімістично-політеїстичний характер релігії прадавніх слов'ян.

- ⇒ Пантеон давньослов'янської релігії.
- ⇒ Коли і хто хрестив Київську Русь?
- ⇒ Що таке «двовір'я»?
- ⇒ Хто відіграв визначальну роль у розбудові християнської Церкви в Київській Русі?
- ⇒ Яка історична роль Пересопницького Євангелія?
- ⇒ Коли відбулась Берестейська церковна унія, у чому її причини і які наслідки?
- ⇒ Коли і за яких обставин Київська митрополія потрапила під владу Московського патріархату?
- ⇒ Основні етапи боротьби за автокефалію українського православ'я.
- ⇒ У чому причини розколу православ'я в сучасній Україні? Скільки православних Церков існує в Україні?
- ⇒ Які неправославні конфесії поширені в сучасній Україні?
- ⇒ На яких засадах будуються державно-церковні відносини в Україні?

Додаткова література

- Антонович Д.* Передхристиянська релігія українського народу // Українська культура. – К., 1993. – С. 189-196.
- Баран В.* Влада і церква: з історії взаємин у 1945–1965 роках // Сучасність. – 1995. – №5.
- Борисова О. В.* Історія християнства в Україні: навч. посібник. – Луганськ, 2008.
- Волинець О. О., Гетьманчук М. П., Рижський Л. П.* Українська греко-католицька церква і держава: теорія та практика взаємодії: моногр. – Л., 2007.
- Грицьков В.* Тайна «Влесовой книги» // Наука и религия. – 1993. – №7.
- Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992.
- Єленський В. Є.* Релігія після комунізму. – К., 2003.
- Жук В. Н.* Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним важливі історичні події. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Полтава, 2007.
- Іларіон, митрополит [Огієнко І. І.].* Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. моногр. Вид. 2. – К., 1994.
- Історія Православної Церкви в Україні / за ред. П. Яроцького. – К., 1998.
- Історія релігії в Україні / за ред. А. Колодного і П. Яроцького. – К., 1999.
- Климов В. В.* Українські православні монастирі та чернецтво: позиція в національній історії. – К., 2008.
- Кузьмін А. Г.* Падение Перуна. (Становление христианства на Руси). – М., 1988.
- Огієнко І. І.* Українська церква. – К., 1993.
- Персонажі славянської міфології. Рис. словарь. – К., 1993.
- Саган О. Н.* Національні прояви православ'я: український аспект. – К., 2002.
- Ульяновський В. І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. У трьох кн. – К., 1994.

ТЕМА XV

ХРИСТИЯНСЬКІ

СВЯТА ТА ОБРЯДИ

1. Треби і таїнства в християнській церкві

Важливою формою релігійного життя християнської церкви та її вірних є виконання *треб*. *Треби* – це молитви й священнодійства, які виконуються священнослужителями на прохання віруючих. До *треб* відносять чини літургії, таїнства, похоронні відправи, молебни, панахиди та ін. Особливу роль відіграють таїнства.

Таїнство – це така священна дія, за допомогою якої під видимим образом таємно, невидимо подається людині благодать Святого Духа, тобто рятуюча сила Бога. Православна церква містить *сім таїнств*: хрещення, миропомазання, причастя, покаяння, священство, шлюб і елеопомазання. Всі вони були встановлені в перші століття християнства, тому їх визнає також (з деякими особливостями) й католицька церква. Більшість протестантських течій здійснюють лише хрещення та причастя, розуміючи їх не як таїнства, а як необхідні обряди.

Хрещення. Обряд окроплення водою як магічна дія виник в далекому минулому. В багатьох народів вважалося, що вода має здатність відганяти від людини «нечисту силу». Християнське хрещення розглядається як друге – духовне – народження людини (і тому повинно відбуватись тільки один раз) та її приєднання до Церкви. Слово «хрещений» рівнозначне слову «християнин».

Обряд кроплення водою як магічна дія виник ще в далекому минулому. В багатьох народів вважалося, що вода має здатність відганяти від людини «нечисту силу». Відображенням цього було і хрещен-

ня, яке здійснював Йоан Христитель. Але це було хрещення-покаяння. Християнське хрещення розглядається як друге – духовне – народження людини (і тому повинно відбуватись тільки один раз) та її приєднання до Церкви. Занурення людини у воду символізувало її поховання з Христом, а виймання було знаком воскресіння з Ним.

Про здійснення хрещення християнами згадується з кінця I – початку II ст. У перших християнських церквах хрестили, звичайно, дорослих, але скоро починають хрестити сім'ями, тобто і дітей також. Питання про можливість хрещення немовлят певний час було дискусійним, та й зараз протестанти допускають хрещення лише у свідомому віці. Православна (як і католицька) церква хрестить немовлят за вірою їх батьків та хрещених. Обов'язком хрещених батьків є навчання їх хрещеників вірі й піклування про те, щоб вони ставали істинними християнами.

Форма обряду у різних християнських церков різноманітна: католики обливають хрещеного водою, протестанти окроплюють або занурюють у воду. В руській православній церкві немовля священник тричі занурює в «святу воду».

Миропомазання. Це таїнство, в якому віруючому подаються дари Святого Духа через намащування головних частин тіла свяченою ароматичною речовиною – миром. *Миро* – особливим чином виготовлена суміш кращої оливи й пахучих матерій. Воно повинно бути освячене єпископом. У ранніх християнських церквах хрещення і миропомазання здійснювалося лише на Пасху. Зараз у православній церкві миропомазання здійснюється одночасно з хрещенням, в католицькій цей обряд (*конфірмація*) відбувається у 7–12-річному віці. Протестанти здійснюють обряд конфірмації як обштинне свято після досягненні 14-річного віку, після закінчення навчання у школі та вивчення Закону Божого.

Надзвичайні дари Святого Духа, за прикладом Старого Завіту, подавались і окремим особам, – наприклад, царям. Слово «Христо» грецькою також означає «помазаній».

Причастя (євхаристія). Причастя є спожиття хліба і вина як Тіла й Крові Христових, яке встановив сам Ісус Христос під час Тайної Вечері. Таїнство *євхаристії* (з грец. – вдячність, подяка) мовби повторює святу Трапезу Господню. Святі Таїни подаються мирянам на літургії священником. Перед цим необхідно поговіти й сповідатись. Православні миряни причащаються під обома видами, в той час як у католицькій церкві до останнього часу відбувалося причастя мирян тільки під видом прісного хліба. Християнин повинен сповідатись та причащатись у храмі не менше ніж раз у рік, але православна церква радить і більш часте прийняття причастя. Причащаючись, учить цер-

ква, віруючий приймає «подячну жертву» і прилучається до Божественного єства.

У деяких протестантських церквах та общинах специфічною формою причастя є хлібопереломлення. Вони вважають причастя не таїнством, а обрядом, який символізує духовну єдність віруючих у їхній вірі в друге пришестя Христа.

Покаяння (сповідь). Покаяння – це таїнство, через яке людина сповідається своїх гріхів при добачальному розгрішенні священика, отримує невидимо відпущення гріхів від Самого Ісуса Христа. Перед сповіддю православної віруючі *говіють*, тобто дотримуються посту, посилюють молитви, ведуть благочестиве життя. Священику забороняється розголошувати гріхи своїх духовних синів. Іноді священики-духовники накладають на тих, котрі каються, деякі духовні кари, або заборону – *епитимію*. Сповідь спочатку була прилюдною і лише в кінці IX ст. замінена таємною, тобто сповіддю віруючого священику. Протестанти впровадили прилюдне каяття й не вважають його таїнством.

Священство (рукопокладення, або хіротонія). Це посвята у сан священнослужителя, яка здійснюється накладанням рук іншим архієреєм та відповідними молитвами. Рукопокладений служитель культу після цього, як учить релігія, стає посередником між Богом і людьми.

У християнстві священство здійснюється лише чоловіками й має три ступені: *диякон, пресвітер (священик, або ієрей), єпископ (архієрей)*. Диякон бере участь у богослужінні, прислужує при таїнствах, але не має права робити це самостійно. Пресвітер може самостійно проводити богослужіння, обряди і шість таїнств, крім рукопокладення. Єпископ здійснює всі сім таїнств та має право висвячувати у сан диякона й пресвітера. Самого єпископа висвячують обов'язково декілька інших єпископів.

У католицькій церкві священики зобов'язані дотримуватись безшлюбності (целібату). В православ'ї вони поділяються на *чорне* (ченці) та *біле* (які можуть бути одруженими) духовенство, але єпископи обов'язково повинні бути ченцями. У деяких протестантських церквах зараз служителями культу стають і жінки.

Шлюб. Обряд одруження виник у період первісного ладу. Ще в давнину люди звертались до добрих духів з проханням допомоги їм народити дитину, відігнавши «нечисту силу». Лякали цю «нечисту силу» вогнем, димом, водою, шумом.

У християнській релігійній обрядності ритуал таїнства шлюбу склався лише в XVI ст. Згідно із твердженням православних і католицьких священиків, це таїнство освячує шлюбний союз іменем Божим,

передає нареченим «благодать одностайності» в народженні й вихованні дітей. У сучасному шлюбному обряді найважливішими є такі дії: обряд обручення і накладання обручок (символізує обіцянку вічної вірності та взаємної допомоги); стояння із запаленими свічками і ходіння навкруги аналою; покладання вінців на голови молодого й молодої на знак їх чистого життя, перемоги над спокусами тілесними; пиття вина з однієї чаші як обіцянка ділити все, що пошле їм Господь – і радість, і горе.

Існують деякі правила стосовно церковного шлюбу – обмеження віку; заборона шлюбу близьким родичам; вільна згода нареченого та нареченої, а також згода батьків; безумовно забороняється багатоженство; церква не вітає розлучення й неохоче дозволяє другий і третій шлюби.

Єлеопомазання (елеосвячення, маслосвяття, соборування). Це помазання хворого освяченою оливою – *елеєм*. Згідно з ученням православної церкви, маслосвяття зцілює немощі духовні й тілесні – ті, які є наслідком гріхів. У католицизмі це таїнство є підготовкою до переходу людини у вічне життя. В православному єлеопомазанні здійснюється прохання зцілити хворого і відпустити його гріхи, та немає згадки про приготування хворого до смерті; напуттям же в православній церкві є власне причастя вмираючого Святих Таїн з попередньою сповіддю і розгрішенням. Тому маслосвяття здійснюється над особами не молодше від 7 років, котрі хворіють душевними або тілесними хворобами (відчай, скорбота тощо), як благодатне лікування і поєднується з напуттям, як заставою вічного блаженства, тільки за умови явної небезпеки смерті.

Спочатку здійснювалося сімома священиками (правили молитву «собором» – звідси «*соборування*»). Вони запалювали свічки, читали сім молитов про одужання хворого, сім послань апостолів, сім віршів з Євангелія, потім сім разів змазували елеєм хворого. Тепер цей обряд здійснює один священик, але, як і раніше, збереглися сім прохань за хворого, сім молитов і т. д.

2. Православні свята та церковний календар

Церковний календар. Православна церква веде відлік років від Різдва Христового за юліанським календарем. Лічіння від Р.Х. (тобто наша ера) було запроваджене у 525 р. римським ченцем скіфом ДЮНІСІЄМ МАЛИМ і поступово прийняте в усіх християнських країнах (у Росії цей порядок був встановлений Петром I з 1700 р.). При цьому використовувався календар, уведений ще ЮЛІЄМ ЦЕЗАРЕМ у I ст. до н.е.

Найважливішою календарною проблемою в християнстві завжди було визначення дня святкування Пасхи і перехідних свят, які від неї залежать. Протягом перших двох віків християнства не було спільної згоди відносно часу святкування Пасхи, й це було причиною спорів та суперечок між Східними і Західними церквами. І Вселенський собор у 325 р. встановив, що святкування Пасхи повинно бути у першу неділю після повного місяця після дня весняного рівнодення, але обов'язково після пасхи єврейської. Це правило було прийняте всіма християнськими церквами. Але недосконалості календаря призвели до того, що згодом дні святкування в Західній і Східній Церквах знову розійшлися.

У зв'язку з тим, що юліанський календар трохи довший за сонячний рік, поступово накопичується різниця (3 доби за 400 років), яка призводить до відставання календаря від сезонів року. Так, якщо за часів І Нікейського собору весняне рівнодення припадало на 21 березня, то в XVI ст. воно було вже 11 березня. Це спонукало *папу* Григорія XIII відкинути зайві 10 днів і провести в 1582 р. реформу, яка б забезпечила в подальшому прив'язку весняного рівнодення до 21 березня. Цей *григоріанський календар* (або *новий стиль*) був прийнятий у католицьких країнах, а також – як світський – і в інших (у Росії з 1918 р.), ставши в XX ст. міжнародним.

Але Російська, Грузинська, Сербська, Болгарська та Єрусалимська (а також Українські православна й греко-католицька) церкви зберігають святкування за старим, юліанським календарем (тому дати тут вказуються подвійні – за старим і за новим стилем). Справа в тому, що, користуючись юліанським календарем, православні виконують постанову Нікейського собору та ніколи не святкують Пасху ні разом з євреями, ні раніше від них. Західні християни, завдяки григоріанському календарю, не можуть уникнути порушення цього правила. Тому православна церква від самого початку з недовірою поставилась до цієї реформи, розглядаючи її як прояв папського абсолютизму, і це неприйняття залишається незмінним, хоча й тривають пошуки згоди та нової формули календаря, яка задовольнила б усіх.

Дати Пасхи (як і пов'язаних з нею свят та постів) по роках установаються Церквою в так званій *Пасхалії*¹.

Слід також мати на увазі, що *літургійний* (тобто богослужбовий) рік у православ'ї починається з 1 вересня (згідно з постановами Нікейського Собору). В католицизмі він починається з першої неділі адвенту (тобто місяця перед Різдвом, який починається після 30 листопада – дня святого Андрія).

¹ Див. додаток до цієї лекції.

Неділя. У християн ще з апостольських часів виділяється окремий священний день тижня. Якщо в іудеїв це – субота, яку, вірогідно, вшановували і перші християни, то дуже скоро християнські общини почали святкувати *неділю (воскресеніє)* – на згадку воскресіння Христового. Ще в Новому Завіті згадується, що саме в перший день тижня (а таким тоді й уважалась неділя) учні збирались для таїнства причащення та проповіді (див.: Діян. 20, 7). Це був день богослужбових зібрань і молитов, день священного спокою. Християнська церква наказує своїм вірним в неділю не тільки відпочивати від світських справ, а присвячувати цей день служінню Богові – відвідуванню храмових богослужінь, молитвам, читанню Святого Письма. Перший день тижня (*седмиці*) за спогадом, з яким він пов'язаний, є найурочистішим та найсвятішим днем серед інших.

Православні свята. У християнстві, як і в інших релігіях, головні свята пов'язані з природними циклами. Крім того, в них можна легко знайти відгуки обрядів іудейських та інших культів, хоча їх духовна основа базується на Євангелії й церковній історії. Використання старих традицій, зокрема і дат святкування, пояснюється церквою тим, що попередні релігії теж були певною мірою висвітлені Божим одкровенням, та тому в релігійній свідомості дохристиянських народів є передчуття Євангелія. Свята стародавнього Сходу і греко-римського світу містили глибокий містичний сенс й освячували звичаї трудового життя народу, тому християнство змогло ввести ці традиції в церковне життя, сповнюючи їх новим змістом. Щодо язичницьких культів, зокрема давніх слов'ян, то певний час християнська церква боролася з ними, оскільки вони порушували вже встановлений зміст християнських свят. Лише поступово і тут відбулось гармонійне поєднання.

Слід знати, що християнські свята мають деякі відмінності в католицизмі та православ'ї і дуже відрізняються у протестантів. У цій лекції мова піде лише про традицію православної церкви.

Православні свята розрізняються за своїм значенням на *великі, середні й малі*. Крім того, серед великих свят відокремлюються *свято всіх свят – Пасха*, а також *великі дванадцяті свята*.

За об'єктом ушанування свята розрізняються на *Господні, Богородичні* і *свята на честь святих*.

За календарними особливостями свята бувають *перехідні* (тобто які не мають постійної дати святкування) та *неперехідні* (які мають постійну дату).

Розрізняються також свята *загальні* й *місцеві*, або *храмові*. Храмові (престольні) свята відзначаються в дні освячення храмів, а також в дні пам'яті тих подій чи святих, на честь яких збудовано храм.

Свято всіх свят – Пасха (Великдень). Серед християнських свят особливе місце належить святу Пасхи. Воно перейняло назву єврейського свята, але набуло зовсім іншого змісту. Святування Пасхи встановлене в пам'ять страждань, смерті й чудесного воскресіння Ісуса Христа. Богослужіння і церковні обряди цього свята особливо урочисті та сповнені почуттям радості за Того, хто воскрес, а також сподіванням спасіння й вічного життя. Великдень є центром перехідного циклу свят, постів і відправ. Він закінчує період Великого посту й розпочинає низку тижнів (до свята Трійці), які відрізняються більш радісним, світлим тоном богослужінь.

Сама пасхальна служба відбувається вночі. Вже опівночі церковний хор починає співати «Христос воскрес із мертвих...» та йде хресний хід із корогвами і співом навколо церкви. На Пасху освячують ковбаси, м'ясо (відбиток старозавітної жертви ягня), паски, крашені яйця (символ нового життя, дарованого кров'ю Ісуса).

Церковне свято триває весь наступний тиждень – *Світлу Седмицю*. На початку другого тижня здійснюються поминальні обряди («*проводи*»), які теж відрізняються від інших поминальних днів більш піднесеним настроєм – віруючі мовби приносять на могили своїх близьких радісну звістку про воскресіння Христове (звідси інша назва – *Радониця*).

За походженням Пасха пов'язується із святами деяких стародавніх скотарських народів Близького Сходу, під час яких у жертву злим духам приносили ягнят, телят із першого приплоду худоби. З переходом до землеробства як спокутна жертва духам приносилися хліб і коржі, випечені із зерна нового врожаю, фрукти. У Київській Русі святування Пасхи було впроваджене в X ст. та також злилося з місцевими слов'янськими весняними святами.

Великі дванадцяті свята.

Різдво Пресвятої Богородиці – 8 (21) вересня. Ця подія – народження Діви Марії від Йоакима й Анни – описується в так званому «протоєвангелії Іакова», створеному в II ст. Починає святуватися з IV–V ст. Мала пречиста, як звать це свято в Україні, пов'язується з давніми землеробськими осінніми святами на завершення збирання врожаю.

Воздвиження хреста Господнього – 14 (27) вересня. Здвиження – одне з найважливіших свят, присвячених культурі хреста – символу християнської віри. За переказом церкви, римський імператор Костянтин Великий перед однією з найбільших своїх битв мав чудесне видіння: на небі з'явився осяяний хрест із написом: «Ним перемагай!» У битві він здобув перемогу і з того часу ввірував у чудодійну силу хреста. Тим часом матір'ю імператора Оленою було знайдено

Хрест, на якому був розп'ятий Христос, і на тому місці – на *Голгофі* – збудовано храм «Воскресіння Христова» в 335 р. Частинки того чудодійного Хреста розійшлись потім по всьому світу.

Утім, форма хреста, на якому був розп'ятий Спаситель, зараз точно не визначена. Західні християни майже виключно вшановують хрест з чотирма кінцями; російські старообрядці визнають тільки восьмикінечний хрест; православна церква допускає форми з 4, 6 та 8 кінцями.

Церква урочисто відзначає це свято. Напередодні свята на нічній Божій службі виносять прикрашений квітками хрест і вкладають його на аналої всередині храму. Ця церемонія супроводжується дзвоном, церковними піснями.

Уведення Пресвятої Богородиці в храм – 21 листопада (4 грудня). Це свято, згідно з ученням християнської церкви, пов'язане з передачею трьохлітньої Марії на виховання в Єрусалимський храм. Вона була присвячена служінню Богові відповідно до обітниць, що дали її батьки. При Єрусалимському храмі були спеціальні будівлі, де жили чернечим життям такі прислужники.

Різдво Христове – 25 грудня (7 січня) Це одне з основних свят християнства. Своїми джерелами воно сягає у первісні культові дії. В цей день відзначався день народження богів у Стародавніх Єгипті, Греції, Персії. Саме з цією датою і було поєднано Свято Різдва Христового, що виникло в Римі в IV ст.

У місті народження Ісуса – Вифлеємі – над печерою стоїть храм і монастир Різдва Христового, а в самому вертепі, де були ясла з немовлям, – підземна церква. Сюди першими прийшли вклонитись Господу єврейські вівчарі та східні волхви, що принесли йому дари. І ніні це одне з місць, куди ходять на прощу християни.

До цього свята приєдналось багато народних звичаїв і обрядів, розваг, дитячих забав. Узагалі це передусім дитяче свято. Саме на Різдво для дітей прикрашали ялинку – звичай, котрий, як уважається, прийшов з Німеччини. Святування триває всі Святки – дні після Різдва до Хрещення, що супроводжуються співом колядок, ворожінням, радженнями та іншими обрядами, які являють собою суміш язичницьких і християнських традицій.

Хрещення Господнє, або Богоявлення, – 6 (19) січня. Це свято було проголошене в пам'ять хрещення Ісуса Христа в річці Йордан. Воно має й другу назву – Богоявлення – як ушанування того, що в час хрещення Ісуса Христа в Йордані Бог-Отець засвідчував з небес і Бог-Дух Святий зійшов у вигляді голуба. Свято Богоявлення (Епіфанії) було ще в Стародавньому Єгипті. Перші християни Різдво та Богоявлення святкували спочатку разом. Точний розподіл цих свят відбувся

лише наприкінці IV – на початку V ст. На Заході в свято Богоявлення згадується поклоніння немовляті Ісусу східних волхвів, які згодом перетворились у трьох царів. Свято хрещення завжди було дуже врочистим. Головний його обряд – освячення води (звідси ще й назва *Водохреща*). Воду святили в церкві та в ополонках. До ополонки рущав хресний хід, у якому брали участь духовенство і всі віруючі, служили урочисті молебни.

Стрітення Господне – 2 (15) лютого. Це свято відзначає, як свідчать богослови, представленню батьками Ісуса Христа, свого немовляти, Богові. Ця зустріч відбулася ніби в Єрусалимському храмі на сороковий день після Різдва Христового, де його зустріли праведники Симеон і Анна (Лук. 2, 22–39).

Благовіщення – 25 березня (7 квітня). Свято, що має своїм змістом міф про одержання Марією «благої вісті» від архангела ГАВРИІЛА, що вона народить дитину від Святого Духа (Лук. 1, 26–38). На Русі пов'язувалося церквою з початком польових робіт і прикметами про майбутній урожай.

Преображення Господне (Спас) – 6 (19) серпня. Це свято з'явилося на Сході Римської імперії приблизно в V–VII ст. В основу свята покладено євангельську розповідь про чудесне перетворення Христа, коли Він привів групу своїх учнів на гору Фавор і під час молитви «переобразився»: «обличчя Його, як те сонце, засяло, а одежа Його стала біла, як світло» (Мт. 17, 2), а голос з небес підтвердив Його божественне походження. В цей день святили яблука, виноград, інші фрукти, звідси інша назва свята – «яблучний Спас». Ще його називають «другим Спасом» на відміну від першого – Спас-Маковей, 1 (14) серпня, і третього – Спас на полотні, 16 (29) серпня.

Успіння Пресвятої Богородиці – 15 (28) серпня. Відоме приблизно з кінця VI ст. і пов'язане з переказами про дивовижне вознесення Богоматері після її смерті (за переказами, це сталось у 48 р.). На Русі свято першої пречистої злилося з давньослов'янським язичницьким святом збирання врожаю й принесення хліба та плодів у жертву духам за «сприяння» врожаю.

Вхід Господній до Єрусалима (вербна неділя) – святкується за тиждень до Пасхи (тому не має постійної дати). Це переддень *Страсного тижня*, який присвячується згадкам про страждання Христа. В основі свята лежить біблійна розповідь про вхід Ісуса Христа зі своїми учнями в Єрусалим для прийняття страждань і смерті. За день до цього, в суботу, Ісус здійснив одне з найбільших своїх див – оживив Лазаря. Потім, у неділю, він в'їхав у Єрусалим на молодому віслюкові. Народ радісно зустрічав його, кидаючи перед Сином Божим пальмові гілки та одежі. На Русі ритуальне значення пальмових гілок перене-

сене на гілки верби, які розпускаються до цього часу і згідно з народним повір'ям захищають від злих духів.

Вознесіння Господнє. Історію життя Ісуса Христа євангелісти завершують описом сцени вознесіння воскреслого після страти Сина Божого на небо. Відзначається це свято на сороковий день після Пасхи. Традиція відзначати 40-ий день пам'яті померлих як остаточне вознесіння душі, що до цього ще перебуває поряд з тілом, має давні витоки і зараз зустрічається не тільки серед православних.

П'ятидесятниця, або Пресвята Трійця, – святкується у 50-ий день після Пасхи. Це свято, як учить церква, встановлено в пам'ять дивного явища: на п'ятдесятний день після воскресіння Христа на його учнів (апостолів) зійшов Святий Дух і вони заговорили різними мовами, хоча ніколи їх раніше не знали (Діян. 2, 1–4). Цей день відзначається як заснування Церкви Христової й святкується, як і Пасха, з часів апостольських. Свято пов'язується з прославленням Трійці, оскільки всі три Особи брали активну участь у цій події. В Україні свято Трійці злилося з місцевим святом первісних слов'ян – *семиком* («зелені свята») – та запозичило у нього побутовий зміст. Семик пов'язувався із завершенням весняних робіт. У це свято храми і домівки віруючих прикрашались зеленими гілками, травою, квітами. Із Трійцею пов'язане й поминання духів померлих родичів (поминальна субота перед святом).

Великі (але не дванадцяті) свята такі: *Обрізання Господнє* – 1 (14) січня; *Покрова Пресвятої Богородиці* – 1 (14) жовтня; *Різдва Іоанна Предтечі* – 24 червня (7 липня); *День ПершOVERХОВНИХ апостолів Петра і Павла* – 29 червня (12 липня); *Усікновення голови Іоанна Предтечі* – 29 серпня (11 вересня).

Із цих свят в Україні особливою пошаною здавна користувалась *Покрова Богородиці*. Свято встановлено на честь явлення Богородиці, яке нібито відбулося в 910 р. у Влахернському храмі Богородиці в Константинополі. Під час нічного богослужіння юродивий Андрій, зарахований у результати до лику святих, і його учень ЄПІФАНІЙ бачили, як Богоматір, котру обступили ангели й святі, з'явилась у повітрі, помолилась про спасіння світу від бід та страждань і розпростерла над усіма свій покров у вигляді широкого шарфа (*омофора*). Покрова святкується на Русі з XII ст., а в інших країнах практично не відома. В козацьку добу козаки на нових поселеннях обов'язково в першу чергу будували церкви саме на честь Покрови Богородиці.

Середні свята православної церкви – це дні вшанування пам'яті найбільш відомих святих: *Іоанна Богослова, Іоанна Златоуста і Трьох Святителів, Кирила і Мефодія, кн. Володимира, Миколи Чудотворця* та інших, а також храмові свята.

3. Православні пости, інші традиції релігійного життя

Пости. Піст, як і свято, відіграє в релігійному житті дуже важливу роль: це спосіб очищення, посилення молитви прохання, вияв трауру. Згідно з Біблією, пост поряд з молитвою й милостинею є однією з найважливіших дій, що виражають перед Богом упокорення, надію та любов людини. Православна церква відрізняється особливим ушануванням постів – у церковному календарі ними зайнято близько 200 днів. Усі вони встановлені церквою, тобто їх виконання є одночасно виразом єдності людини з церквою. Існують *багатоденні й одноденні пости*.

До *одноденних постів* належать: *середа і п'ятниця* кожного тижня (на спомин зради Христа Іудою й на спомин страждань та смерті Христової); день *Усікновення голови Іоанна Хрестителя*; день *Воздвиження Хреста Господнього*; *Святий вечір* напередодні Хрещення Господнього.

Багатоденних постів чотири. Найважливіший з них – *Великий піст*, що складається з *Чотиридесятниць*, на спомин сорокаденного посту Господа Ісуса Христа в пустелі, й *Страсного тижня*, на спомин останніх великих подій з Його земного життя. Таким чином, загалом Великий піст становить сім тижнів перед Пасхою. Інші пости: *Різдвяний* (або Пилипівка) – з 15 (28) листопада до Різдва, тобто 40 днів; *Успенський* (або Спасівка) – з 1 (14) серпня до Успіння, тобто 2 тижні; *Апостольський* (або Петрівка) – розпочинається через тиждень після Трійці та до дня апостолів Петра і Павла, тобто триває від восьми днів до шести тижнів залежно від дня Пасхи.

Ушанування святих та священних реліквій. Крім великих свят, християнська церква відзначає дні, присвячені пам'яті святих, знаменних подій, а також уславленню ікон. *Культ святих і мучеників* є важливою рисою християнства. Щоправда, протестанти, відкинувши Святий Переказ, не мають цього культу.

Звичай ушанувати праведників і шукати їх заступництва виник у період гонінь. Вихідним пунктом був погляд на мучеництво як вищий подвиг християнського сповідання, який відкриває мученикам двері раю. Мученики за християнську віру вважались гідними вічної пам'яті. Їх смерть пов'язувалась із заснуванням тих чи інших християнських общин. На гробах мучеників збирались у дні їх кончини, які вважались днем їх народження в життя вічне, там здійснювались урочисті богослужіння, будувались капели, церкви. Після припинення гонінь від мучеників перейшли до вшанування святих, тобто тих,

хто вирізнявся своїми аскетичними подвигами. Їх почали шукати на-самперед серед ченців, єпископів і церковних осіб.

Від шанування християнських святих досить легко перейшли й до вшанування біблійних осіб. Особливою повагою користувалася Пресвята Діва Марія. Її культ поширюється з кінця IV – початку V ст. У християнський культ були введені також *ангели*, котрі виступають як посередники між Богом і людьми та є покровителями народів або окремих осіб.

Ушанування святих і мучеників розвивалося в церкві поступово. Про їх життя складались оповіді – *мартирологи* (грец. *μάρτυρ* – свідок за істину, мученик), які об'єднувались у збірки – *патерики* (грец. *πτερήχων* – отечник), *синаксарі* (з грец. *συνάγω* – збирати, *συναξίς* – зібрання). У X ст. ці оповіді зібрав й опрацював у Візантії СИМЕОН МЕТАФРАСТ. Його праця стала основою оповідей про святих, що розповсюдились на Русі, звичайно, з додатком нових, руських святих. Найбільш відомі – *Киево-Печерський патерик* (XIII ст., надрукований в XVII ст.); *Мінеї-Четві* митрополита МАКАРІЯ (XVI ст.), *Життя святих* ДМ. РОСТОВСЬКОГО (поч. XVIII ст.).

Канонізація як офіційне зарахування до лику святих – явище порівняно пізнє. Східна церква не встановила чіткого порядку канонізації. Вона санкціонувалась патріархами, єпископами, Соборами, Синодом, навіть царями. Сучасний Православний календар містить кілька тисяч імен святих. Фактично у різних православних народів перелік найбільш шанованих святих відрізняється. У католицькій церкві канонізації передую певний процес, який повинен підтвердити достовірність свідочств про праведне життя особи, що зараховується до лику святих, про дива, котрі нею здійснені. Першим етапом є *беатифікація*, тобто зарахування до лику «блаженних».

Дні пам'яті святих, як правило, пов'язані з датами їх кончини або прославлення. Інколи ці дати стосувались якогось стародавнього священного дня. Наприклад, день Іоанна Хрестителя накладений на дохристиянське свято бога Сонця (день Ярили або Купали).

Збереження пам'яті про святих потребувало також збереження того, що було близьке їм, оточувало їх. Звідси з'являється вшанування *моцій* і взагалі останків святих, а також *священних реліквій*. Слов'янське слово «мощі» означає «тіло небіжчика». Мощі святих мають різний ступінь збереженості, й віра у їх абсолютну нетлінність є забобоном, який шкодить церкві.

На святих дивились як на істоти, котрі в змозі допомогти людям своїм клопотанням перед Богом, котрі могли постраждати за грішних. Під впливом таких релігійних уявлень виникає природна потреба бути в тих місцях, де жили і діяли праведні люди. Звідси розвива-

ються мандрівки, *ходіння на прощу* до святих місць, перш за все в Святу Землю. Перші прочани відомі вже у IV ст. Починаючи з XI ст. багато прочан у Палестину йде з Київської Русі. Ця традиція існує й нтні. Місцями богомілья стали також окремі монастирі (*Афонський, Почаївська та Печерська лаври*), місця явлення чудодійної сили окремих ікон тощо.

Приблизно з IV ст. в християнстві виникає вшанування *образів (ікон)*. За переказами, першим іконописцем був євангеліст Лука. Образи Спасителя, Божої Матері, апостолів і святих були не просто портретами чи повчальними малюнками, а саме предметами поклоніння. Благоговійне ставлення до них було вшануванням їх першообраза. Слід сказати, що неодноразово виникали течії, які відкидали такі форми благочестя (іконоборство). Причиною цих суперечок були впливи іудейства й мусульманства, де заборонено робити якісь портрети чи зображення Бога, а також зловживання та викривлення цієї форми релігійного життя в самій церкві. Однак шанування образів утвердилось. Особливою повагою користуються чудодійні ікони Божої Матері (*Іверська, Володимирська, Казанська, Почаївська й інші*).

Богослужіння. Богослужіння – важливий елемент релігійного культу, що виражається у формі обрядових дій, церемоній. Процес богослужіння – це звернення до Бога з метою одержання від нього підтримки. Це досягається завдяки загальним молитвам, заклинанням, ритуальним діям. Християнське богослужіння складається з таких елементів, як читання Св. Письма, спів, проповідь, молитва, а також таїнство причащення. Перші християни не знали складного культу, як у язичників, і могли обходитись без храмів. Лише на межі II–III ст. виникають особливі богослужбові будівлі, грецькою – «кіріакон», звідси слов'янська «церква», німецька «кірха». Спочатку вони були невеликими й лише з перетворенням християнства в державну релігію починають будуватися великі храми.

Невід'ємним елементом християнської богослужбової практики є *дзвони*, що набули духовно-символічного значення благовісткування Євангелія, вчення Христа. Вони розташовуються у храмах або біля них у спеціальних *дзвіницях*. Відповідно до вимог уставу богослужінь та їх значення розрізняють кілька видів дзвоніння, наприклад: ритмічне дзвоніння в один дзвін називається благовіст; коли почергово дзвонять кілька дзвонів – це вже передзвін; коли тричі дзвониться у різні дзвони з невеличкими паузами – це тридзвін.

Храмові богослужіння в православній церкві відбуваються обов'язково у святкові та недільні дні, а по можливості й в інші дні тижня. У склад громадського богослужіння входять молитвословія, читання і співи трьох видів: перші присвячуються певним годинам

доби (*денне коло* богослужіння), другі – окремим дням тижня (*седмичне коло*), треті – дням року (*річне коло*). Всі ці служби здійснюються разом, тому православна відправа кожного дня має єдину основу, але відрізняється за споминами різних днів та формою окремих служб. Основу становить добове коло – *вечірня, утрєня, часи, літурґія*.

Головною й найважливішою службою є *літурґія* (обідня), з якою пов'язане таїнство євхаристії. В православній церкві використовується три чини літурґії – *Іоанна Златоуста, Василя Великого та Григорія Двоєслова*, або літурґія раніше освячених дарів. Літурґія складається з трьох частин. Спочатку приносять і готують хліб та вино для таїнства причащання (*проскомідія*, з грец. – приношення). Потім бувають загальні молитви, співи псалмів і читання Слова Божого. При цьому могли бути присутніми й ті, котрих навчали віри Христової – так звані «оглашенні», звідси і вся друга частина зветься *літурґією оглашених*. Нарешті, dokonується само посвячення хліба та вина, і скуштовують їх тільки самі віруючі, – це третя частина, чи *літурґія вірних*.

Серед тижневого кола особливо вшановується недільна служба, в річному колі – служби святкові (перед ними завжди відбувається *вєсношна*). Правильне поєднання всіх цих кіл є досить складною справою і здійснюється священиками за допомогою спеціальних богослужбових книг (*требник, служебник, часослов, тріодь* тощо).

Додаток 1. Пасхалія на 2012–2020 роки

Рік	Початок масляної	Проще- на неді- ля	Початок Велико- го посту	<i>Вєрбна неділя</i>	<i>Пасха (Велик- день)</i>	<i>Возне- сіння Господ- нє</i>	<i>Трійця</i>	Початок Петро- вого посту
2012	20 лют.	26 лют.	27 лют.	8 квіт.	15 квіт.	24 трав.	3 черв.	11 черв.
2013	12 бер.	18 бер.	19 бер.	29 квіт.	5 трав.	14 черв.	24 черв.	2 лип.
2014	24 лют.	2 бер.	3 бер.	13 квіт.	20 квіт.	29 трав.	8 черв.	16 черв.
2015	17 лют.	23 лют.	24 лют.	5 квіт.	12 квіт.	21 трав.	31 трав.	8 черв.
2016	8 бер.	14 бер.	15 бер.	25 квіт.	1 трав.	10 черв.	20 черв.	28 черв.
2017	21 лют.	27 лют.	28 лют.	9 квіт.	16 квіт.	25 трав.	4 черв.	12 черв.
2018	12 лют.	18 лют.	19 лют.	1 квіт.	8 квіт.	17 трав.	27 трав.	4 черв.
2019	4 бер.	10 бер.	11 бер.	21 квіт.	28 квіт.	6 черв.	16 черв.	24 черв.
2020	24 лют.	1 бер.	2 бер.	12 квіт.	19 квіт.	28 трав.	7 черв.	15 черв.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Що таке таїнство? Які християнські таїнства Ви знаєте?
- ⇒ У чому полягає сутність обряду хрещення?
- ⇒ Як відбувається обряд причастя і що він означає?
- ⇒ Що являє собою церковний календар і чим відрізняється юліанський календар від григоріанського?
- ⇒ Яке свято посідає особливе місце серед православних свят?
- ⇒ Які свята належать до великих дванадесятих?
- ⇒ Що таке «храмове» («престольне») свято?
- ⇒ Що таке «перехідні» та «неперехідні» свята?
- ⇒ Що таке піст і яке значення він має в житті віруючої людини?
- ⇒ Що таке «канонізація» і «беатифікація»?
- ⇒ Хто такі «прочани» і що означає «ходіння на прощу»?
- ⇒ Що таке богослужіння і яке значення надає йому церква?

Додаткова література

- Булгаков С. В.* Православие: Праздники и посты. Богослужение. Требы. Расколы, ереси, секты... – М., 1994.
- Закон Божий. Для семьи и школы / Сост. протоиерей Серафим Слободский.* – 4-е изд. – 1987.
- Мень А.* Православное богослужение. Таинство, слово и образ. – М., 1991.
- Петровская Е. К.* Какой у нас сегодня праздник, мама? – М., 1992.
- Руднев В. А.* Древо жизни: Об истоках народных и религиозных обрядов. – Л., 1989.
- Степанов Н. П.* Народные праздники на Святой Руси. – М., 1992.
- Христианские и еврейские праздники: их языческое происхождение и история.* – М., 1991 (репринт 1923).

ТЕМА XVI

ІСЛАМ

1. Виникнення та поширення ісламу

Іслам (з араб. «смиренність», інші назви – мусульманство, магOMETанство) – це наймолодша з трьох світових релігій. Він виник на початку VII ст. серед арабських племен Аравійського півострова та дуже швидко розповсюдився на Близькому й Середньому Сході, Північній Африці. Маленька релігійно-національна община перетворилась у культурну спільноту, яка мала і релігійний, і наднаціональний, і державно-політичний характер.

Відносно пізній час виникнення ісламу зумовив деякі особливості його генезису. По-перше, він значною мірою ґрунтувався на релігіях, що вже існували, насамперед іудаїзмі та християнстві. По-друге, початковий період його існування та особистість його засновника краще відомі з історичних джерел порівняно з іншими релігіями.

Аравія того часу переживала перехідний етап свого розвитку. Зокрема, з розділених племінних союзів, переважно кочовиків-скотарів, почала формуватися певна етнічна спільність – розповсюджувалась єдина арабська мова, елементи спільної самосвідомості. Одночасно занепадали різні племінні, переважно політеїстичні культури і набирали сили елементи монотеїзму серед традиційних місцевих вірувань, підсилюючись впливами вже розвинених монотеїстичних релігій. Особливо широким був вплив християнства (принаймні деяких його єретичних напрямів) та іудаїзму (на початку VI ст. у Ємені навіть існувала певний час іудейська держава).

Тому не випадково, що багато християнських й іудейських мотивів та образів увійшло до мусульманської традиції. Іслам визнає святість об'явлень, що були дані Мусі (тобто Мойсею), Дауду (Давиду) та

Ісі (Ісусу), тобто святість Біблії, але вважає, що їх послідовники спотворили дані їм істини. Взагалі мусульманська традиція вважає, що Аллахом було послано 124 тисяч *набі*, тобто пророків, із яких 313 звуться ще й *расуль*, тобто такими, які отримали боже об'явлення. Головними серед них є шість – це АДАМ, НУХ (Ной), ІБРАХІМ (Авраам), а також МУСА, ІСА та МУХАММАД. Саме пророк і расуль Мухаммад є, за ісламом, «печаткою пророків», тобто останнім, таким, котрий завершує цей ланцюг.

Засновник ісламу пророк Мухаммад. МУХАММАД БЕН АБД АЛЛАХ, із роду хашим племені курайш, народився в одній із шляхетних родин великого торговельного та релігійного центру Аравії – Мекки, близько 570 року. Він рано став сиротою і жив у злиднях до одруження із багатою вдовою Хадиджею. Відомо, що він займався караванною торгівлею, але дуже часто вдавався до благочестивих роздумів наодинці. Близько 610 року йому почали з'являтися видіння, а згодом – голос, який він сприймав як Боже слово. Саме ці висловлювання, що були пізніше записані за його словами, утворили святу книгу мусульман – Коран.

Невдовзі Мухаммад, маючи впевненість, що він є Божий обранець, почав проповідувати серед мешканців Мекки. Він проголошував велич одноосібного та єдиного бога Аллаха, відкидав багатобожжя, що було тоді поширене, попереджав про майбутнє воскресіння з мертвих, про День Суду й кару в пеклі всіх тих, хто не увірує в Аллаха. Ця проповідь була зустріта у рідному місті пророка спочатку посміхом, а згодом переслідуваннями. Зрештою, Мухаммад і купка його прихильників змушені були покинути Мекку та зробити *гіджру* (тобто переселення) до Ясриба (Медини – міста пророка). *Рік гіджри* (а це було у 622 р.) вважається початком нової ери за мусульманським календарем.

Саме в Медині він стає не лише проповідником, а духовним та політичним лідером общини (*умма*), яка також органічно поєднувала риси релігійної й політичної спільноти. Саме тут будується перша мечеть, установлюються засади релігійного вчення і мусульманського ритуалу, правила життя общини. Саме звідси починається поширення ісламу на арабські племена півострова (як, до речі, й гоніння на тих, хто не приймав іслам, зокрема іудеїв), саме тут формується перше мусульманське військо, котре близько 630 р. здобуває Мекку.

Халіфат. Після смерті Мухаммада (632 р.) територія впливу мусульманської общини, що перетворилась у державу – *халіфат*, дуже швидко розширюється. У боротьбі з Персією та Візантією арабам допомагало багато чинників – мобільність військових загонів, використання верблюдів, хитка оборона й роздробленість персидської

держави, внутрішні релігійні чвари у Візантії. Але головною рушійною силою була ідея боротьби за віру – *джихад*. Кожен мусульманин фактично був солдатом, який ішов на битву проти невірних в ім'я Аллаха, і кожен був готовий прийняти смерть за віру, тобто стати *шахідом*, якому було гарантовано місце в раю (при цьому рай – *джанна* – вимальовується в Корані привабливими фарбами як місце усіляких задовольень та насолод). Ідея джихаду (або *газавату*) як війни проти невірних збереглась в ісламі до наших днів, хоча практично її намагаються здійснювати лише деякі фанатичні групи.

Так чи інакше, але вже за 30 років існування халіфат охопив територію сучасних Ірану, Іраку, Сирії, Єгипту і Лівії. З 661 по 750 рік правила династія ОМЕЙЯДІВ, яка розповсюдила володіння халіфату на Схід до Амудар'ї й Інду, а на Захід – до Атлантичного океану і Піренейів. Ця експансія була зупинена франками в битві при Пуатьє (732 р.), в той же час на Кавказі арабів зупинили хазари. Протягом 750–1258 рр. правила династія АББАСИДІВ, яка намагалась розширити експансію, але фактично халіфат уже не був єдиною державою – окремо існував Єгипет, де правила династія Фатимідів, в Іспанії – Кордовський халіфат Омейядів, а також багато менш значних правителів. Уже з X ст. халіфат занепадає, а у XIII ст. він був знищений монголами. Але політичну естафету мусульманства перейняли турки. З XV ст. провідною мусульманською державою стає Османська імперія, де до початку XX ст. іслам був державною релігією.

2. Мусульманське віровчення та звичаї

Коран і Суна. Святим письмом мусульман є *Коран* («ал-Куран» – «читання вголос, на пам'ять») – за їх уявленням, це слова Аллаха, що безпосередньо або через ангелів були звернені до Мухаммада й були виголошені останнім як «пророчі одкровення» головним чином у Мекці та Медині між 610 і 632 рр. За життя Мухаммада текст Корана переказувався напам'ять. Після смерті пророка за дорученням перших халіфів його секретар ЗАЙД БЕН САБІТ склав писемний текст, який близько 650 р. був проголошений канонічним. Він має 114 сур (тобто глав), які поділяються на 6616 аятів (віршів). Після першої короткої сури – *Фатихі*, що використовується в ісламі як головна молитва, – йдуть найдовші сури і простежується тенденція до зменшення розміру сур від початку Корану до його кінця. За місцем їх набуття, сури поділяються на меккські та мединські, а їх назви відображають яскраві фрази чи образи, або провідні теми («Корова», «Воскресіння з мертвих», «Люди» й ін.). Як святе письмо мусульман Коран відіграє важливу роль у житті сучасних мусульманських держав. Його викла-

дають у різних навчальних закладах, його образи та ідеї знаходять відображення в художній літературі, широко використовуються в суспільному житті. Священним уважається тільки первинний, арабський текст Корану, переклади розцінюються вже як коментарі, інтерпретації.

Якщо Коран – це святе письмо мусульман, то святим переказом ісламу є *Суна* – збірка оповідей (*хадисів*). Вона містить приклади з життя Мухаммада як зразок та керування для всього мусульманського загалу і кожного мусульманина, зокрема як виток відомостей про те, яка поведінка чи думка до вподоби Аллаху. В звичайному лексиконі суна може означати просто правильні вчинки, які відповідають Суні («суна» – звичай, приклад). 4 канонічні збірки суні були укладені ще в IX ст.

П'ять «стовпів» ісламу. Вже у ранній період розвитку мусульманської общини склалось уявлення про п'ять «стовпів» ісламського віровчення. Це: 1) шахада – сповідання віри; 2) саят – молитва; 3) саум – піст; 4) закят – податок на користь бідних; 5) хадж – паломництво.

Догматика (сповідання віри). Мусульмани називають Бога Аллахом – це ім'я було відомо й раніше як одне з найвищих божеств арабського пантеону. Символ віри ісламу (саме *шахада* – «свідчення») дуже короткий: «Немає Бога, окрім Аллаха, і Мухаммад – його посланець!» Аллах – єдиний та одноосібний бог, творець світу й господар Судного дня. Навіть християнську Трійцю мусульмани відкидають як політеїзм, проголошуючи: «Він – Аллах – єдиний, Аллах, вічний; не родив і не був народжений, і не був Йому рівним жоден!» (Коран, 112). Аллах має владу над усіма своїми творіннями та піклується про них. Відносно людей він милостивий, милосердний, такий, що все прощає (взагалі нараховується 99 таких імен-характеристик Аллаха). У відповідь люди повинні, усвідомлюючи могутність і велич Аллаха, цілком підкоряти себе йому, бути богобоязливими, благочестивими, в усьому покладаючись на його волю й милість.

Узагалі ісламу дуже притаманний фаталізм, віра у визначеність наперед Аллахом усіх дій людини та її долі. Але одночасно підкреслюється, що людина сама відповідає за свої дії, насамперед неправедні, тому на суді Аллаха кожен отримає відплату залежно від того, що він зробив за своє життя.

Основні догмати ісламу склалися поступово, та й досі в них є розбіжності між різними напрямками мусульманства. Взагалі цих догматів п'ять: 1) учення про єдинобожжя (*таухід*); 2) віра в божу справедливість і правосуддя Аллаху; 3) визнання пророчої місії Мухаммада й пророків, що йому передували; 4) віра у воскресіння, Суд-

ний день та потойбічний світ; 5) учення про верховну владу (імамат-халіфат). Перші чотири догмати спільні для всіх мусульман. Питання про верховну владу – головний предмет розбіжностей між різними течіями.

Салят (намаз) – ісламська молитва, ритуал якої суворо затверджений. Вона повинна виконуватися п'ять разів на добу та пов'язана із ритуальним очищенням, відповідним порядком рухів і молитовних формул. Її необхідно здійснювати обличчям до мусульманської святині – *Кааби* (цей напрям зветься *кібла*). Молитву можна здійснювати як індивідуально, так і колективно. Особливо, святковим днем, коли всі мусульмани збираються до мечеті на полуденну молитву та проповідь, є п'ятниця. Обов'язок знаходження на спільній п'ятничній молитві вплинув на архітектуру – з'явилися спеціальні соборні мечеті великого розміру з високими *мінаретами*, з яких *мудзини* у визначений час закликають до молитви.

Мечеть займає особливе місце в житті мусульманського суспільства, вона є не тільки молитовною, але й суспільною будівлею. Раніше тут зберігалась казна, відбувався мусульманський суд, спливало культурне життя, навіть міг провести ніч іноземець. Квартальні мечеті були справжніми чоловічими клубами (жінки повинні були молитись або в частині за огорожею, або в спеціально ізольованих галереях). Зараз мечеті значною мірою звільнені від суспільно-політичних функцій, хоча іслам так і не сформував уявлення про святість цієї будівлі й обряду її освячення. Але для перебування у мечеті віруючий має бути ритуально чистим, одягнутим у кращий одяг, не розмовляти голосно та при вході знімати взуття.

Саум (ураза) – мусульманський піст, полягає в повному утриманні протягом світлого часу доби від приймання їжі, напоїв, тютюну, виконання подружніх обов'язків тощо. З настанням темряви обмеження відмінюються, але забороняється надмірність. Піст є обов'язковим для всіх дорослих мусульман протягом святого місяця *рамадана* (9-ий місяць мусульманського року). Є також різні індивідуальні та добровільні пости.

Закят – податок на користь мусульман, що потребують допомоги, своєрідна милостиня. Розміри цього податку (приблизно 2,5 % річного статку), правила його стягнення і категорії осіб, що мають право на отримання коштів з нього, також регламентовані.

Хадж – паломництво в Мекку, яке зобов'язаний, принаймні раз у житті, здійснити кожен мусульманин. Наприкінці життя Мухаммад здійснив паломництво у Мекку, до *Кааби*, котру він звільнив від язичницьких ідолів. Це кубічної форми кам'яна споруда, розміром 12 на 10 м і висотою 15 м, покрита чорними зшитими полотнами, здавна

використовувалась як культовий центр. У її східному куті є «чорний камінь» – головний об'єкт поклоніння, символ могутності Аллаха, надісланий ним на Землю. За арабською легендою, Каабу започаткували ще Адам та його син Шис (Сиф), а згодом її відбудували Ібрахім та Ісмаїл, котрих іслам уважає першими мусульманами, носіями істинного єдинобожжя (таким чином, Авраам є спільним прабатьком як євреїв, так і арабів).

І в наш час *Мекка*, де знаходиться Кааба, та *Медина*, де був похований Мухаммад, є головними місцями паломництва мусульман. Хадж здійснюється у строго визначені дні мусульманського року – місяць *зу-ль-хиджа*. Він супроводжується різними обрядами та ритуалами, а завершується найбільшим мусульманським святом жертвопринесення. Зараз хадж відіграє важливу роль – не тільки релігійну, а й суспільно-політичну (форма єдності мусульманського світу, час зустрічей лідерів ісламських держав тощо).

Шаріат. Як бачимо, чотири з п'яти «стовпів» ісламського вивчення містять моральні та обрядові правила, що вказує на підвищену увагу цієї релігії до обрядовості й норм релігійного життя. Це визначило переважаючий розвиток ісламського права порівняно із догматикою. Мусульманське право – *шаріат* (або *фіхх*) – складається з комплексу правил, що містяться у Корані та суні, а також вироблені багатовіковою практикою ісламських богословських шкіл. Вони визначають переконання, формують моральні цінності й релігійну совість віруючих, а також визначають конкретні норми права. Всі людські вчинки при цьому поділяються на п'ять типів: заборонене, небажане, дозволене, бажане та обов'язкове.

Правосуддя на основі норм шаріату здійснюють мусульманські судді-чиновники – *каді*. У більшості ісламських країн і зараз зберігаються шаріатські суди, в чинності яких знаходяться справи, що відносять до ритуального, родинного, приватного, частково й до карного права. За нормами шаріату виконуються тілесні кари (наприклад, биття ціпками по п'ятах) в Пакистані, Судані, аравійських монархіях; широко використовується смертна кара, наприклад, в Ірані – за подругом невірність, проституція, негідне життя на землі, незгода з Богом, чотирикратне порушення посту, неодноразове вживання алкогольних напоїв, гомосексуалізм тощо.

Величезну роль в ісламі відіграють різні форми обрядового очищення – *тахара*. В різних випадках використовується повне обмивання (*гусл*) або часткове обмивання (*вуду*).

Значне місце в шаріаті мають певні заборони (*харам*). Так, у їжі безумовно заборонені свинина та кров, м'ясо падалі, м'ясо тварини, що забита без відповідного ритуалу. Заборонені напої, які призводять

до сп'яніння, але ця заборона м'яка, різко осуджується лише цілеспрямоване і надмірне пияцтво. Ретельно розроблений мусульманським правом сімейно-шлюбний ритуал, зокрема обряд шлюбу – *завадж* – та права й обов'язки подружжя, в тому числі право жінки на певне майно у шлюбі (*махр*). Коран дозволяє мусульманину мати чотири дружини – тільки б він мав змогу їх гідно утримувати. Жінки мають окреме приміщення в домі (*гарем*), де не мають права знаходитися сторонні. Вони повинні носити особливий одяг – *хіджаб* (чадра, паранджа), який приховує їхнє обличчя і фігуру. Обряд поховання – *джаназа* – вимагає, зокрема, ховати небіжчика в день смерті, до заходу сонця.

Головними мусульманськими святами є *курбан-байрам* – свято жертвопринесення, пов'язане з хаджем; *ураза-байрам* – свято розговіння, пов'язане із закінченням місячного посту рамадана; *мавлуд* – свято дня народження пророка Мухаммада. Як родинне свято розглядається також обряд ритуального обрізання (*суннет*) немовлят чоловічої статі. Мусульманський Новий рік – 1-ий день місяця мухаррам – іде за місяцем хаджу. Слід мати на увазі, що мусульманський календар відповідає місячному року (12 місяців, що відповідають фазам Місяця) і є коротшим за сонячний приблизно на 11 днів, тому дні хаджу та інших мусульманських свят увесь час зміщуються відносно нашого календаря. Початок 1430 року за гіджрою практично збігся з початком 2009 року за григоріанським календарем – таким чином, з часів Пророка мусульмани «прожили» на 42 роки більше, ніж християни.

3. Головні течії ісламу

Організація ісламу. Іслам не має церкви як певної релігійної організації подібно до християнської. Релігійна ієрархія тут майже відсутня – є лише деякі найбільш досвідчені члени общини, знавці шаріату – *муфтії*, які згодом посіли місце глав мусульманських общин, верховні муфтії у мусульманських державах здійснюють релігійний контроль над діями уряду. Релігійні функції при богослужінні (власне, спільній молитві), виконують *мuedзин*, котрий закликає до молитви, *хатиб* – проповідник та *імам* – керівник молитви. Розповсюджене у російських мусульманських провінціях звання мулли є перенесенням на мусульманський ґрунт не властивого йому звання священика.

Функції *імама* як керівника молитви спочатку виконував сам Мухаммад, а після його смерті – *халіфи*, тобто заступники посланника Аллаха. Ця функція, внаслідок релігійно-політичного характеру му-

мусульманської общини, фактично привела до того, що керівник молитви став одночасно главою общини, найвищим духовним і політичним авторитетом, верховним носієм духовної та світської влади. Таким чином, *теократичний характер влади* пророка Мухаммада, який і зараз є ідеалом «ісламського правління», стверджував неподільність духовної й світської влади, котру має глава мусульманської общини. Але за 3 десятиріччя після смерті пророка проблема влади розколола мусульманську общину на релігійно-політичні групи, які існують і зараз. Суперечки про те, хто саме має бути імамом та якою є сутність його влади, спричинили розподіл мусульман на ворогуючі общини – *сунітів, шіїтів та хариджитів*.

Течії ісламу. Таким чином, іслам не створив єдиної концепції верховної влади. Згідно із *сунізмом* (який узагалі вважається головним ортодоксальним напрямом ісламу, його сповідують близько 85 % мусульман світу), імамом усіх мусульман є халіф, який охороняє релігію та керує світськими справами. Суніти, а також *хариджити* вважають імама уповноваженим общини, якого обирає сама община або її представники. Проте, якщо хариджити відстоюють безумовну виборність імама, котрим може стати будь-який мусульманин, незалежно від походження, то суніти все ж таки зберегли традицію обрання імамом тільки араба з роду хашим (практично, влада ця унаслідувалась). За шіїтською ж доктриною верховна влада надана імаму Аллахом, і не може залежати від бажання людей, тому імам не може бути обраним. Шіїти проголосили, що верховна влада глави мусульманської общини й держави є спадкоємною у роді Алідів, як вихідців із родини пророка.

Виникнення *шіїзму* (араб. аш-шиа – «партія») тісно пов'язане з ім'ям АЛІ БЕН АБІ ТАЛІБА – двоюрідного брата й зятя пророка, одруженого на його дочці Фатимі. Він одразу після смерті Мухаммада зазіхав на владу халіфа, але першими трьома халіфами обирались інші з найближчих прихильників пророка – це АБУ БАКР, УМАР, УСМАН, і лише після них халіфом став Алі. До речі, суніти всіх цих чотирьох халіфів визнають праведними, тоді як шіїти – лише Алі, а інших вважають узурпаторами. Прихід Алі до влади був пов'язаний з повстанням проти Усмана та його вбивством (656 р.), за легендою, над книгою Корана. За п'ять років сам Алі був убитий хариджитами (ця секта виникла з шіїтів, які відкололись). Він похований поблизу своєї столиці Куфи, яка зараз є святим містом шіїтів Неджеф. Згодом (у 680 р.) в нерівній битві був убитий також його син – онук пророка АЛ-ХУСАЙН, якого шіїти вважають найбільшим мучеником, а день його вбивства відзначається як день трауру та посту (*ашура*), а місце вбивства (Кербела) – священне.

Алі вшановується шиїтами ледь не більше від пророка Мухаммада, він визнається носієм божої благодаті, абсолютним і непогрішимим у справах віри та мирського життя. У нас час шиїти становлять близько 15 % усіх мусульман (найбільші общини – в Ірані, Іраку, Азербайджані, Ємені й деяких інших країнах), але вони відрізняються підвищеним фанатизмом та високою політичною активністю. Значним фактором у світовій політиці ця активність стала після ісламської революції в Ірані (1979 р.), де шиїти аятоли ХОМЕЙНІ встановили ісламську республіку; значно активізувались різні підпільні терористичні організації (Брати-мусульмани, Хезболла – у Лівані й ін.).

Розбіжності між сунітами та шиїтами стосуються також змісту Суні. Шиїти фактично сформували власний священний переказ – *Акбара*.

Треба сказати, що розмаїття в ісламі значно більші, ніж тільки розкол на сунітів та шиїтів. Так, у самому сунізмі є принаймні чотири різних богословських школи – *мазхаби*, які дотримуються різних юридичних шкіл шариату (*ханафітський, малікітський, шафіїтський і ханбалітський*). Є різні напрями й серед шиїтів (напр., *ісмаїліти*). Хариджити складають сьогодні незначну меншість (переважають в Омані) Є, нарешті, деякі ісламські секти, котрі протягом свого розвитку значною мірою втратили суто мусульманські риси та перетворились фактично у незалежні конфесії (напр., *друзи* в Лівані, *алавіти* в Сирії).

У новітній час з'явилися нові ісламські течії. Так, серед бедуїнів Аравійського півострова в XVIII ст. виникла течія *ваххабітів* (від імені засновника – МУХАММАДА ІБН АБД УЛЬ-ВАХХАБА), яка згодом стала панівною релігією в Саудівській Аравії. Ваххабіти виступили під гаслом «очищення» ісламу, повернення до традиційних моральних і правових норм, що дало підстави в наш час називати так будь-яких ісламських фундаменталістів. У XIX ст. ісламські секти стають ідейними обolonками народних чи національно-визвольних рухів – *бабізм* в Ірані, *махдизм* у Судані.

Окремо слід сказати про *суфізм* – містико-аскетичний напрям в ісламі, котрий розвиває концепцію безпосереднього індивідуального зв'язку людини з Богом. Це досягається спеціальним «шляхом очищення» – аскетичною практикою. Залежно від конкретного розуміння цього шляху суфізм поділяється на різні братства (*тарикати*), побудовані за системою відносин «учитель (*муришід*) – учень (*мурид*)».

У сучасному світі існують нові напрями ісламського походження, які, очевидно, не є вже чисто ісламськими, – наприклад, *Нація ісламу та ахмадіє*.

Нація ісламу – організація афроамериканців США, створена у 1930 р. ВАЛІ ФАРД МУХАММЕДОМ, котрий оголосив себе пророком. Його віровчення відрізнялось від традиційного ісламу перш за все расистськими елементами (вищість чорної раси над білою), а також впливом протестантизму. У 70-их роках організація пережила розкол – частина її практично відмовилась від чорного націоналізму та сепаратизму й зблизилась із сунітським ісламом; інша, на чолі з ЛУІСОМ ФАРРАХАНОМ, продовжує проводити ідеї «чорної нації», хоча і в пом'якшеному варіанті.

Ахмадіє (кадіанізм) – релігійний рух, який виник наприкінці XIX ст. в індійському штаті Пенджаб, засновник – МІРЗА ГУЛЯМ АХМАД КАДІАНІ (1839–1908), який проголосив себе «перевтіленням пророка Мухаммада», «сином божим» і «перевтіленим Кришною». Найбільшого поширення цей рух отримав у Пакистані, менше в Ірані та Афганістані. У свій час ахмадіє підтримував британську колоніальну адміністрацію в Індії, й досі штаб-квартира руху знаходиться у Великій Британії. Ортодоксальний сунітський іслам розглядає ахмадіє як неісламську релігію (фактично – віровідступників) і в деяких країнах вимагає його заборони. Кадіанізм вважає, що ланцюг пророків не закінчився пророком Мухаммадом, і проголошує Мірзу Кадіані очікуваним месією (*махді*), а його твори ставить на один рівень з Біблією та Кораном. Є в кадіанізмі й своя версія долі Ісуса Христа – начебто після розп'яття він не помер, а опинився в Кашмірі (північна Індія), де дожив до 120 років, помер і похований у м. Шринагар, і більше не з'явиться. Кількість прихильників за незалежними оцінками – близько 10 млн. (сам рух наводить цифру до 200 млн.).

4. Культурна роль ісламу та його місце в сучасному світі

Ісламська культура. Ісламський світ був не лише релігійною чи політичною, а й культурною спільнотою. Культура арабських бедуїнів періоду експансії новонародженого халіфату була, очевидно, на нижчому ступені, ніж розвиток культури багатьох із тих народів, яких вони підкоряли. Подекуди це призводило, безперечно, до втрати значних культурних надбань (напр., легенда про знищення Александрійської бібліотеки). Згодом відтворився новий культурний симбіоз, головним чином – арабо-персидський, котрий використав також надбання візантійської, давньогрецької, індійської, середньоазіатської й інших культур. Арабська мова залишалась офіційною та міжнародною, а втім, і головною культурною мовою, хоча значне місце посідала також мова фарсі. Все ж, арабізація культури (та її ісламі-

зація) була настільки значною, що великий хорезмієць ал-Біруні казав: краще, щоб тебе вилаяли арабською, ніж похвалили перською.

Звичайно, відносини ісламської релігійної догматики з наукою і культурою були різні. Мали місце гоніння на великих вчених та волелюбних літераторів. Проте, незважаючи на це, слід сказати, що вже з VIII–IX ст. у халіфаті починається велика перекладацька робота, яка відкрила доступ арабському світу до надбань давньогрецької науки й філософії на декілька віків раніше від Європи. Згодом це арабське відродження привело до появи своїх власних учених із світовим ім'ям – це математик, засновник алгебри АЛ-ХОРЕЗМІ (IX ст.); енциклопедист, математик та астроном АЛ-БІРУНІ (XI ст.); філософи АЛ-ФАРАБІ (X ст.), ІБН СІНА (Авіценна, XI ст.) – творець всесвітньо відомого «Канону лікарської науки», ІБН-РУШД (Аверроес, XII ст.). Глибокий філософський зміст має також містика суфізму.

Дуже високого розвитку досягла у ті часи й арабо-персидська література – це відомі казки «Тисяча та одна ніч», твори ФІРДОУСІ (X–XI ст.), ОМАРА ХАЙЯМА (XI–XII ст.), НІЗАМІ (XII ст.). Значний внесок ісламський світ зробив також в архітектуру (мечеті й медресе) та образотворче мистецтво (насамперед, орнаменти, тому що зображення людини й тварин не дозволяється Кораном, і в ісламській культурі майже немає скульптури чи портретного живопису).

Іслам у сучасному світі. У наш час мусульманські громади існують у 120 країнах світу і налічують до 1,5 млрд. людей (зокрема, це 20 % населення Азії та 50 % населення Африки). Мусульмани становлять більшість у 35 державах світу, перш за все в арабських країнах Північної Африки й Західної Азії, а також Афганістані, Пакистані, Ірані, Бангладеш, Індонезії, Сомалі, Нігері та інших. У 28 державах іслам є державною релігією (в Єгипті, Кувейті, Саудівській Аравії, Ірані, Пакистані). Взагалі він відрізняється дуже активною політичною позицією – у багатьох країнах існують ісламські партії, інші релігійно-політичні організації, численні ісламські товариства і місіонерські організації. До міжнародної *Організації Ісламського Співробітництва* входять 57 країн.

Під ісламізацією мається на увазі не тільки збільшення кількості мусульман, а й упровадження та реалізація в різних країнах доктрин «ісламської держави» (тобто поєднання в тих чи інших формах світської й духовної влади), принципів справедливого розподілення доходів, регулювання економіки на основі норм шаріату тощо. Ці заходи здійснюються або зверху – шляхом законодавчого введення тих чи інших норм державою, або знизу – шляхом тиску релігійно-політичних організацій. Найбільшу активність у цьому напрямі виявляють *Брати-мусульмани* та інші організації фундаменталістського

толку (наприклад, рух *Талібан* в Афганістані). *Ісламський фундаменталізм* вимагає суворого дотримання норм шаріату і визнання їх державними законами, приділяє велику увагу виконанню Суни в побуті. В політичній боротьбі він удається до методів терору й збройної боротьби, реанімуючи ідеї джихаду проти невірних, які звичайні на прями ісламу зараз не використовують (Афганістан, Таджикистан, Палестина, Алжир).

В Україні іслам сповідують кримські татари, а також общини представників некорінних мусульманських народів.

Ісламська економіка. Згідно з ісламом, верховним власником усього є Аллах, а людина – лише розпорядник цієї власності. Тому ісламська релігія заохочує сумлінну працю, розумне та ошадливе ставлення до здобутого достатку, соціальну справедливість (яка, звичайно, не завжди досягається на практиці). Головною відмінністю «ісламської економіки» є заборона лихварства, або обміну неоднаковими за номінальною вартістю сумами грошей, що тягне за собою неможливість будь-яких кредитних операцій. Об'єднання ресурсів відбувається тільки шляхом дольової участі їх власників у прибутках і збитках спільного бізнесу, які залежать безпосередньо від кінцевого результату проведених операцій. Фінансування за рахунок власних коштів чи мобілізація коштів через пряму участь у капіталі – основа ісламської економічної системи. Побудована на нормах шаріату, в сучасному вигляді вона розвивається з 60–70-их років ХХ ст. Так, у 1963 р. у Єгипті виник перший ісламський банк, що працював на базі безвідсоткового фінансування. У 1975 виник Ісламський банк розвитку, покликаний координувати економічний та соціальний розвиток мусульманських громад усього світу. На подібній системі участі у прибутках і збитках побудована й мусульманська система страхування (*такафула*). Важливу роль в ісламському світі також відіграє фактично нелегальна система довірчих грошових переказів (*хавала*).

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Коли і де виник іслам? Хто є його засновником?
- ⇒ Що таке «халіфат»?
- ⇒ Що таке «джихад»?
- ⇒ Святе Письмо мусульман. Коран і Суна.
- ⇒ П'ять стовпів ісламу.
- ⇒ У чому полягають особливості організації ісламу?
- ⇒ Основні течії ісламу – у чому їх відмінності?
- ⇒ У чому полягає світове значення ісламської культури?
- ⇒ Що таке «ісламізація»?
- ⇒ Яким чином впливає іслам на економіку?

Додаткова література

- Коран [укр. переклад Я. Полотнюка – <http://www.ukrlife.org/main/minerva/korano.htm>].
- Васильев М. И.* История религий Востока. – М., 1983. – Гл. 7–10.
- Грюнебаум Г. Э.* Классический ислам. Очерк истории (600–1258). – М., 1988.
- Еремеев Д. Е.* Ислам: образ жизни и стиль мышления. – М., 1990.
- Ислам: Энциклопедический словарь. – М., 1991.
- Климович Л. И.* Книга о Коране, его происхождении и мифологии. – М., 1986.
- Лубська М.* Мусульманське право. Сутність, джерела, структура: монографія. – К., 2009.
- Массэ А.* Ислам. Очерк истории. – М., 1982.
- Очерки истории исламской цивилизации: [в 2т.] / Ю. М. Кобищанов (общ. ред.). – М., 2008.
- Перишц А. И., Смирнова Я. С.* Положение кавказской женщины по адатам, христианским канонам и шариату // Государство и право. – 1997. – №9.
- Сунна пророка Мухаммеда // Наука и религия. – 1997. – №5, 6, 9, 10, 11.
- Сюкияйнен Л. Р.* Шариат: религия, нравственность, право // Государство и право. – 1996. – №8.
- Токарев С. А.* Религия в истории народов мира. – М., 1986. – Гл. 24.
- Червонна С.* Ислам у Криму: історія і сучасність // Людина і світ. – 1998. – №3.

ТЕМА XVII

РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА

У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Місце й роль у сучасному світі традиційних конфесій – християнства, ісламу, буддизму тощо – докладно розглядались у відповідних темах курсу. У цій темі головна увага буде приділена новим віросповідним, організаційним, соціологічним та політико-правовим явищам, що характеризують сучасну релігійність.

1. Віросповідно-організаційні новації сучасної релігійності

Екуменізм. Численність релігійних конфесій, їх різноманітність відповідає розмаїттю умов, у яких вони формувались, особливостям історичного шляху і характеру окремих народів. Одночасно це стає причиною багатьох непорозумінь, а часто-густо й суперечок між різними релігіями та церковними організаціями, інколи й ворожнечі на релігійному ґрунті. На жаль, XX століття не стало винятком – достатньо згадати міжконфесійні війни й етноконфесійні конфлікти в Північній Ірландії та Лівані, Шрі-Ланці та Індії, Індонезії та Нігерії, арабо-ізраїльську, боснійську, курдську, сикхську проблеми тощо.

Утім, минуле століття, нарешті, дало приклади не тільки церковних розколів і релігійних конфліктів, а й зближення та об'єднання релігій. Це так званий *екуменічний рух* у християнському світі (від грец. οἰκουμένη – заселена земля), тобто рух за об'єднання християнських конфесій. Він був започаткований у 1910 р. на Всесвітній місіонерській конференції в Единбурзі (Шотландія). З 1948 р. його очолює *Всесвітня рада церков* (ВРЦ). У ній об'єднались передусім різні про-

тестантські течії, які власне й виступили ініціаторами цього руху (лютерани, методисти, баптисти та інші). Протестанти утворили також кілька національних і регіональних екуменічних організацій (Національна рада церков Христа США, Британська рада церков, Всеафриканська конференція церков тощо).

Слід підкреслити, що біля витоків екуменізму були й православні релігійні філософи – М. Бердяєв, С. Булгаков, В. Зеньковський. Ще в 1920–30-ті роки в Парижі зусиллями редакції часопису «Путь», очолюваного Бердяєвим, та Релігійно-філософської академії відбувалися зустрічі провідних богословів католицького і протестантського напрямів з представниками російської релігійно-філософської думки.

Поступово екуменічний рух підтримали й увійшли до ВРЦ помісні православні церкви (у тому числі Руська – з 1961 р.), Вірменогригоріанська церква. Загалом до ВРЦ уходить 349 релігійних організацій з більше ніж 120 країн світу, які об'єднують близько 592 млн. християн. Щодо католицької церкви, то вона певний час ставилась до екуменізму з недовірою. Лише після II Ватиканського собору, який прийняв «Декрет про екуменізм», Ватикан активно включився в цю діяльність, щоправда, залишаючись тільки наглядцем, а не повноправним членом ВРЦ.

Згодом екуменічний рух стає позитивним фактором світової політики, висловлюючись на підтримку миру, міжнародної безпеки, за розв'язання екологічних та інших глобальних проблем. Утім, завдання власне міжконфесійного зближення розв'язуються значно складніше. Тут слід розрізняти організаційний, догматичний та обрядовий бік справи. Екуменізм зовсім не передбачає уніфікації церковного життя й обрядовості, тому з цього боку особливих проблем немає. Але реальне міжконфесійне єднання можливе лише на ґрунті спільного розуміння головних догматів віровчення. Тут у християнських конфесій є багато розходжень, подолання яких є найскладнішою проблемою. Перешкодою стало також різне розуміння організаційних принципів церковної організації.

У Європі важливу роль у сучасному екуменічному русі також відіграє *Конференція Європейських Церков* (КЄЦ), заснована в 1959 р. На сьогодні вона об'єднує 126 протестантських, православних та старокаатолицьких церков. Католицька Церква співробітничає з КЄЦ через *Раду єпископських конференцій Європи*, створену в 1971 р. Разом ці дві організації вже провели три Екуменічні Асамблеї – у містах Базель (Швейцарія, 1989 р.), Грац (Австрія, 1997 р.) і Сибіу (Румунія, 2007 р.). На зустрічі у Страсбурзі (2001 р.) представниками Константинопольського Патріархату й Католицької Церкви була підписана

«Екуменічна хартія», якою сторони зобов'язуються «уникати гідної жалю конкуренції».

Паралельно християнському екуменізму розвиваються інтеграційні процеси і в інших світових релігіях, у яких також існують різні напрями та школи – це *Всесвітнє братство буддистів* (створене в 1950 р., має близько 100 регіональних центрів у 40 країнах), *Всесвітній ісламський конгрес* (з 1926 р., має 40 відділень) тощо. Звичайно, про якісь об'єднуючі процеси між християнством й іншими світовими або національними релігіями мова не йде, тут можна говорити лише про деякі приклади співробітництва чи співіснування на політичному рівні. Проте специфічні форми поєднання релігій все ж таки існують.

Синкретизм. *Релігійний синкретизм* (від грец. *συνκρητισμός* – з'єднання) – це змішування, поєднання різнорідних віронавчальних та культових положень як наслідок взаємовпливу релігій у їхньому історичному розвитку. Про синкретизм можна говорити, маючи на увазі стан релігійного життя в певних країнах, де в релігійній практиці співіснують декілька різних конфесій (наприклад, Китай або Японія). Так само в багатьох африканських і латиноамериканських країнах існують незалежні синкретичні релігійні рухи, які поєднують християнство з традиційними племінними віруваннями. Інша справа – певні доктрини, які мають синкретичний характер. Такими доктринами є теософія, вчення Живої етики, бахаїзм та ін.

Теософія (з грец. – богопізнання) як учення про можливість безпосереднього осягнення Бога за допомогою містичної інтуїції має давню історію і базується на філософських ідеях та містичній практиці брахманізму, буддизму, кабали, гностицизму, деяких християнських ересей. Теософське товариство О. П. БЛАВАТСЬКОЇ було створене в 1875 р. в Нью-Йорку, потім розташувалось у Мадрасі (Індія). Теософи визнають перевтілення душ; проповідують ідеї загальнолюдського братства, терпимість до всіх релігій, мають на меті «розвивати надчуттєві сили людини».

Видатним російським художником і мислителем М. К. РЕРІХОМ (1874–1947) та його дружиною О. І. РЕРІХ (1879–1955), які жили в Індії, було створене синкретичне вчення *Агні Йога* (*Жива етика*). Воно викладене в цілій низці книг, що побачили світ у 20–30-ті роки. В основі вчення лежить містична практика й релігійно-філософські концепції індійських і взагалі східних релігій (учення про реінкарнацію, про великих учителів – Махатм, про космічність психічної енергії людини тощо), які поєднуються з позитивним моральним досвідом різних релігій, у тому числі й християнства. Синкретизм Агні Йоги підкреслюється її безпосереднім зв'язком з ідеями спільності релі-

гій індуйстського реформатора РАМАКРИШНИ, який сам був послідовно індуйстом, мусульманином, християнином. Він, як і Періхі, виходив з того, що релігії внутрішньо абсолютно єдині й розрізняє їх лише атрибутика.

Якщо в теософії та в Живій етиці дуже виразно проглядається містично-езотеричний і моральний характер, то, наприклад, *віра бахаї* має більш раціоналістичний, інтелектуалізований зміст. *Бахаїзм* (або *бехаїзм*, від імені засновника БЕХАУЛЛИ, 1817–1892) виник у середині XIX ст. як течія серед послідовників бабізму, однієї з мусульманських сект. Бахаїзм відійшов від суто ісламської догматики та обрядовості, поєднавши у своєму вченні елементи мусульманства, християнства та східних релігій. Утім, головну увагу він приділяє проповіді пацифізму, братства всіх людей і народів. Бахаїстські храми (їх лише близько десяти у світі) мають модерністську архітектуру й сучасний дизайн і не передбачають будь-якого колективного культу – бахаїзм узагалі зорієнтований на індивідуальну свідомість, а не зовнішню обрядовість. Сьогодні бахаїзм позиціонує себе як наймолодшу світову релігію; він, дійсно, має свої осередки практично в усіх країнах світу, немає ніякого національного забарвлення, нараховує близько 6–7 млн. віруючих. Штаб-квартира церкви *Віра Світу Бахаї* розташована у Хайфі (Ізраїль).

Новою синкретичною релігією є також *Као Дай* (*Дао Као Дай*, *каодаїзм*), який почав поширюватися на півдні В'єтнаму у 20-ті роки XX ст. Прихильників цієї віри сьогодні нараховується близько 4–5 млн. у В'єтнамі (хоча комуністична влада її фактично забороняла) та серед в'єтнамської діаспори. Вища істота (божество) – *Као Дай* – в одкровеннях своїм «патріархам» (перші проповідники – НГО ВАН ЧЕУ, ЛЕ ВАН ЧУНГ) прямо проголошує синкретичний характер своєї проповіді, яка має поєднати християнство, буддизм, даосизм, конфуціанство, іслам, а також надконфесійний гуманізм (святими, зокрема, вважаються просвітники багатьох країн – Сунь Ятсен, Віктор Гюго, Лев Толстой). Активно використовується практика спиритизму (спілкування з духами). В основі віровчення – буддизм махаяни з елементами даосизму і конфуціанства. Метою людини є вихід із колеса перенароджень та злиття з Єдиним Богом – Као Дай. Це досягається внутрішніми й зовнішніми практиками. Зокрема, культивується любов до всіх живих істот і відмова від їх убивства, життя за принципом «не роби іншому того, чого не бажаєш собі». Ритуали здійснюються у храмах (головний – у місті Тай Нінь) та вдома. Практикується медитація, спрямована на звільнення від бажань, задоволення малим і гармонію з природою. Використовуються також езотеричні техніки – певні дихальні вправи й управління внутрішніми потоками. Символ

Као Дай – око в трикутнику з розбіжними променями («всевидоче око», ліве око Бога). Загалом, незважаючи на проголошений універсальний характер, каодаїзм залишається суто в'єтнамською релігією.

Псевдопротестантські течії. До попередників сучасних нових культів можна віднести організації, що виникли ще в ХІХ столітті (й продовжують активно діяти сьогодні) на ґрунті протестантизму, але фактично втратили свій зв'язок з християнством, перетворившись на самостійні «релігійно-політичні проекти. Це Свідки Єгови і мормони.

Свідки Єгови ведуть свій родовід від заснованого Ч. РАССЕЛОМ у 70-их роках ХІХ ст. в США руху «Дослідників Біблії» та «Товариства Вартової Башти» (сучасна назва з'явилась у 1931 р.). Свідки Єгови (не зовсім точно їх ще називають єговістами) *відкидають догмат про Трійцю* і визнають єдиного Бога Єгову. Христос – не всемогутній Бог, Він не рівня Отцю, на землі Він – лише досконала людина, яка виконує волю Бога Єгови. Святий Дух – це влада Єгови, його сила. Свідки Єгови готуються до армагедону, кінця світу – глобальної війни Христа й ангелів проти всіх, хто не повірить у їх істини. Вони заперечують віру в загробне життя, в пекло. Розрізняється «мале стадо» – керівники організації та «вівці» – рядові члени, котрі звать себе братами. Всі вони воскреснуть у *земному раю*. Керівна корпорація складається з 15 чоловік і знаходиться в Нью-Йорку (Бруклінський центр). Головні ланки – «зібрання», «студії», якими керують наглядачі (пресвітери). Єговістами визнається тільки одне свято: вечеря поминання смерті Христа. За підрахунками самої організації у світі нараховується 7,3 млн. її членів. Вони ведуть активну місіонерську діяльність практично в усіх країнах світу (хоча у 30 країнах їх діяльність заборонена), зокрема в Україні – в Києві у 1993 р. проводився навіть всесвітній збір Свідків Єгови.

Досить активні останнім часом також **мормони** – «Церква Ісуса Христа Святих останніх днів», заснована в 1830 р. в США ДЖ. СМІТОМ. Святим письмом мормонів є *книга Мормона*, як стверджується, останнього ізраїльського пророка, який написав священну історію перших мешканців Америки. На основі об'явлень пророка було проголошено багатоженство (заборонене в 1890 р.), а також принцип теократичної організації общини. Вона організована суворо ієрархічно, на чолі стоїть президент та два його помічники – президентська рада. Мормони очікують скорого «кінця світу» й останньої битви із Сатаною, розглядаючи себе як обраний народ Ізраїлю. Вони вороже ставляться до інших конфесій і спочатку переслідувались. Центр – штат Юта в США. За даними церкви, чисельність її послідовників перевищує 12,5 млн.

Нові культу. Здебільшого синкретичний характер мають також так звані *нові культу*, або *релігії «нової» доби* («*New Age*»). Втім, їх головна особливість полягає в іншому. Ці новоутворення у 60-ті роки виникли і поширились у США, а згодом у європейських країнах. Це, зокрема, «Рух Ісуса», «Діти бога», «Церква Армагеддона», «Церква уніфікації», «Ананда Марга», «Рух Харе Кришна» та ін. До цієї ж групи відносять секти, що здобули сумну славу в останні роки – «Біле братство», «АУМ-синрикійо». Ознаки нових культів мають також Товариство свідомості Кришни й неоязичницькі культу («*Neo-Paganism*»), розглянуті в попередніх темах. При всьому розмаїтті (тільки в США за останні 20–30 років утворилось близько 1000 таких організацій) ця *нетрадиційна релігійність* має свої особливі риси і спільні ознаки, але слід мати на увазі, що *New Age* й *Neo-Paganism* – це не окремі релігії, а спільна назва для схожих за своїм характером релігій, між якими насправді немає ніяких історичних та формальних зв'язків.

Такими спільними рисами нових культів є, зокрема, ігнорування старих «респектабельних» церков. Хоча підґрунтям проповіді виступають, як правило, ідеї або християнства, або східних релігій, вони використовуються, скоріше, як вихідний матеріал, і нові культу майже зовсім не пов'язані з уже існуючими в країні релігійними течіями. Більшість складу цих організацій, як правило, становлять юнаки й дівчата, часто досить освічені та забезпечені. Характерним є наявність лідера як особливого неповторного спасителя, небесного обранця (земного втілення Христа або Будди). Нарешті, особливістю цих культів є також прагнення духовно й фізично ізолювати членів общини від зовнішнього світу, відвернути їх від колишніх цінностей і уподобань (при цьому їх майно або праця здебільшого використовуються для збагачення общини та її лідера); а також – намагання паралізувати особисту свідомість, що досягається різноманітними засобами психічного впливу.

Підґрунтям нетрадиційної релігійності є різні економічні, екологічні негаразди, прояви соціальної несправедливості, труднощі соціальної адаптації молоді. Загострення міжнародних проблем і можливості загибелі людства у військовій або екологічній катастрофі сприяють пророкуванню кінця світу, що також притаманне багатьом новим месіям. Інколи це пророкування набуває матеріального змісту в спробах самознищення чи жертвування членів секти, або навіть актів масового терору.

Найвідомішою й найвпливовішою з цих течій є *Церква уніфікації*, або *Церква об'єднання*. Її засновник і лідер – Мун Сон Мьон (народився в 1926 р. в Кореї) заснував свою церкву «уніфікації світового

християнства» у 1954 р., а з 1973 р. поширює своє вчення у США та інших країнах. Власне, суть вчення полягає у безгрішності самого Муна й гріховності іншого, сатанинського світу. Врятуватися можуть тільки люди, які перебувають у «справжній сім'ї» (тобто мунівській церкві) й у сексуальній гармонії між собою – а цю «гармонію» і «сумісність» здатен визначити лише справжній, фактичний «отець» Мун. Звідси – обряди масових шлюбів, що справляють глибокий емоційний вплив і схожі на військові паради. Це пов'язане з вульгарно-сексуальною інтерпретацією Біблії, що виявилось, однак, досить ефективним засобом експлуатації молодих людей. Сьогодні «церква Муна» має філіали більше ніж у 100 країнах та нарахує близько 2 млн. членів.

Нові культу часто називають також *харизматичними сектами*, що пов'язане з усеохоплюючою владою їх проводирів над своїми прихильниками, готовими йти на смерть, часто безглузду і жорстоку. Ось декілька прикладів. У листопаді 1978 р. в Джонстауні (Гайана, Латинська Америка) скінчили життя самогубством 914 осіб – членів секти «Народний храм» під керівництвом Дж. ДЖОНСОНА. 48 осіб, члени секти «Орден храму Сонця», здійснили ритуальне самоспалення в жовтні 1994 р. в Швейцарії. 39 осіб, які належали до релігійної комп'ютерної секти «Всесвітнє вище джерело» (інформація секти поширювалась через Інтернет), покінчили життя самогубством у квітні 1997 р. у США. Там же, в Техасі, в 1993 р. розігралися криваві події, пов'язані зі спробою масового самогубства учасників секти «Гілка Давида», якому запобігли сили поліції та армії.

В Україні подібних трагедій поки що не спостерігалось, але вже в 1997 р. було зареєстровано близько 350 нетрадиційних релігійних організацій, що в 6 разів більше, ніж у 1991 р. Характерно, що в деяких сектах молодь становить до 70 %. Найбільш відомою подібною організацією було «*Біле братство*» (вчення «*Юсмалос*»), яке очолювали Юрій Кривоногов («пророк Юоан Свами») й МАРІЯ ЦВІГУН («Марія Деві Христос»). Вчення Кривоногова полягало у повному відкиданні сучасного світу «безбожників» і програмі перетворення світоустрою. Власне, шляхом цієї перебудови виявлялась відмова від усіх людських цінностей, загибель людства і «кінець світу». Члени секти – здебільшого молодь – залучались за допомогою методів гіпнозу та психічного тиску. Але «кінець світу», призначений на листопад 1993 р., не відбувся – після хуліганських дій і паплюження святинь Софійського собору лідери Братства були заарештовані, а рядові братчики затримані й відправлені на лікувальну реабілітацію. Проте естафету «Білого братства» підхоплюють нові та нові організації.

З 1994 р. в Україні почала активно діяти харизматична Церква «Посольство Божє», яку очолює виходець з Нігерії САНДЕЙ АДЕЛАДЖА. Організація прагне бути міжнародним рухом і має дочірні церкви ще в 20 країнах світу. В Україні вплив цієї організації поширився на певні політичні (принаймні, у межах м. Києва) й економічні структури.

З'явлення цих «лжехристів та ложних пророків» (див.: Мт. 24, 24) характерне не тільки для сьогодення, воно відбувалось і в минулому. Суспільство повинно бути напоготові до цих явищ, розуміти їх природу й відокремлювати «нетрадиційну релігійність», яка часто-густо лише використовує релігійні форми в інших цілях, від справжніх релігійних почуттів. Тоталітарна організація цих сект, жорстке підпорядкування та експлуатація простих членів керівниками, зовнішній тиск на психіку людини і її відрив від оточуючого світу – все це створює величезну загрозу формуванню нових генерацій.

Сьогодні, за даними Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, палітра нетрадиційної релігійності в Україні, головну базу якої становить молодь, виглядає таким чином:

- неохристиянські рухи на загальнохристиянській основі, головним чином ті, що прийшли з-за кордону (Міжнародна християнська місія, Християнська місія Емануїл, Армія врятування, Церква Христа та ін.);
- релігії орієнталістського напрямку – неоіндуїзм (Товариство свідомості Кришні, місія «Світло душі», товариство ведичної культури);
- езотеричні об'єднання (Рерихівське товариство, асоціація «Живот етики», послідовники Олени Блаватської);
- неоязичництво (РУН-віра, рідновіра, Великий вогонь);
- синтетичні неорелігії (віра Бахаї, Церква Муна).

Церква саєнтології. Особливим явищем серед нових культів є *Церква саєнтології*, заснована американським письменником-фантастом ЛАФАЕТОМ РОНАЛЬДОМ ГАББАРДОМ (1911–1986). З пропагандою нового вчення – *саєнтології* (англ. scientology – «знання про знання») Л. РОН ГАББАРД вперше виступив у 1952 р.; згодом в різних країнах почали виникати організаційні структури – Саєнтологічні церкви або центри. Час від часу їх забороняли в окремих країнах як тоталітарні (деструктивні) секти, що використовують методи масового гіпнозу. На початку 1980-х років рух розколовся (виникла течія *Вільна зона*). Проте сьогодні організації саєнтологів існують більше ніж у 100 країнах світу, хоча питання про релігійний характер цього руху залишається спірним. Сам засновник характеризував своє вчення як «прикладну релігійну філософію», спрямовану на покращення людських здібностей, оздоровлення та очищення організму, духовне

піднесення. Церква саєнтології активно займається благодійністю та проблемами соціальної реабілітації, наприклад, реабілітацією наркозалежних за програмою «Нарконон», але її медичні методики неодноразово піддавались науковій критиці. Культова практика саєнтології полягає у процедурах *аудитінгу* – своєрідної модифікації сповіді та поступового піднесення людини щаблями духовного очищення і вдосконалення (відчутний вплив окултизму).

Первісні релігії у сучасному світі. Первісні племінні вірування, прихильників яких часто називають *анімістами*, поширені й сьогодні серед тубільців Африки та інших регіонів світу, віддалених від центрів цивілізації. Загалом це тисячі окремих релігійних традицій, спільним між якими є застосування первісних форм культу (шаманізм) і дописемний характер. Кількість анімістів у світі оцінюється приблизно у 450 млн. Деякі з цих традицій набули значного поширення, перетворившись фактично з племінних на народні – найбільшим подібним релігійним комплексом є *релігія Йоруба* (Західна й Центральна Африка). Можна згадати також релігії північноамериканських індіанців, сибірський шаманізм тощо. У неафриканських країнах існують подібні релігійні напрями африканського походження, які інтегруються в сучасне постіндустріальне суспільство, змішуються з елементами християнства чи ісламу, зберігаючи, проте, характерні риси первісних культів, але втративши племінну прив'язку (*сантеріанс* – синкретичний анімістично-християнський культ, поширений у США, Бразилії, на Кубі; культ *вуду* – найбільше поширений у Гаїті).

2. Соціологічний вимір сучасної релігійності

Практика сучасної релігійності. Цифри, якими позначається кількість віруючих тієї чи іншої конфесії або релігійний склад населення тієї чи іншої країни, не завжди можуть дати об'єктивне уявлення щодо рівня релігійності населення. По-перше, ця статистика доволі відносна, оскільки ґрунтується на різних методиках збору даних (урядова статистика, статистика церковних організацій, незалежні оцінки, соціологічні опитування тощо). По-друге, може суттєво відрізнятись інтенсивність релігійної практики, яка відображає, очевидно, різний характер внутрішніх переконань людей. Ступінь цих внутрішніх переконань безпосередньо оцінити практично неможливо, але опосередковано вона виявляється як раз у регулярності чи, навпаки, нерегулярності звичайної релігійної практики. Розглянемо цю ситуацію на прикладі країн найбільш близького Україні континенту – Європи.

Європа, безумовно, залишається «християнським світом» як за своєю історією, так і за сучасним станом (хоча внаслідок процесів глобалізації, останнім часом у багатьох європейських країнах зростає кількість нехристиянських громад, особливо – мусульманських). Так, станом на 2001 р. у 15 країнах Євросоюзу (377 млн. населення) було 51 % католиків, 16 % протестантів, 6 % англікан, 3 % православних, 3 % мусульман, 0,5 % юдеїв та 20,5 % осіб без віросповідання. Однак потужні хвилі секуляризації та державного атеїзму останніх століть привели не тільки до утворення значного прошарку нерелігійних людей і суттєвого послаблення суспільного впливу релігійних організацій, але й до зменшення інтенсивності релігійного життя в цілому.

На думку французького соціолога Ж.-П. ВІЛЛЕМА, становище релігій у Європі може бути описано як фразою *believing without belonging* (вірити, але не належати), так і фразою *belonging without believing* (належати, але не вірити). З одного боку, вірування продовжують існувати чи виникати, а приналежність при цьому послаблюється; а з другого боку, постійно робляться заяви про релігійну приналежність, мало пов'язані з вірою й практикою. Згідно зі соціологічними опитуваннями 1999 р., 75 % західних європейців відносять себе до певної релігії (49 % католики, 22 % протестанти, 4 % інші), при цьому існують суттєві відмінності між окремими країнами: визнають свою релігійну приналежність 90 % ірландців, 88 % данців і португальців, 82 % британців, іспанців та італійців, 76 % шведів, 63 % бельгійців, 57 % французів, 46 % нідерландців (у США аналогічна цифра – 93 %). У той же час серед осіб віком 18–29 років відсоток «безрелігійних» у Великій Британії становить 72 %, у Нідерландах – 71 %, у Франції – 58 %.

Але за цим криються найрізноманітніші ступені причетності до релігій – від простого суб'єктивного самоототожнення без жодної практики до міцного прилучення, що супроводжується регулярною культурною практикою. Щотижня ходять на богослужіння в Ірландії 65 %, Італії 40 %, Іспанії 33 %, а у Великій Британії лише 13 %, Франції 10 %, Скандинавських країнах менше ніж 10 %. У цілому, за даними опитування 1999–2000 рр., кожного тижня відвідують храм 20,5 % західних європейців, раз на місяць – 10,8 %, у зв'язку з особливими приводами – 38,8 %, ніколи не відвідують культових місць 29,5 %.

Разом з тим, посилюються паралельні вірування в так звані «паранауки» – астрологію, ясновидіння, чаклунство, в паранормальні явища, – особливо серед молоді, що здобуває вищу освіту.

У цілому релігійна ситуація в Європі є досить парадоксальною. Якщо такі країни, як Англія і Франція, були колись великими країнами-місіонерами, то сьогодні вони є країнами, на території котрих

здійснюється місія, тобто відбуваються дії, спрямовані на поширення релігій, що мають свій історичний епіцентр в інших частинах земної кулі. Глобалізація торкнулась не тільки економіки, але й релігії – вже не існує стійких духовних кордонів, і ототожнення певної території з певною релігією більше не є можливим. Крім того, Інтернет дозволяє одержувати в себе вдома інформацію та послання від усіх духовних сил планети.

Поряд з тенденцією звести всі релігії до приватної справи, в громадському просторі та медіа-просторі існує справжнє повернення до релігійності, що виявляє себе як через проблеми, порушені ним перед суспільством («секти»), так і через пов'язані з ним події й через ту зацікавленість, яку має населення до духовних питань і досвіду релігій. Водночас через певне зосередження ЗМІ на різних типах релігійного фанатизму в громадській думці змінюється сам образ релігійності, яка часто асоціюється з нетолерантністю, війнами, фанатизмом.

Зовнішня плюралізація релігійного краєвиду супроводжується внутрішньою плюралізацією кожної традиції. Релігійне почуття тепер є значно менш керованим з боку церковних закладів, які втратили свій колишній вплив не лише на суспільство (секуляризація), але й на своїх вірних: релігійний індивідуалізм набув розвитку всередині кожної релігійної традиції. Так, сьогодні існує багато способів бути католиком (традиціоналістський, харизматичний, примиренський, інтегралістський, економічний, соціальний тощо).

Зовнішня та внутрішня плюралізація, поєднана з процесом індивідуалізації релігійності, посилює невизначеність кордонів та приналежностей. Невизначеність кордонів самої релігійності разом із фактом поширення дуже різноманітних релігійних пропозицій призводить до проблемності самого питання про те, що є релігійністю. Невизначеність приналежності виявляється в тому, що люди радше беруть участь у зібраннях релігійної групи, ніж до неї належать, причому ця участь не лише може бути дуже різної регулярності та інтенсивності, а й не виключає причетності до інших релігійних світів. Розвивається «експериментальне» ставлення до релігійної істини – люди «перебирають» існуючі релігійні пропозиції й оцінюють законність тієї чи іншої релігії, виходячи з тих благ, які вона надає.

Отже, сучасна релігійність є значно менш структурованою соціально і культурно. Перебуваючи між глобалізацією й індивідуалізацією, релігії бачать, що їх кордони порушуються та стають розпливчастими, релігійна тожність індивідів є тепер значно менш чіткою і якоюсь плинною.

У цілому Європа сильніше за інші континенти позначена процесом відриву від релігії, хоча це й не означає занепаду релігій. За умо-

ви існуючих розбіжностей у різних країнах, європейська релігійність усе більше виявляє спільні риси: індивідуалізація, суб'єктивізація релігійного досвіду, естетизація, емоціоналізація (пошук «теплої» релігії, що протиставляється формальній інституціональній), етизація (єкуменізм прав людини), індіферентизм (замовчування доктринальних розбіжностей та вибірково-прагматичний прагматизм). Це процеси «знизу», які не обов'язково позначаються на перебудовах «зверху».

Крім того, можна відзначити високу громадську довіру до Церкви як інституції, яка відіграє важливу соціально-моральну роль в опікуванні бідними, в питаннях емігрантів й іноземців і в інших питаннях соціальної етики. Кінець релігії як влади над суспільством та індивідами, що є характерним для країн Європи, може, таким чином, бути передумовою, за котрої можливі нові форми визнання громадської ролі релігій як з боку індивідів, так і з боку суспільства. Така перспектива вже дістала назву *постсекулярного суспільства*.

Сучасний атеїзм. Бурхливий розвиток науки та сучасної цивілізації починаючи з XVII ст. сприяв поширенню невір'я. Сьогодні кількість людей у світі, які не належать до жодної конфесії, оцінюється в 1–1,1 млрд. Їх називають по-різному – світськими, нерелігійними, агностиками, атеїстами. Ці назви не є синонімами, адже відображають різні форми заперечення Абсолюту – від активного і воєнничого атеїзму до індіферентного та терпимого, хоча й відстороненого ставлення до релігії. Власне атеїстами частіше називають себе люди в усе ще комуністичному за ідеологією Китаї та в країнах колишнього СРСР. На Заході, скоріше, застосовується термін «нерелігійний», який, власне, може охоплювати людей пантеїстичного чи деїстичного світоглядів або навіть фактично віруючих, проте тих, хто не відносить себе до жодної конкретної конфесії (нерелігійними вважають себе приблизно 15 % населення у країнах Європи, Австралії й Новій Зеландії, США). У багатьох, таким чином, власне релігійну віру замінює та чи інша форма «світської релігії», тобто певних ідеологічних і світоглядних переконань.

3. Політико-правовий вимір сучасної релігійності

Церква і держава. Свобода совісті. У сучасному світі переважаючим принципом взаємовідносин церкви й суспільства стає принцип свободи совісті. *Свобода совісті* – це право громадян сповідати будь-яку релігію або не сповідати ніякої, відправляти релігійні культи або додержуватися атеїстичного світогляду. Це конституційно-правовий принцип, котрий має різні історичні форми і залежить від співвідношення канонічного (церковного) права із системою

законодавства, ступеня їхнього поєднання або, навпаки, протиставлення. Основними складовими його вважаються надання державою гарантій права на свободу совісті, рівноправність громадян, незалежно від їхнього ставлення до релігії, рівність усіх релігійних організацій перед законом, відокремлення церкви від держави, світський характер освіти, відповідальність релігійних організацій за порушення законодавства, право на майно, проведення богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій у передбачених законом випадках.

Принцип світськості держави і суспільства включає чотири характеристики: 1) віросповідна нейтральність держави та громадської влади, що передбачає автономію держави щодо будь-якої релігійної свободи й автономію релігії щодо держави; 2) визнання релігійної свободи та свободи безрелігійності; 3) визнання автономності індивідуальної совісті, тобто особистої свободи людини щодо будь-якого релігійного і філософського авторитету; 4) оцінка з боку критичної думки всіх галузей культури, тобто вільне дослідження та дискусійне обговорення

У демократичних державах, де конфесійна політика ґрунтується на Загальній декларації прав людини, закон гарантує свободу совісті, забороняє розпалювати ворожнечу й ненависть у зв'язку з релігійними віруваннями. Слід зазначити, що свобода совісті не означає всюдозволеності. Наприклад, законодавство України, як і деяких інших держав, передбачає можливість припинення діяльності релігійних організацій у разі поєднання обрядової чи проповідницької діяльності з посяганням на життя, здоров'я, свободу та гідність особи; систематичного порушення релігійною організацією встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів; спонукання громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадського порядку чи посяганням на права і майно державних, громадських або релігійних організацій.

Свобода совісті тісно пов'язана з положенням релігії й церкви в суспільстві, співвідношенням релігійних чинників з державою та її політичними інституціями. В більшості країн церква зараз відокремлена від держави. Втім, існують і суто *теократичні країни*, де церковна й світська влада поєднані (наприклад, Ватикан, Іран). В інших країнах формально декларується свобода віросповідання, але водночас існують привілейовані релігії й релігійні течії: в арабських країнах – це іслам; в латиноамериканських і західноєвропейських – католицизм; в Греції – православ'я і т. ін. Визнання особливого положення тієї чи іншої церкви зафіксовано у конституціях 42 держав; законодавство 32 країн обумовлює зайняття вищих постів у державі прий-

яттям релігійної присяги; у 22 країнах, згідно з їх конституціями, пост глави держави можуть займати тільки особи, котрі належать до офіційної церкви. Таким чином, у цих країнах не відповідають дійсності механізми конституційного закріплення і правового регулювання принципу свободи совісті.

Сьогодні вплив релігії на свідомість мас у світі є значним і з цим феноменом не можуть не рахуватись державні й політичні діячі будь-якої країни. Більше того, вони прагнуть використати конфесії для досягнення певних політичних цілей або ж нейтралізувати їхній суспільний вплив з цією ж метою. Деякі конфесії також активно втручаються в політику, створюючи релігійні партії, профспілки, очолюючи національно-визвольні рухи. В умовах соціального та науково-технічного прогресу релігії намагаються пристосуватися до сучасності, переглядаючи й уточнюючи свої політичні доктрини.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Що таке «екуменізм»? Коли виник екуменічний рух?
- ⇒ Що таке «релігійний синкретизм»? Які його прояви найбільш відомі?
- ⇒ Чому Свідків Єгови і мормонів слід уважати псевдохристиянськими течіями?
- ⇒ Які характерні риси «нових культів» («нетрадиційної релігійності»)? Чому їх називають «харизматичними сектами»?
- ⇒ Хто такі «анімісти» та яке їх поширення у сучасному світі?
- ⇒ Які особливості сучасної релігійності (на прикладі Європи або України)?
- ⇒ Що являє собою феномен сучасного атеїзму?
- ⇒ Що таке «свобода совісті»?
- ⇒ Що означає «принцип світськості» держави і суспільства?
- ⇒ Що таке «теократія»?

Додаткова література

- Безант А. Братство релігій. – Рига, 1992.
- Буайе Ж. Ф. Империя Муна. – М., 1990.
- Віллем Ж.-П. Європа та релігії. Ставки XXI століття / Пер. з франц. – К., 2006.
- Григулевич И. Р. Пророки «новой истины». – М., 1983.
- Єленський В. Біле братство як підручник соціології релігії // Людина і світ. – 1997. – №5–6.
- Конституція України. – К., 1996. – Ст. 35.
- Кочан Н. Уроки екуменізму // Людина і світ. – 1995. – №8.
- Лігостова О. Цей тиждень було обрано для Апокаліпсиса [про культ «Небесна Брама»] // Людина і світ. – 1997. – №4.
- Ловиных А. С. Свобода совести. (Анализ, практика, выводы) // Государство и право. – 1995. – №1.

- «Нетрадиционные религии» в посткоммунистической России (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 1996. – №12.
- Релігія і релігійність у посткомуністичній Європі // Людина і світ. – 1997. – №11–12.
- Рудинский Ф. М., Шапиро М. А.* Свобода совести и религий: международно-правовые пакты и национальное законодательство // Государство и право. – 1992. – №5.
- Сьомін С.* Екуменічний рух: «зима» чи «рання весна»? // Людина і світ. – 1997. – №3.
- Сьомін С.* Нашестя «наставників на шлях істини» // Політика і час. – 1998. – №8.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

- Академічне релігієзнавство: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / А. М. Колодний (наук.ред.). – К. : Світ Знань, 2000.
- Аляев Г. Є., Горбань О. В., Мешков В. М. Лекції з релігієзнавства: Навчальний посібник. – К., 1996.
- Булгаков С. В. Православие: Праздники и посты. Богослужение. Требы. Расколы, ереси, секты... – М., 1994.
- Васильев М. И. История религий Востока. – М., 1983. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/Vasil1/index.php
- Гараджа В. И. Социология религии: Учеб. пособие для студентов и аспирантов гуманитарных специальностей. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2005. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/gar/index.php
- Зеленков М. Ю. Мировые религии: история и современность: Учебное пособие. – М.: Юридический институт МИИТа, 2003. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/zel/index.php
- Иллюстрированная история религий / Д. П. Шантепи де ля Соссей (авт.-сост.). – М. : Эксмо, 2008.
- Ислам: Энциклопедический словарь. – М., 1991.
- Історія релігії в Україні: Навч. посібник / За ред. А. М. Колодного і П. Л. Яроцького. – К., 1999.
- Історія релігії в Україні: У 10 т. – Т.1. Дохристиянські вірування. Прийняття християнства / За ред. Б. Лобовика. – К., 1996.
- Історія релігії в Україні: У 10 т. – Т.2. Українське православ'я / За ред. П. Яроцького. – К., 1997.
- Історія світової релігієзнавчої думки: Хрестоматія / За ред. В. І. Лубського. – К., 1999.
- Калінін Ю. А., Харьковщенко Є. А. Релігієзнавство: Підручник. – К., 1998.
- Крывелёв И. А. История религий: Очерки в 2-х т. – М., 1988.
- Лубський В. І., Теремко В. І., Лубська М. В. Релігієзнавство: підруч. для студ. вищ. навч. закл. – 3-тє вид., перероб. – К. : Київський ун-т, 2008.
- Лубський В. І., Лубська М. В. Історія релігій: підручник для студ. вищих навч. закл. – К. : ВПЦ "Київський ун-т", 2007. – Т. 1–2.

- Любащенко В. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. – К., 1996.
- Мень А. История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни. Тт. 1–7. – М., 1991–1992.
- Мень А. Библиологический словарь. В 3-х т. – М., 2002. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.alexandrmn.ru/books/dict/dicto.html>
- Мифологический словарь. – М., 1991.
- Мифы народов мира. Т. 1–2. – М., 1980, 1982.
- Павлов С. В., Мезенцев К. В., Любичева О. О. Географія релігій: Навч. посібник для вузів. – К., 1999.
- Радугин А. А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии: Курс лекций. – М.: Центр, 2000. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/radug/index.php
- Релігієзнавство: Навч. посібник / За ред. С. А.Бублика. 2-ге вид. – К., 1999.
- Релігієзнавство: підручник / О. П. Сидоренко (ред.). – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008.
- Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного і Б. Лобовика. – К., 1996.
- Словарь религий. Иудаизм. Христианство. Ислам / В. Зюбер (ред.), Е. А. Терюкова (пер. с фр.), Жак Потэн (ред.). – СПб.; М.; Нижний Новгород; Воронеж : Питер, 2008.
- Тайлор Э. Б. Первобытная культура. – М., 1989.
- Токарев С. А. Религия в истории народов мира. – М., 1986.
- Угринович Д. М. Введение в религиоведение. – М., 1985.
- Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У трьох кн. – К., 1994.
- Харьковченко Є. А. Релігієзнавство: підручник для студ. вищих навч. закл. – К. : Наукова думка, 2007.
- Черній А. М. Релігієзнавство: підруч. – 2-ге вид., доп. – К. : Академвидав, 2008.
- Элиаде М. Избранные сочинения. Очерки сравнительного религиоведения. Пер. с англ. – М.: Ладомир, 1999. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/comporative_bogoslov/eliade/index.php
- Энциклопедия для детей. – Т. 6. – Ч.1–2. Религии мира. – М., 1996.
- Энциклопедия религий / Институт философии РАН ; Московский гос. ун-т им. М.В.Ломоносова. Философский факультет ; Санкт-Петербургский гос. ун-т. Факультет философии и политологии ; Амурский гос. ун-т ; Академия труда и социальных отношений / А.П. Забияко (ред.). – М. : Академический Проект; Гаудеамус, 2008.

ВИБРАНІ ІНТЕРНЕТ-САЙТИ

Офіційні сайти релігійних організацій	
http://www.vrciro.org.ua/	Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій
http://www.mospat.ru/	Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата
http://www.pravoslavie.ru/	Православие.ru
http://www.pravoslavie.ru/orthodoxchurches/	Поместные православные церкви
http://orthodox.org.ua/	Українська православна церква. Офіційний веб-сайт
http://orthodoxy.org.ua/uk/node	Православ'є в Україні: Інтернет-видання УПЦ
http://www.pravoslavie.poltava.ua/	Полтавська єпархія Української православної церкви. Офіційний веб-сервер
http://www.lavra.ua/	Святая Успенская Киево-Печерская лавра. Официальный сайт
http://spbu-ortodox.narod.ru/	Союз православных братств УПЦ
http://www.cerkva.info/	Українська православна церква – Київський патріархат. Офіційний веб-сайт
http://www.uaoc.org.ua/	Українська автокефальна православна церква
http://www.ugcc.org.ua/	Українська Греко-Католицька Церква
http://www.rkc.lviv.ua/	Римсько-католицька церква в Україні
http://delku.org.ua/	Немецкая евангелическо-лютеранская церковь Украины
http://www.ukrlc.org/	Українська лютеранська церква
http://www.epcu.org.ua/	Евангельская пресвитерианская церковь Украины

Вибрані інтернет-сайти

http://www.ecbua.info/	Всеукраїнський Союз Церков Євангельських Християн-Баптистів
http://www.uupc.org/	Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської – п'ятидесятників
http://www.adventist.org.ua/	Церква адвентистів сьомого дня. Українська уніонна конференція
http://www.godembassy.org/ua/index.php	Посольство Благословенного Царства Божого для Всіх Народів
http://www.jewish.kiev.ua/	Всеукраїнський єврейський конгрес. Єврейские новости мира и Украины
http://www.greatsynagogue.kiev.ua/	Єврейская община Киева
http://www.islamyat.org/	Духовное управление мусульман Украины
http://www.ningma.org.ua/	Буддизм в Украине. Духовное управление буддистов Украины
http://sangha.org.ua/	Буддизм в Україні
http://www.krishna.org.ua/world/	Мир Харе Кришна. Официальный портал Международного Общества Сознания Кришны в Украине и Молдове
http://www.runvira.org/	Рідна Українська Національна Віра
http://www.bahai.kiev.ua/	Бахаи. Киевская община
http://www.ednistcerkvy.org.ua/	Всеукраїнський християнський рух за єдність Церкви
http://www.oikoumene.org/en/home.html	Всесвітня Рада Церков
Святе Письмо та Святий Переказ	
http://biblia.org.ua/	Библия. Электронная версия
http://sbible.boom.ru/modul.htm	Славянская Библия
http://www.ggwo.org.ua/index.php?s=content&p=bible	Біблія (пер. І.Огієнка)
http://www.ukrlife.org/main/minerva/koran0.htm	Коран (укр. переклад)
http://apokrif.fullweb.ru/	Русская апокрифическая студия
http://ni-ka.com.ua/	Ни-Ка. Библиотека святых отцов и учителей церкви
Довідкові ресурси	
http://www.risu.org.ua/ukr/news/	Релігійно-інформаційна служба України
http://www.hristianstvo.ru/	Православное христианство. Каталог православных ресурсов сети Интернет

Вибрані інтернет-сайти

http://ru.wikipedia.org/wiki/Портал:Религия	Портал Религия на Википедии
http://slovari.yandex.ru/dict/religion	Религия. Энциклопедия
http://slovari.yandex.ru/dict/biblic	Библейская энциклопедия
http://drevo.pravbeseda.ru/	Древо. Открытая православная энциклопедия
http://slovari.yandex.ru/dict/men	Библиологический словарь Александра Меня
http://slovari.yandex.ru/dict/smironov	Реформация и протестантизм. Словарь М.Ю.Смирнова
http://slovari.yandex.ru/dict/raznomyслиe	Христианское разномыслие. Словарь М.В.Воробьева
http://churches.com.ua/	Каталог христианских церквей
http://days.pravoslavie.ru/	Православный Церковный календарь
http://angelday.info/	День ангела. Православный именовослов
Наукові, освітні, інформаційні сайти	
http://www.religio.ru/news/index.html	Мир религий
http://bible.startua.com/	Твоя Библия. Вечное сегодня
http://religion.babr.ru/	История религии. Сайт Дмитрия Таевского
http://www.blagovest-info.ru/index.php	Благовест-инфо. Агентство религиозной информации
http://portal-credo.ru/	Портал Credo.ru
http://www.portal-slovo.ru/main.php	Слово. Православный образовательный портал
http://prochurch.info/	Новости христианского мира
http://www.orthodoxia.org.ua/	Православный світогляд. Портал освітнього інтернет-центру
http://shaman.net.ua/	Вселенная шамана
http://paskha.ru/	Пасха: самый радостный праздник
http://derev.org.ua/	Дерев'яні храми України
http://www.christusrex.org/www1/lviv/Gallery/MainHall.html	Українська ікона XI–XVI ст.
http://www.evangelie.ru/	Евангелие. Христианский портал
http://ukrsekta.info/	Украина сектантская
http://www.godembassy.info/	Посольство Божье – церковь или тоталитарная секта?
http://www.islam.com.ua/	Ислам для всех!
Електронні бібліотеки	

Вибрані інтернет-сайти

http://www.predanie.ru/mp3/	Православный портал «Предание»
http://www.pravoslav.kiev.ua/	Православна бібліотека
http://www.teolib.h1.ru/	Віртуальна бібліотека
http://izbornyk.org.ua/	Ізборник. Історія України ІХ-ХVІІІ ст. Першоджерела та інтерпретації
http://www.krotov.info/	Бібліотека Якова Кротова
http://xlib.narod.ru/	Християнська бібліотека
http://www.wco.ru/biblio/	Благовещение. Бібліотека православного християнина
http://www.scientology.in.ua/	Саєнтологія в Україні / В.Є.Єленський, О.Н.Саган
Періодичні видання	
http://www.kiev-orthodox.org/	Київська Русь, інтернет-журнал
http://g-vik.narod.ru/	Віра і культура. Інтернет-версія газети
Наукові та навчальні заклади	
http://pstgu.ru/	Православний Свято-Тихоновський гуманітарний університет
http://www.standrews.ru/index.php?ln=1	Біблейсько-богословський інститут святого апостола Андрія
http://www.ucu.edu.ua/ukr/	Український католицький університет
http://www.judaica.kiev.ua/IndexUkr.htm	Інститут юдаїки

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

«Індекс заборонених книг»	18	барсом	71
Абсолют	9, 10, 15, 19, 26, 109	баядери	85
аватара	84, 86	безсмертні	110
авідья	92	благочестя	8, 9
агімса	83, 84, 87, 93	Бог	8, 9, 10 , 11, 13–15, 17–20, 23–27, 29– 31, 34, 38, 39, 47, 65, 69, 91, 116, 117, 119, 120, 125, 154
амфіпостіль	62	Боголюдяність	147, 153
ананда	83	богослов'я – див. <i>теологія</i>	
анафема	155	богослужіння	30, 31
анімізм	12, 40 , 41, 43	Богоявлення	30, 34, 39, 47
анімістичні релігії	12, 40	бодхісатва	100–103, 111
антисемітизм	127	брахмани (варна)	50, 81, 82, 84
антропоморфізм	13, 54, 58, 106, 119	брахмани (тексти)	81
апокаліпсис	139	будда	103, 111
апокрифи	131, 134, 145	бусідо	112
апостол	137, 148, 149	бусьо	112
араньяки	81	ваджра	102
архат	96, 103	вайшешика	82
архієпископ	150	вайш'ї	81
асвамеда	80	ван	106
аскетизм (релігійний)	27, 28, 33, 63, 76, 87, 111, 112	варни	81, 87
атеїзм	6, 12, 13 , 24	веданта	82, 83
атеїзм первісний	37, 39	Великий піст	28
Атман	82	Вестмінстерське абатство	32
атравани	71	вівтар	33 , 71
аша	74		
ашкеназі	125		
ашура	28		

Показчики

Відродження	129	дхарма	79, 82, 83, 93, 95,
відспівування	27		97, 98
віра	5, 8, 10, 13, 17, 24 – 27, 34, 154	дхіана	96, 112
вісімка ба-сянь	110	дяк	149
вовкулаки	85	євхаристія	30, 33, 155
вогонь (храмовий, жертвний)	71	єпископ	149
ворожіння	62, 106	єресь	18, 34, 35, 76, 89, 151–153
Вселенські собори – див. <i>собори</i> <i>Вселенські</i>		єволюціонізм	38, 39, 47
гекатомби	62	єзотеризм	43, 49
генотейзм	10, 13 ,	єкзегетика	139, 140
герма	59	єклесія	149
герої міфологічні	47, 58, 60 ,	Елевсинські містерії	59, 63
	110	єтіологізм	49
героїчний епос	51	жень	107
гетто	125	жертвопринесення	23, 31, 32 ,
гіматрії	117		33, 45, 62, 66, 80,
голокост	125		84, 108, 118, 121
гріх	72, 95, 121, 125	жерці	54, 65, 71, 75, 77, 108, 110, 113
гуру	84, 86	Закон	122, 124
даена	72	зооморфізм	54, 56
далай-лама	102, 103	заповідь	122, 136, 137
дакми	73, 77	заповіді Синайські	137
дао	109	заповіді блаженства	137, 146, 147
даршана	82	і	107
дацан	31	іврит	115, 117
де	106	ідам	104
деїзм	13 , 14	ідиш	125
десять заповідей (декалог)		ідол	31, 37, 44
	122, 136	ікона	31
дзвони	126	ініціація	43–45
диштер	62	інквізиція	18
діаспора	124, 125, 127	інь-ян	110
догмат	23, 30 , 34, 39, 154	історична легенда	51
догматизм	34	йога	82, 83, 95, 102
досвід релігійний (містичний)	5, 6, 11, 20, 23 , 24, 29, 30	Йом-кіпур	123, 124
дуалізм релігійний	69, 120	Кааба	32
дукха	91	кабала	119, 126
		кагал	124

Показчики

казка	51	ладино	125
кальпа	82	лама	101, 102
камі	111, 113	левіти	121
камлання	44 ,	лі	107
каннусі	113	лінгам	85
канон	118, 134, 139	літургія	31 ,
канон Мураторі	134	магія	40, 41 , 42
Капітолій	32	мана	45
карма (закон карми)	82, 83, 86, 87, 94, 95, 97, 100	мантри	101
касти	85, 87	марксизм	9, 13, 38
кірха	31	масора	117
клір	149	масорети	117
Ковчег завіту	121	массехет	118
коени	121	мацурі	113
колесо вчення	94	медитація	90, 94–96, 101, 110, 112
контамінація	50	менора	121
конфесія	11 ,	месія	120, 127, 144, 145, 147
космополітизм	13	метемпсихоз	41
космос	59	мечеть	31
костьол	31	митрополит	150, 152
кошерна їжа	122	міксантропізм	56, 57
креаціонізм	46	Міланський едикт	150
культ	8, 9, 11, 15, 23, 30 , 31, 34, 40, 41, 44, 62, 63, 71, 106, 111, 121	міманса	82
культ вождів	44	місіонерство	13
культ материнсько-родовий	44	містерія	51, 63
культ племінного бога	45	містика	109, 111
культ поховання	43	міф	29 , 30, 34, 46 –52, 81, 111
культ предків	40, 113	міфи антропогонічні	46
культ промисловий	43	міфи героїчні	47
культ сім'ї та клану	108	міфи космогонічні	46
культ таємних союзів	44	міфи культові	49, 50
культ тварин	81	міфи теогонічні	47
культи аграрні	45	міфологія	21, 29, 40, 46 –52, 54–60, 63, 81, 103, 106
культура (культура і релігія)	14	міфологія вища	51
куманські рукописи	144	міфологія нижча	51
Кхаджурахо	85	міцви	122
кшатрії	81		

Мойсеїв Закон	136	окультизм	20 ,
мокша	82, 83, 87	Олімпійські ігри	63
молебень	27	опістодом	61
молитва	23, 26 , 27, 31, 62, 71, 73, 74	оракули	62
молитовний будинок	31	ордер	62
молитовний млин	27	орфізм	63
монастир	29 , 103	отці церкви	34, 151
монотеїзм	10, 12, 13 , 113, 116, 119	очищення	118
мораль (мораль и релігія)	8,	пагода	31, 32
	16, 17,	палеоліт	4
мощі святі	31	палі	
му	112	панахида	27
мунен	112	пантеїзм	10
мусейон	60	пантеїзм	10, 13 , 14
музи	59, 60	пантеон	59, 80, 100, 101, 103, 110, 111
Нагірна проповідь	137, 146	панчен-лама	102
нагуалізм	44	папа	150, 152, 155, 156
назорєї	123	Парфенон	32, 62
наос – см. <i>целла</i>		патет	72
наука (наука і релігія)	6, 7, 10, 18–20, 51	патріарх	116, 150, 152, 155, 156
національно-державні релігії	12 , 115	пасха єврейська (Пейсах)	123, 146
неканонічні книги	131	пасха християнська	152
нірвана	90–93, 96–99, 101, 112	пекло	70, 100, 120
Новий час	4, 129	первісні форми релігії – див. <i>пле- мінні культу</i>	
Новруз	74	переказ релігійний (церковний)	23, 34, 35
Номоканон	153	перенародження	90
норіто	113	периптер	62
Нотр-Дам	32	піст	27 , 28, 43, 124
ньяя	82	племінні культу	12 , 39, 40
об'явлення (одкровення)	4, 25, 29, 30, 39, 65, 130	позитивізм	18
обрізання	32, 123, 124	політеїзм	10, 12, 13 , 41, 80
обряд	34, 49, 71, 107, 108, 114, 122	праджня	94, 102
община	34, 35 , 149	пракриті	83
		праматхі	85
		прамонотеїзм	38
		пратеїзм	39

праг'єкабудда	103, 104	свята релігійні	62, 73, 74, 118, 123
пресвітер	149	Святе Письмо	6, 7, 12, 29, 31, 34, 55, 76, 116–118, 129, 130, 132, 135, 136, 139, 141, 145
примас	150	Святий Дух	33, 148, 152, 154
прозелітизм	13	Святий Переказ	134, 139
пронаос	61	святиня	9
проповідник	31	святість	8
проповідь	31	священне	9
пророк	29, 124	священнослужитель	31
Просвітництво	4, 13	седер	118
простіль	62	секта	35, 87, 110, 113, 114, 126
псалми	138	секуляризація	13 , 110
пурани	85	Середньовіччя	73, 85, 129, 139
Пурим	124	сефарди	125
пуруша	83	сефарим	118
рабини	125, 126	символ віри	30, 151, 153–155
рай	70, 100, 120	синагога	31, 124–126, 128
раціоналізм	18	Синайське законодавство	116
реінкарнація	41, 43	синедріон	124, 146
релігієзнавство	6, 7, 12	синкретизм	35, 41, 110, 111
релігійна свідомість	14, 34	синоптичні Євангелія	131, 145
релігія	4–8, 9 –21, 23–26, 29–35, 37–40, 44, 45, 49–51, 54, 55, 58, 63, 65, 67, 72– 77, 79, 81, 83, 84	синтай	113
рита	80	сіонізм	127
ритуал	51	скинія	121
розкол Церков – див. <i>схизма</i>		скрижалі Закону	121, 136
розп'яття	155	слово	29, 30, 39
Рош-га-Шана	123	собор	31
рупа-нама	98	собор (зібрання)	97, 148, 151, 152
самадхі	94	собори Вселенські	143, 150– 155,
самхіти	79, 80	сома	66, 80, 81
сангті	97	Спаситель	70, 71, 74, 75, 120
сангха	95, 97, 98	статуї (релігійні)	71, 84
санкх'я	82, 83	Суккот	123
сансара	82, 83, 91, 92, 98, 101, 112	сутта	97
санскрит		схизма	155, 156
саторі	112	сьогунат	112
світові релігії	13		

Показчики

сяо		храм Єрусалимський	121, 122,
табу	42, 43		124
тайнство	31– 33 , 63	храм Неба	111
тандава	85	храм в актах	62
тантри	101, 102	хрест	31, 155
теїзм	13 ,	хтонічний (період)	55
теогонія	63	хубілган	102
теократія	151	цадики	126
теологія	4, 10	Царство Боже	147
теософія	35	цезаропапізм	151
тератоморфізм	56, 57	целібат	155
терафіми	44, 121	целла	61
тирханкари	87	церква	31, 34, 35,
тотем	42, 43, 47	Церква	139, 143, 148–150,
тотемізм	12, 40, 42 , 43, 106		154
треба	31	цзюн-цзи	107
Трійця	154	цитан	108
Трійця (П'ятидесятниця)		чарвака	82
	148	чернецтво, ченці	28, 29, 95,
тримурті	84		99, 110, 150
триратна	95	чжен	107
тянь-ші	110	чжу	108
упайя	102	чотири «істини» буддизму	91
упанішади	81	чотки	27
ураза	28	чурингі	31
фанатизм релігійний	15 , 16, 114	шабат	123
фаслі	73	Шавуот	123
фетиш	41, 113	шакті	85
фетишизм	12, 40, 41 , 44	шаман	44, 124
філософія (філософія і релігія)	5,	шаманізм	12, 40, 44 , 103, 106
	17, 18, 51	шеньші	108, 110
фінь-шуй	109	шеол	120
фітоморфізм	56	шила	94
фуні	112	шляхетний восьмискладовий шлях	
Ханука	124		93, 94
хаома	66, 67, 71	шудри	81
храм	31, 32, 61, 62, 84,	яб-юм позиція	102
	121, 125	filioque	155

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Август	143	Гаутама – <i>див. Будда</i>	
Августин	8, 151	Гегель	7, 12, 17
Александр Македонський		Геннадій Новгородський, єп.	
	75, 76		135
Ананда	96	Геродот	51
Антіох Єпіфан	122	Герцль Т.	127
Антоній Великий	150	Гесіод	55, 56, 60
Аполлодор Афінський	55	Гомер	55, 60
Арій	152	Гонорій	155
Артакеркс II	75	Григорій Богослов	151
Аршакіди	75	Григорій Двоєслов	31
Ахеменіди	74, 75	Григорій Нисський	151
Ашока	97, 98	Григорій Просвітитель	155
Баал-Шем-Тов (Бешт)	126	Галілей Галілео	18
Бекон Ф.	19	Гете	15
Бодхидхарма	110	Гутенберг Й.	135
Бойс Мері	66	далай-лама XIV	103
Бросс Ш. де	41	Давид	116
Бруно Джордано	18	Дарій	75
Будда	29, 84, 89–91, 93–	Декій	150
	101, 103, 104, 111, 112	Джеймс В.	5
Булгаков С.	7, 8, 18, 21, 23, 34,	Діонісій Ареопагіт	151
	35	Дюперрон А.	76
Вардхамана Махавіра Джина	87	Еврипід	55
Василь Великий	31, 151	Еліаде М.	9
Віштаспа	67, 73	Есхіл	55, 60
Вольтер	18	Єлизавета, імператриця	135
Га-Насі Єгуда	118	Зеньковський В.20	
Гарегін II	155	Іван Федорович	135

Показчики

Геронім	135	Лев III	155
Гьїн I.	24	Лев IX	155
Іоанн Дамаскін	151	Ліхтенштейн I.	127
Іоанн Златоуст	28, 146, 151	Ломоносов М.	19
Іриней Ліонський, св.	134, 151	Лукіан	145
Ісус Христос	11, 16, 29, 33, 76, 127, 130, 133, 134, 136–138, 143– 148, 150, 152, 153	Лютер М.	135
Йосиф Флавій	144	Маймонід (Моше бен Маймон, або Рамбам)	118
Йосія	116, 119	Мак-Леннон Дж.	42
Камбіз	71, 75	Макавеї	122
Канішка	98	Максим Сповідник	151
Кант I.	16	Маліновський Б.	42
Каплан Мордехай	127	Мані	76, 77
Карл Великий	155	Манн Т.	52
Каро Йосеф	118	Маркес Г.	52
Картер Аві Бен	127	Махамая (Майя, цариця)	89, 91
Каутський К.	143	Маркс	18
Кафка Ф.	52	Мендельсон Мозес	126
Г. Квітка, М. Шашкевич, М. МАКСИМОВИЧ, І. ФРАНКО, П. МОРАЧЕВСЬКИЙ. Український переклад усієї Біблії, зроблений		Мен-цзи	107
П. КУЛШЕМ за участю І. ПУЛЮЯ та І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО І. ОГІЄНКОМ		Мень О.	32
І. ХОМЕНКОМ	135	Мернептах	116
Кирило і Мефодій	135	Михаїл Керулларій	155
Кір	74, 75, 116	Мусей	55
Климент Александрійський	151	Навуходоносор II	116
Конт О.	12	Нагарджуна	98
Конфуцій (Кун-Фуцзи)	107–109, 111	Нанак	86
Копернік	19	Нерон	150
Костянтин Великий	150, 152	Несторій	152
Ксеркс	75	Ніцше Ф.	63
Кук Дж.	42	Ориген	27, 151
Кюнг Ганс	20	Орфей	55
Лактанцій	8	Острозький К.	135
Лао-цзи	109, 111	Отто Р.	9
Леббок Дж.	12, 37	Планк Макс	19
		Пліній	150
		Пліній Молодший	144
		Понтій Пилат	146
		Птолемея II	134
		Рабинович І. Д.	127
		Рамсес II	32

Покажчики

Сасаніди	75, 76	Траян	150
Свами Прабхупада	86	Феодосій I	151
Светоній	144	Фотій	155
Север	150	Франк С.	8, 15, 23, 25
Селевкіді	75	Франциск Скорина	135
Сервет Мігель	18	Хоменко О.І.	11
Сиддхартха – <i>див. Будда</i>		Цельс	145
Сковорода Г.	140	Цзонкава	101
Соломон	116, 121	Цицерон	8
Софер Моше	127	Чжан даолін	110
Софокл	55	Шак'ямуні – <i>див. Будда</i>	
Сронцзан Гамбо	101	Шелер М.	9
Тайлор Е.	32, 38–40	Шмідт В.	38, 39
Тацит	144	Штейнер Р.	18
Тертулліан	151	Шуддходана	89, 91
Тит	116, 122	Юліан Відступник	150
Токарев С.	32	Якобсон І.	126
Толстой Л.	16	Яшодхарі	90
Тома Аквінський	8		

ПОКАЖЧИК РЕЛІГІЙНО-МІФОЛОГІЧНИХ

ІМЕН

Авалокітешвара	102, 103	Атропос	57
Авраам	116, 120, 136, 137	Аттіс	32, 47
Агамемнон	60	Афіна	59, 60, 62
Агні	81	Афродіта	57, 59
Адам	137	Ахілл	47, 60
Адонай	119	Ахура-Мазда	67–69, 73–75, 77
Адоніс	45, 47	Аша-Вахішта	68
Аїд	58, 59	Аякс	60
Аматерасу	112	Бахус	59
Амертат	68	Богородиця	45
Амеша-Спента	68, 71	Брахма	81, 82, 84
Амітаба	102	Брахман	80–83
Амон	32	Бунджил	45
Анахіта	68, 75	ваали	119
Ангра-Майнью	69, 70, 72, 73, 77	Вакх	59
Андрій (Первозваний), апостол	148, 149	Варуна	80
Апас	66	Варфоломій, апостол	148, 149
Аполлон	59, 62	Великий Маніту	41
Арес	59	Венера	59
Арджуна	86	Веста	59
Аріман – см. <i>Ангра-Майнью</i>		Вішну	84, 86
Арон	121	Воху-Мана	67
Артеміда	32, 59, 62	Вритра	81
Асват-Ерета	71	Вулкан	59
астарти	119	Га-Шем	119
асури	58, 66, 80	Гекатонхейри	58
		Георгій	45

Покажчки

Гера	58, 59	Ісая	33, 124
Геракл	47, 60	Ісус Навин	132
Гермес	59	Іуда Іскаріотський	148
Гестія	58, 59	Іуда Яковлевий (Тадей)	148
Гефест	59, 60	Іштар	32, 75
Гея	56, 57	Йима	66
Гільгамеш	47	Йоан (Іоанн) Христитель	144
Давид	132, 138	Йоан (Богослов), євангеліст	133, 148, 149
деви	58, 66, 80	Йосип	134, 145
Дельфійський оракул	29, 57, 62	Калі	85
Деметра	58, 59, 62, 63	Калкін	84
Діана	59	Калліопа	59
Діоніс	45, 47, 59, 63	Кама	85
Дурга	85	кентаври	56, 60
Дьяус	80	Кіклопи	58
Єва	137	Кліо	59
Єгова	119	Клото	57
Єзекиїл	124	Кришна	84, 86
Єлисей	124	Кронос	57, 58
Єрмія	124	Кухту	45
Єхидна	56, 57	Лаван	121
Евтерпа	59	лапіфи	60
Езра	116, 133	Лаксис	57
Елохім	119	Левій	121
Ель-Шаддай	119	Лука	133, 134
Епіметей	60	Лун-ван	111
Ерато	59	Мара	90, 91
Ерида	57	Марія, Богородиця	134, 145, 152
Еринії	57	Марс	59
Ерос	56	Матвій, апостол з 70	148
Естер	124	Матей (Матвій), апостол та євангеліст	148
Загрей	63	Медуза Горгона	57
Заратуштра (Зороастр)	29, 65–74	Мельпомена	59
Зевс	58–63, 80, 122	Меркурій	59
Зерван	77	Мінерва	59
Іапет	60	Мітра	66, 68, 69, 75, 80
Ідзанагі	112	Мнемосіна	59
Ідзанамі	112		
Ілля	45, 124		
Індра	81		
Ісаак	116, 121, 137		

мойри	57	Симон Зилот, апостол	148
Мойсей	23, 29, 115–119, 121, 123, 124, 132, 136	Соломон	132, 133
Молох	121	Сома	81
Мордехая	124	Спента-Армаїті	68
Мумбо-Юмбо	44	Спента-Майньо	68
Нафанаїл – див. <i>Варфоломій</i>		Степан, диякон	150
Небо	106, 111	Сур'я	80
Неємія	116, 119, 124	Сусаноо	112
Немезида	57	Сфінкс	56
Нібелунги	47	Тагаро	45
Ной	136, 137	Талія	59
Одісей	60	Таммуз	45
Олімпійські боги	59, 60	Тартар	56–59
Ормазд – див. <i>Ахура-Мазда</i>		Тезей	60
Осіріс	45, 47	Тенрі	113
Павло, апостол	148–150	Терсихора	59
Пань гу	110	Тянь-ді	106
Парашурама	84	титани	57, 58, 63
Персей	60	Уран	57
Персефона	59	Уранія	59
Петро, апостол	148–150	Хаос	56, 59
Пилип, апостол	148	Хаурватат	68, 72
Полігімнія	59	Хома, апостол	148, 149
Посейдон	58	Хуанді	110
Прометей	60, 61	Хшатра-Вайр'я	68
Пушан	80	Цагн	45
Рама	84	Церера	59
Рахіль	121	Цукуйомі	112
Рея	57, 58	Шан-ді	106
Рудра	80, 84	Шива	84, 85
Саваоф	119	Юйхуан шанді	111
Савл – див. <i>Павло</i>		Юнона	59
Самсон	123	Юпітер	59
Самуїл	123, 124, 132	Ягве	116, 119
Саош'янт	70	язат	68
Саритар	80	Яків	116, 121, 137
Сатана	120	Яків Алфієв, апостол	148, 149
Сиванму	110	Яків Зеведеєв, апостол	148
Симон – див. <i>Петро</i>		Яма	66

ПОКАЖЧИК КОНФЕСІЙ ТА ДЕНОМІНАЦІЙ

- авестизм – див. *зороастризм*
аріанство 152
АУМ-синрикію 114
Блага віра 77
богомільство 77
брахманізм 66, 79, 81–84, 87, 89, 101
буддизм 5, 13, 29, 31, 46, 65, 76, 82, 84, 87, 89–104, 110–113
ваджраяна 101, 103
вайшнави – див. *кришнаїзм*
ведична релігія 79–81, 94
Вірменська Апостольська Церква 155
вішнуїзм 84
Гаскала 126
гебри 77
гностицизм 65
даосизм 5, 109–111
джайнізм 82, 87
дігамбари 87
дзен-буддизм 103, 112, 113
дохалкідонські (східноправославні) церкви 155
Духовне управління буддистів України 103
Ефіопська (Абіссинська) Церква 155
езидизм 77
есеї 117, 144
зелоти 144
зерваніти 77
зороастризм 4, 65–77, 120
іконоборство 153
індуїзм 4, 13, 79, 82, 84, 86
іслам 4, 13, 26, 29, 46, 65, 70, 76, 86, 104, 115, 125, 128
іудаїзм 4, 13, 65, 70, 75, 115–128, 144
іудаїзм месіанський 127
іудаїзм ортодоксальний 127
іудаїзм реконструктивістський 126
іудаїзм реформістський (прогресивний) 126
кальвінізм 18
караїми 126
католицизм 18, 20, 131, 139, 153, 156
Коптська Церква 155
кришнаїзм 86
конфуціанство 5, 13, 107–111
ламаїзм 27, 101–103
мадх'ямікі 98
маздаїзм – див. *зороастризм*
маздакізм 77
мандеї 144
маніхейство 76, 77

Показчики

махаяна	98, 100, 101, 104	сикхізм	86
Міжнародне товариство свідомості		синтоїзм	13, 111–113
Кришни	86	Сиро-Яковитська Церква	155
мітраїзм	75	тантричний буддизм – див. <i>вадж-раяна</i>	
монофелітство	153	Тенрикйо	113
монофізитство	153, 155	тенріїзм – див. <i>Тенрикйо</i>	
мусульманство – див. <i>іслам</i>		тхеравада	97–100
несторіанство	152, 153	фарисеї	117, 144
паривраджика	97	хасидизм	126
парси	77	хінаяна	100, 104
парсизм – див. <i>зороастризм</i>		християнство	4, 13, 18, 20, 26, 29, 31, 34, 46, 63, 65, 70, 76, 104, 115, 117, 122, 125, 129, 140, 143–156
«Перфект Ліберті» Церква – див. <i>ПЛ Кйодан</i>		чань-буддизм	103, 110
ПЛ Кйодан	113	шиваїзм	84, 85
православ'я	26, 27, 153, 156		
протестантизм	17, 18, 35, 131, 139, 140, 153		
садукеї	117, 144		
сарвастивада	98		

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

Абу-Симбел	32	Братислава	127
Австралія	44, 46	Бурятія	99, 103
Азія	12, 44, 46, 104	Бутан	104
Азія Передня	99	Вавилон	30, 32, 50, 54, 138
Азія Південна	89	Вайшала	97
Азія Південно-Східна	89	Ватикан	18
Азія Середня	99	В'єтнам	104
Азія Східна	89	Великобританія	115
Азія Центральна	99	Венеція	125
Акрополь	62	Вільно, м.	135
Александрія, м.	150	Вірменія	149
Америка	12, 44, 46, 86, 99	Гадяч, м.	126
Америка Південна	40	Галілея	145
Америка Північна	41	Ганг, р.	85
Аравія	149	Голгофа	33
Аргентина	115	Греція	13, 31, 32, 46, 50, 54–63, 149
Ассирія	54, 116	Європа	18, 51, 86, 99, 104
Афіни	32	Єгипет	13, 31, 32, 46, 50, 54, 123, 124, 128, 134, 137, 150, 155
Африка	12, 40, 41, 44	Єрусалим	28, 74, 116, 121, 124, 126–128
Африка Західна	41	Ефес, м.	32, 62, 149, 152
Африка Північна	104	Ефіопія	149
Африка Східна	45	Ефрат, р.	120
Бангкок	32	Ізраїль	31, 115, 116, 126– 128, 134, 137
Бенарес	85, 90, 91	Індія	33, 46, 50, 51, 58, 76, 79–87, 90, 91, 94, 97–99, 149
Бенін	44		
Бірма	98, 104		
Близький Схід	65, 104, 143, 149, 155		
Бразилія	115		

Індокитайський півострів	99	Найраджана, р.	90
Індостан	79	Непал	89
Іран	58, 65, 74, 76, 77	Нікея, м.	152, 153
Іспанія	118, 119, 125	Німеччина	115, 126, 127, 135
Іудея	144	Ніневія	138
Йордан, р.	116, 128, 144	Океанія	40, 45, 46
Йорданія	128	Олімп, гора	55, 58, 59
Калмикія	103	Олімпія	62
Камбоджа	104	Палестина	116, 124, 127, 128,
Канада	115	137, 143, 145	
Канді	90	Париж	32
Капілавасту	89	Парфія	75
Каппадокія	151	Пасаргада	74
Карнак	32	Паталікутрі	98
Касава, оз.	71	Пекін	111
Кашмір	98	Пенджаб	86
Київ	32, 51	Персія	13, 46, 74, 149
Київська Русь	135	Піренейський півострів	125
Китай	99, 104, 106–112	Південна Африка	115
Кишинев	127	Північ	44
Константинополь, м.	152, 153	Польща	126
Корея	99, 112	Прага	135
Крим	126	Раджагрих	97
Кумранські печери	133	Рим Стародавній	13, 32, 46,
Кушанське царство	98, 99	50, 51, 54, 75, 143, 149–151, 155	
Кушинагар	90	Середземномор'я	46, 124
Ланка, о.	96	Середній Схід	65
Лаос	104	Синай	23, 117, 123, 137
Лондон	32	Сирія	124, 155
Луксор	32	Сіон	127
Лумбіні	89	Скандинавія	46
Майапур	86	Скіфія	149
Мала Азія	46, 75, 124, 149	СНД	115
Мандала	98	Стародавній Схід	30, 46
Меджибіж	126	США	86, 115, 127, 141
Мертве море	133	Таїланд	104
Месопотамія	13, 46	Тайвань, о.	110
Мілет	61	Тибет	99, 101
Монголія	99, 103, 104	Тибр, р.	150
Москва	32	Тир	138
Назарет	127	Тонга, о-ва	42

Показчики

Тува	99, 103	Хетгська держава	54
Україна	125, 126, 128, 135, 141	Шило (Силом)	121
Умань	126	Шрі-Ланка	90, 99, 104
Фессалія	55	Ямнія	118
Франція	115	Японія	99, 104, 106, 111– 114
Халкідон, м.	153		

ПОКАЖЧИК НАЗВ РЕЛІГІЙНИХ КНИГ

Авеста	29, 67, 71, 72, 76
Вендидад	76
Вісперед	76
Гати	67, 76
Зенд-Авеста	76
Ясна	67, 70, 76
Яшти	76
Адігрантх	86
Бгагаватгіта	86
Біблія	29, 44, 115, 117–119, 124, 129–141, 145
П'ятикнижжя Мойсееве	117, 121, 122, 130, 131, 133, 136, 137
Буття	39, 120, 121, 131, 136, 140
Вихід	23, 119, 120, 131, 136, 137
Левіт	122, 131
Числа	131
Второзаконня	131
Ісуса Навина	131, 132
Суддів	131–133
Рути	
I і II книги Самуїла (1 та 2 книги Царств)	131–133
I і II книги Царів (3 і 4 книги Царств)	131, 133
1 та 2 книги Хронік (Параліпоменон)	131, 133
Езри	131, 133, 139
Неемії	131
Естери	131
Псалмів	131–133
Приповідок (Притчів Соломонових)	131–133
Проповідника (Екклезіяст)	131–133, 138
Пісні Пісень	131, 132

Іов	138
Ісаї	131, 133
Єремії	131
Плач Єремії	131
Єзекиїла	131
Даніїла	131, 133, 138
Міхея	131, 138
Осії, Йоїла, Амоса, Авдія, Йони, , Наума, Авакума, Софонії, Аггея, Захарії, Малахії	131
Мудрости (Премудрості Соломонові)	131
Сираха (Премудрості Ісуса сина Сірахова)	131
Товита	131
Юдити	131
Лист Єремії	131
Варуха	131, 2 і 3 книги
Езри	131
Даніїла	131
Естер	124
Псалмів	138
Євангелії	131, 134, 135, 137
Діяння апостолів	131, 133, 148–150, 152
Євангелія від Йоана (Іоанна)	11, 29, 131, 133, 145, 146
Євангелія від Матея (Матфея)	16, 131, 133, 137, 145, 146, 147
Євангелія від Марка	131, 145, 147
Євангелія від Луки	131, 134, 145, 147
Книга пророка Ісаї	33, 138
Послання апостолів	131, 133, 134
Послання Ап. Павла до Галатів	28
Послання Ап. Павла до Євреїв	19, 134
Послання Ап. Павла до Римлян	28, 148
Послання Ап. Якова	26, 134
Послання Ап. Йоана	134
Послання Ап. Петра	134
Псалтир	26, 29
Одкровення Йоана Богослова (Апокаліпсис)	132–134, 139
Книга пророка Даніїла	117, 139
Іова	120, 131, 132
Самуїла	131
Царів	131
Хронік	131
Макавеїв	131, 137

Новий Завіт	117, 127, 130–139, 146, 147
Старий Завіт	118, 129–133, 135–139, 146
Септуагінта	134, 135
Vulgata	135
Остромирове Євангеліє	135
Острозька Біблія	135
Єлизаветинська Біблія	135
Синодальна Біблія	135
Пересопницьке Євангеліє	135, 141
Крехівський Апостол	135
Римська Біблія	135
Бундегеш	76
Ваджрагхдика	98
Веди	26, 29, 79–81, 86, 87, 97
Атхарваведа	79
Рігведа	67, 79
Самаведа	79
Яджурведа	79
Вімалакіртинірдеша	98
Ганджур	102
Данджур	102
Дао де цзін	109
Зогар	119
Іліада	55
Кодзікі	111
Коран	29, 130
Магабгарата	85, 86
Міфологічна бібліотека	55
Мішне Тора	118
Молитвослов	26
Ніхонські	111
О богах	55
Одіссея	55
Отче наш	26
Пітсбурзька платформа	126
Праці й дні	55
Пророків книги	117
Писання книги	117
П'ятикнижжя	107
І цзін	107
Шу цзін	107

Ши цзін	107
Лі-цзи	107
Чун-цю	107
Рамайна	85
Сидур	26, 118
Суддхармапундарика	98
ТаНаХ	118, 131, 134
Biblia Hebraica	134
Теогонія	55, 56
Типітака	96, 98
Віная-пітака	96, 98
Суттавібханга	96
Кхандхака	96
Сутта-пітака	96–98
Абхідхамма-пітака	97, 98
Дигха	96
Мадждхіма	97
Сам'ютта	97
Ангуттара	97
Кхуддака	97
Невіім (Пророки)	118, 131, 134
Єгошуа	118
Шофтїм	118
Шмуель	118
Мелакїм	118
Єшайягу	118
Ірміягу	118
Єхезкель	118
Ктувім (Писання)	118, 131, 134
Тегїлім	118
Мїшлей	118
Йїов	118
Шир гаширим	118
Рут	118
Ейха	118
Когелет	118
Естер	118
Данїель	118
Езра	118
Нехем'я	118

	Диврей	118
Талмуд		118, 120, 122, 126, 145
	Агада	118
	Галаха	118
	Гемара	118
	мідраші	118
	Мішна	118
Тора		29, 116–119, 122, 123, 125, 126, 129–131, 134, 136
	Бірейшит	117
	Шемот	117
	Ваїкра	117
	Бімідбар	117
	Диварим	117
Фатиха	26	
Хорде Авеста	26	
Чотирикнижжя	107	
	Лун-юй	107
Шулхан арух	118	

ПЕРЕЛІК ПРИЙНЯТИХ СКОРОЧЕНЬ НАЗВ БІБЛІЙНИХ КНИГ

Бут. – *Буття*

Вих. – *Вихід*

Гал. – *Послання Ап. Павла до Галатів*

Дан. – *Книга пророка Даниїла*

Діян. – *Діяння Апостолів*

Євр. – *Послання Ап. Павла до Євреїв*

Іс. – *Книга пророка Ісаї*

Йоан. – *Євангелія від Йоана*

1 Кор. – *Перше Послання Ап. Павла до Коринтян*

Лев. – *Левіт*

Лк. – *Євангелія від Луки*

Мр. – *Євангелія від Марка*

Мт. – *Євангелія від Матєя*

Проп. – *Книга Проповідника*

Пс. – *Книга Псалмів*

Рим. – *Послання Ап. Павла до Римлян*

Як. – *Послання Ап. Якова*

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

- Тема I (с. 4). Ікона Андрія Рубльова «Трійця» (бл. 1412 р.).
- Тема II (с. 23). Преподобний Серафім Саровський у молитві.
- Тема III (с. 37). Палеолітичні Венери.
- Тема IV (с. 54). Парфенон – храм богині Афіни Парфенос. Головний храм афінського полісу.
- Тема V (с. 65). Зороастрійський храмовий вогонь.
- Тема VI (с. 79). Шива в образі бога танцю Натараджана. Бронза.
- Тема VII (с. 89). Буддійське Колесо дхарми.
- Тема VIII (с. 106). Вісім безсмертних перепливають море (даоський малюнок).
- Тема IX (с. 115). Реконструкція Менори, призначеної для використання у Третьому Храмі. Виготовлена Інститутом дослідження Храму.
- Тема X (с. 129). Фрагмент Синайського кодексу – найдавнішої Біблії, що збереглася (IV ст. н.е.).
- Тема XI (с. 143). Ікона «Спас Звенигородський» (поч. XV ст., школа Андрія Рубльова).
- Тема XII (с. 158). Собор Паризької Богоматері (Нотр-Дам де Пари).
- Тема XIII (с. 176). Православний храм у м. Пльос, Івановська обл., Росія.
- Тема XIV (с. 188). Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра.
- Тема XV (с. 201). Обряд хрещення.
- Тема XVI (с. 216). Блакитна мечеть (Стамбул, Турція).
- Тема XVII (с. 229). Дом Поклоніння Бахаї в Індії, відомий як «Храм Лотоса».

ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ТЕМ РЕФЕРАТІВ

- Релігія та її місце в суспільстві. Класифікація релігій.
- Релігія та атеїзм.
- Релігія та окультизм.
- Релігія і наука.
- Релігія та економіка.
- Храмова архітектура.
- Що таке віра?
- Чернецтво в різних релігіях.
- Проблема походження ранніх форм релігії.
- Сутність та походження магії.
- Тотемізм та його місце в історії релігії.
- Фетишизм як один із видів первісних релігій.
- Основні риси шаманізму.
- Особливості «міфологічного» мислення. Класифікація міфів.
- Міфологія і вірування прадавніх слов'ян.
- Міфологія первісного суспільства.
- Особливості та головні етапи розвитку міфології Стародавньої Греції.
- Роль культів Діоніса, Адоніса і Деметри, містерій у грецькій міфології.
- Храмова архітектура в Стародавній Греції.
- Міфологія Стародавнього Риму.
- Релігія Стародавнього Єгипту.
- Заратуштра і його вчення. Культ Ахура-Мазди.
- Історія зороастризму.
- Етапи формування індуїзму.
- Вішнуїзм і шиваїзм як головні течії сучасного індуїзму.
- Особливості міфології індуїзму. Індуїстський релігійний культ.
- Будда, його життя і вчення.

Головні течії в буддизмі. Особливості буддистського культу.
Космологія буддизму.
Історія формування і поширення буддизму.
Китайська міфологія.
Культ предків у конфуціанстві. Конфуціанство і виховання.
Особливості релігії даосів.
Японська міфологія. Синтоїстський культ.
Виникнення іудаїзму. Заповіді Мойсея.
Тора – священна книга іудеїв.
Моральна доктрина Талмуду.
Обряди в іудаїзмі. Іудейські свята.
Сучасний іудаїзм.
Біблія: як вона виникла?
Історія Старого та Нового Завіту.
Біблія як історична та літературна пам'ятка.
Ісус Христос – засновник християнства.
Раннє християнство: від общини до Церкви.
Історія Вселенських Соборів.
Філософія християнської патристики.
Розкол Церкви 1054 року.
Історія папства.
Історія інквізиції.
Особливості віровчення протестантизму та протестантської ети-
ки.
Виникнення протестантизму. Основні протестантські течії.
Лютеранство в сучасному світі та в Україні.
Сучасний стан кальвінізму.
Англіканська церква.
Баптизм. Баптизм в Україні.
П'ятидесятники. П'ятидесятники в Україні.
Свідки Єгови.
Православне богослужіння.
Православні святі та святителі.
Православна догматика.
Історія Російської Православної Церкви.
Вселенське православ'я у сучасному світі.
Хрещення Русі.
Києво-Печерська лавра – її історія та роль у житті православної
церкви.
Українські монастирі.
Берестейська церковна унія. Уніатська церква в Україні.
Українська церква в ХХ столітті.

- Історія Полтавської єпархії.
Полтавські собори.
Релігія і церква в сучасній Україні.
Християнські таїнства.
Дванадесяті та інші православні свята та обряди. Пасха – головне християнське свято.
Церковний календар.
Іслам як світова релігія.
Мухаммад – засновник ісламу.
Коран – свята книга мусульман.
Мусульманські звичаї, обряди та норми життя.
Шиїзм.
Мусульманська архітектура.
Новітні релігійні течії.
Кришнаїти: хто вони?
Феномен «Білого братства».
Сучасні харизматичні релігії.
Сучасний єкуменічний рух.
Сучасні церкви як суб'єкт економічної діяльності (християнство, іслам та ін.)
Релігія та астрологія.
Релігія і магія.
Релігія та Інтернет.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Предмет релігієзнавства. Поняття релігії. Різноманітність релігій та їх класифікація.
2. Релігія і суспільство (взаємовідносини релігії з філософією, наукою, мораллю, культурою).
3. Релігійний досвід: сутність, форми і вияви (віра, молитва, аскетизм та ін.).
4. Культ і богослужіння. Храми.
5. Особливості первісних релігій. Основні форми первісних культів (анімізм, фетишизм, магія, тотемізм, шаманізм та ін.).
6. Поняття про міф. Класифікація міфів. Особливості міфологічного мислення.
7. Грецька релігія та міфологія.
8. Зороастризм: пророк Заратуштра, його життя, релігійне вчення та обряди.
9. Основні етапи розвитку релігії в Індії. Веди. Брахманізм. Індуїзм. Джайнізм.
10. Релігії Китаю: конфуціанство, даосизм.
11. Релігія Японії. Синтоїзм і дзен-буддизм.
12. Буддизм: життя засновника буддизму. «Чотири істини» буддизму. Моральна концепція.
13. Головні течії в буддизмі: тхеравада (хінаяна), махаяна, ваджраяна. Ламаїзм і дзен.
14. Іудаїзм: основні етапи розвитку, догматика і культ.
15. Тора і Талмуд.
16. Склад та історія Біблії.
17. Десять заповідей. Історичне значення Біблії.
18. Виникнення християнства. Ісус Христос, його життя і вчення, ранні християнські общини.

19. Розвиток християнства в період Вселенських Соборів. Символ віри. Розкол церков.
20. Католицизм: головні віхи історії, віросповідні, культові та організаційні особливості.
21. Виникнення протестантизму та його основні напрями: лютеранство, кальвінізм, англіканство.
22. Протестантські общини: баптизм, методизм, адвентизм, п'ятидесятництво та ін.
23. Історія та сучасний стан православних церков.
24. Православ'я: особливості віровчення, культу та організації.
25. Дохристиянські вірування східних слов'ян. Хрещення Русі.
26. Християнство в Україні: головні віхи історії.
27. Уніатська церква в Україні.
28. Релігія і церква в Україні за умов незалежності.
29. Християнські таїнства, обряди, свята.
30. Іслам: особистість засновника ісламу; догматика та звичаї.
31. Організації та течії в ісламі (суніти, шіїти й ін.).
32. Релігія і церква в сучасному світі. Екуменізм, синкретизм, нові культури.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ТЕМА I ПРЕДМЕТ РЕЛІГІЗНАВСТВА. РЕЛІГІЯ І СУСПІЛЬСТВО	4
1. Особливості та предмет релігієзнавства як навчальної дисципліни	4
2. Поняття релігії та класифікація релігій	7
3. Релігія і суспільство	14
ТЕМА II ФОРМИ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ ЛЮДИНИ	23
1. Релігійний досвід: його сутність, форми і вияви	23
2. Культ і богослужіння	30
ТЕМА III РЕЛІГІЯ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА	37
1. Проблема походження релігії.....	37
2. Особливості первісних релігій	39
3. Спільні риси первісних культів (анімізм)	40
4. Основні форми первісних культів.....	42
5. Поняття про міф і міфологію як специфічну форму сприйняття світу.....	46
ТЕМА IV РЕЛІГІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ	54
1. Архаїчний період становлення грецької міфології.....	54
2. Класичний період розвитку релігії стародавніх греків	58
3. Культ і храми	61
ТЕМА V ЗОРОАСТРИЗМ	65
1. Пророк Зороастр і його релігійне вчення	65
2. Зороастрийські релігійні обряди. Авеста	71
ТЕМА VI РЕЛІГІЇ СТАРОДАВНЬОЇ ТА СУЧАСНОЇ ІНДІЇ	79
1. Ведичний період.....	79
2. Брахманізм	81
3. Індуїзм	84

4. Джайнізм.....	87
ТЕМА VII БУДДИЗМ.....	89
1. Особистість засновника буддизму	89
2. Чотири «істини» буддизму та його етика	91
3. Буддистський канон та історія поширення буддизму	96
4. Головні школи буддизму та формування його міфології	99
ТЕМА VIII РЕЛІГІЇ КИТАЮ І ЯПОНІЇ	106
1. Релігії Китаю	106
2. Релігія в Японії.....	111
ТЕМА IX ІУДАЇЗМ.....	115
1. Історія іудаїзму та його священні книги.....	115
2. Віровчення іудаїзму, звичаї та традиції єврейської общини.....	119
3. Іудаїзм у сучасному світі.....	126
ТЕМА X БІБЛІЯ: ЇЇ ПОХОДЖЕННЯ, ЗМІСТ ТА РЕЛІГІЙНО-КУЛЬТУРНЕ ЗНАЧЕННЯ.....	129
1. Сутність і склад Біблії	129
2. Історія Біблії.....	132
3. Характер і тлумачення змісту Біблії та її значення.....	136
ТЕМА XI РАННЄ ХРИСТІАНСТВО.....	143
1. Ісус Христос – засновник християнства	143
2. Перший період історії християнської церкви.....	148
3. Період Вселенських Соборів і розкол церков	150
ТЕМА XII ХРИСТІАНСТВО НА ЗАХОДІ. КАТОЛИЦИЗМ ТА ПРОТЕСТАНТИЗМ	158
1. Католицизм.....	158
2. Протестантизм.....	165
ТЕМА XIII ХРИСТІАНСТВО НА СХОДІ: ПРАВОСЛАВ'Я	176
1. Історичний розвиток православ'я.....	176
2. Сучасний стан православних церков.....	181
3. Відмінності православ'я від інших християнських конфесій	185
ТЕМА XIV РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ.....	188
1. Дохристиянські вірування східних слов'ян.....	188
2. Хрещення Русі.....	190
3. Головні етапи розвитку християнської церкви в Україні.....	191
4. Сучасний стан релігії та церкви в Україні.....	195
ТЕМА XV ХРИСТІАНСЬКІ СВЯТА ТА ОБРЯДИ	201
1. Треби і таїнства в християнській церкві	201
2. Православні свята та церковний календар.....	204

3. Православні пости, інші традиції релігійного життя	211
Додаток 1. Пасхалія на 2012–2020 роки	214
ТЕМА XVI ІСЛАМ	216
1. Виникнення та поширення ісламу	216
2. Мусульманське віровчення та звичаї	218
3. Головні течії ісламу	222
4. Культурна роль ісламу та його місце в сучасному світі	225
ТЕМА XVII РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА У СУЧАСНОМУ СВІТІ	229
1. Віросповідно-організаційні новації сучасної релігійності	229
2. Соціологічний вимір сучасної релігійності	237
3. Політико-правовий вимір сучасної релігійності	240
ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА	244
ВИБРАНІ ІНТЕРНЕТ-САЙТИ	246
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК	250
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	256
ПОКАЖЧИК РЕЛІГІЙНО-МІФОЛОГІЧНИХ ІМЕН	259
ПОКАЖЧИК КОНФЕСІЙ ТА ДЕНОМІНАЦІЙ	262
ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ	264
ПОКАЖЧИК НАЗВ РЕЛІГІЙНИХ КНИГ	267
ПЕРЕЛІК ПРИЙНЯТИХ СКОРОЧЕНЬ НАЗВ БІБЛІЙНИХ КНИГ	272
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ	273
ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ТЕМ РЕФЕРАТІВ	274
ЗАЛКОВІ ПИТАННЯ	277
ЗМІСТ	279

Навчальне видання

**АЛЯЄВ Геннадій Євгенович
ГОРБАНЬ Олена Вікторівна
МЄШКОВ В'ячеслав Михайлович
ФАЗАН Василь Васильович
ЧЕРНИШОВ Віктор Володимирович**

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

Підручник для студентів вищих навчальних закладів

Комп'ютерне складання та верстання – Г. Є. Аляєв
Редактор – Н. В. Жигилій